ॐ [illegible] नमः ॥ प्रणम्य [illegible] महेशं सावमव्ययं सिद्धान्तचंद्रिकाव्याख्यां [illegible] दीपिका ॥ १ ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] मया पूर्व [illegible] मी दसमासे [illegible] पदत्व भावात् [illegible] दानि • तदेदमव धेयं • पंच पदानीति तावद् [illegible] विभक्त्युत्पादेन पदत्वासंभवात् • विभक्त्यंतं पदमिति संज्ञाविभागात्
किंतु [illegible] • वर्णपरिगणनस्य संज्ञाप्रयोगाभावे [illegible] संज्ञाविधानमिति दर्शयति [illegible] प्रत्याहारेण [illegible] इत्यादि [illegible] विभागः [illegible]
दीर्घ [illegible] भेदाउदात्तादयः [illegible] सवर्णसंज्ञा इत्यर्थः [illegible] स्वादिभिर्भेद [illegible] धारयो वा • [illegible] वासुदेवेन [illegible] स्वादिभेदा [illegible] व्याख्यातं [illegible] • [illegible]
[illegible] अइउऋऌ वर्णानामेवं [illegible] निर्देशः समानधर्मो येषां ते सवर्णा इत्यन्वर्थसंज्ञा [illegible] इति • तथा [illegible] कारे [illegible]
[illegible] रिति [illegible] • ननु [illegible] संज्ञा या सवर्णसंज्ञा स्यादिति चेन्न • [illegible] सवर्णसंज्ञा [illegible] इदं [illegible] संज्ञायां यदि [illegible] ज्ञापकत्व [illegible]
[illegible] • [illegible] चरतो [illegible] वेति • [illegible] ऋऌ वर्णयो [illegible] • ननु [illegible] सावर्ण्ये [illegible] कारे [illegible]
[illegible] इति चेत्सत्यम् [illegible] वर्णयोः सावर्ण्यस्य [illegible] ज्ञापनाय [illegible] ऌकार [illegible] इत्यविधेयं [illegible]
[illegible] ऋकार [illegible] सेन ऌकारस्य न पर्युदासः • ह्रस्वादि संज्ञा [illegible] इत्यादि एकमात्र इति [illegible] इति मात्रा उच्चारणकालः • [illegible]
[illegible] उच्चारणं मात्रा एकामात्रा यस्येति विग्रहः एवमन्यदपि • [illegible] इति • ननु [illegible] संज्ञावत्
[illegible] संज्ञाविधायकं [illegible] मिति चेन्न • [illegible] संज्ञा स्यादिति [illegible] इदं [illegible]
[illegible] सवर्णदीर्घे तेन • [illegible] वर्णपरिगणनसंज्ञाविधान [illegible] इति [illegible] • [illegible]
[illegible] न तु [illegible] परामर्श [illegible] मेव लाभादिति चेन्न • [illegible] परामर्शः [illegible]
[illegible] • [illegible] इत्यादि [illegible] लाभादिति चेन्न • उक्तं [illegible] यदि [illegible]
[illegible] संज्ञा [illegible] • [illegible] प्रयोगाभावादेव [illegible] • एवं [illegible]
[illegible] रिति [illegible] कारादि [illegible] संख्याया • [illegible] असंभवेन [illegible] • [illegible] इति • [illegible] ननु [illegible]
[illegible] इत्यादिवत् [illegible] प्रत्याहारेण [illegible] लाभात् • ननु [illegible] संज्ञा [illegible] इति चेन्न • [illegible]
[illegible] नामि संज्ञायाः • [illegible] संज्ञा [illegible] नया [illegible] कारा [illegible]
[illegible] मित्वलपहृतिविते • हयवरलेत्यादि हकारादि [illegible] उच्चारणार्थः

[illegible] स्तु मार्गणानि [illegible] दर्शनायोगात् अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति परिभाषया [illegible] इति नाशंकनीयं · [illegible] निर्दे
शेन न [illegible] यमिति भाष्य [illegible] इत्याशयेनाह · [illegible] नन्विदं [illegible] उकारादीनां
[illegible] चेन्न · उदमित्यादि [illegible] प्राबल्यात् [illegible] प्राबल्यात् [illegible]
वकारस्य [illegible] चेन्न · [illegible] दीर्घ [illegible] विधानादिति चेन्न · [illegible]
[illegible] इति [illegible] लोप इति [illegible] लोपः [illegible]
[illegible] हसेः [illegible] हस्वादिति [illegible]
[illegible] इति [illegible] संभवात् [illegible]
न [illegible] लोप इति [illegible]
[illegible] विधानेन [illegible]
[illegible] पतंजलिमतानुसारे [illegible]
[illegible]
न [illegible] हकारादिकं तु [illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
उवर्णान्ता [illegible] लोपः [illegible] रूपाणि · [illegible] सर्वं
[illegible] विग्रहः [illegible] प्रथमान्तं [illegible]
[illegible] इति [illegible]

२ सा० मंजर

रहुपव्य इति रूपद्वये सिद्धे तत्र लोपप्राप्ते अनेन निषेधः वक्तः ईषुं दे यश्च ईशगतिहिंसादानेषु । तयोरीषन्मात्रादीवर्ईष्य लुप्तेत्वे [illegible]ः पेष्यः [illegible]
रत्तो इति [illegible] परे इत्यवधारणार्थः कारांतत्वं परस्य लोप इत्यर्थः अइ इति अइति यमीत्यभिप्रेत्याह अवर्णादिति इति सप्तम्यंत यत्रापाया [illegible] सवर्णप्रमो तमन्नमंगि[illegible]
अवर्ण इवर्ण वा इति विकृते तत्पाणिनीयानुसारित्वादुपेत्ति अडो इति उइति सप्तम्यंतपदम् [illegible] अइति अइति सप्तम्यंते । तवाद्वि रूपद्वयम् तथा च ।
द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधं असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विधं सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् उपाधीतीति अरणो श्वादिः । हेत्वादि पश्वादि रिति नेनास्य
[illegible]देशः ननु उपाधीतीत्यत्र सोर्विसर्गः इत्यनेन रेफस्य विसर्गो कि वा तेस्य स्य चेन्न । पदत्वाभावात् न चायेत्व स्यात्पावयवत्वेन सहविधानात् [illegible]
न पदांत तेनिरुक्तत्वार्थमिति चेन्न पदाना नां समाना नाम्नि तिल्स्त वा रू स्वः इति पादीकह स्वस्यापि विधानार्थं चान्तपदत्वस्याव श्यकत्वात् अवर्णो
[illegible] इति अवर्णो इति शब्दरूपे तृतीया समासे आरभवतीत्यर्थः सुखार्तः इति । सुखेन ऋतः इति विग्रहे । समासे किं सुखेन ऋतः यतिकिं परम ऋः
प्रवत्सतरेणादि यमे ए इत्यादि । एवं कुबलाराणामित्याद्यपि ऋणार्णमिति । ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते तदृणार्णम् दशार्णो देशः
नदीव दशार्णा अरणं प्राप्तो दुर्गमभूमौ जले । अयं कलापानुसारिणः वत्सतरार्णमपि पठित्वा वत्सतरेदयमृणं वत्सतराणं इति उदाहरंति । अपरे तु वत्सत
रार्णमपि पठंति । तत्सर्वं भाष्यविरुद्धं अरवादाविकारादि प्रार्थयतीत्यादि । ऋषभमिच्छतीति ऋषभीयति नाम्नो यई वास्येति प्रत्यये अवर्ण
स्य कारः [illegible] ल्ड इति सप्तम्यंते यवलाच्यापोद्विवेति । हसे हे सः इति द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि । एवं शल्कारीयतीत्यादावपि बोध्यं ॥
इत्थं [illegible] नगरस्यापि लोके [illegible] विहितायां टीकायां स्वरसंधिरगात् यम् १ इति स्वरसंधि नामीति स्वरसो मिश्राह स्वे कारएव संधिन
प्राप्नोति न त्वकारः नामीति सकलज्ञापकात् इति भावः अमी अत्र से ते इत्यत्र तु द्विवैद्वित्वे इत्यनेनैव संधिनिषेधः अदसः किं शम्यत्रे । यद्यप्येवं दृश्यते
ति परिभाषया प्यतु हारयितुं प्राकानेन ताभ्यामत्रेति प्रत्युदाहरणं बोध्यं अमो रोगः सोस्यास्तीति अमी । अदस एवेति तु वेत्स संध्यवस्थित स्याप्तु
[illegible] द्विहिते इति ईकारांतत्वादिके परिनिष्ठितत्वे सति बोध्यं । ननु कुमार्य्योरगारं कुमार्यगारं । वध्वगारमित्यत्रापि संधिनिषेधः प्राप्नोति ईकाराद्य
तस्य द्विवचने वर्तमानत्वात् । प्रत्ययलक्षणेनेति चेन्न । ईकारादिभिर्द्विवचनस्य विशेषितत्वात् ईकाराद्यंतं द्विवचनमिति निष्कर्षात् समासे कृते समुदा
यस्यैवार्थवत्वेन पूर्वोत्तरपदयोरनर्थकत्वात् । नन्वेवमपि [illegible] संपद्येतां शुक्लजातीवश्व [illegible] प्राप्नोति अत्राहई कारादिद्वि [illegible] राम०
वचनं तदंतं च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति चेत्सत्यं अगाप्यकृते ईभावे लुग्भविष्यति । [illegible] तस्यावयवत्वेना सरव्यत्वाद [illegible] ३

६७

अनुमतीवादिवज्जीमितिपठित्वामणीवइत्याद्युदाहृतं प्राचामनुमुनित्रयानुकृत्वात्प्रमाणमिति संतः एवं चमणीवोष्ट्रस्यलंबेतिप्रियौ वत्सतरौ मनेतिभारतप्रयोगस
मर्थनाय इवार्थे वशब्दो वाशब्दो वा बोध्यः वबाय थोत वैवे वमिथशब्दोपिनाहङ्कुशः साम्य इत्यमरः ग्रंथस्य ब्याख्यावसरे शास्त्रबंधयउर्थ शाइनिकालिदासप्रयोगेभिः स्वार
कैकदष्टमत्वात् कादंबरवंदितदलानिवपंकजानि इत्यादिदर्शनाच्चेतिभाव ऊँ निपातः इति अकारादिरौकारांतो प्रत्याहारः [illegible] आ इति स्वरो एक एवो
धः ननु स्वरेफः चार्थेवा ओरित्यादिनिर्देशात् तेनप्रेदेव सेत्यत्र न संधिनिषेधः निपातइति किं चकारात्रजकारात्र अत्राङोमनिषेधः नस्य प्रादिषु पठितत्वात
वानवात् चादिर्निपातः इतिचादिनामेवनिपातसंज्ञाविधानात् ङित्वाङि स्वभावत्वात् इयरथे ङि यायोगे मर्यादाभिविधौ न य पूर्व मत्वाङि अविसर्गोसुख स्वरता
यौरङिवे आप्तवमिति पूर्वप्रक्रांतवाक्यार्थः स्यान्यथातन्द्रा न को यमाकारः पूर्वमित्यनेनासमस्याः इदानीमेवंत्वमन्यसीत्यर्थः ओदन्त इति अवर्णस्य ओदन्तनिपातप्रतिषेधः ओरतो
निपातः इत्यत्रस्य तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः अमनद अर अभवत इति अदो भवत तिरोभवत इत्यपि पानस्यात् सचवक्तव्येनानवक्तव्यः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं
ति एवमोष ओर्मेर्मे संपद्यतेगोभवत अत्र प्राप्नोति पर्वताद्गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति तथापा गेरनुबंधः इत्यनवाहिकोनुबध्यते आतस्यका आतगतोनिपा
तत्वाभावान्नेयपरनिपातः किं धो प्रत्येहमनोरमायां निपातः किंदेवोसि वायवायाहि इतिवदुदाहृतं तन्न व्यविरोधादुपेक्ष्यं हृव्यं ओदन्तौ [illegible] वेति अवैदिके इतौ इति
बोध्यं आविति किं अहोइति अग्नाविकल्पोमाभूत् पूर्वाणामिति इ अउ अ प्राचस्वरः तेषां अपा इत्यइति किंश्वक्तमिति यावत्स्या सिद्धत्वात्प्रानुस्वारः ओदंतो निपातइत्यारभ्येत
पर्यंतेषु प्रत्वविसर्ग्यस्यानुस्वारे नेत्यभावइतिबोध्यं दूराद्धाकाह्वनेष्टुति इत्वमिहाह्वाह माचेत्यं अदेशापेक्षया पुरुषापेक्षया वा बाक्यस्यटेरिति वाक्यं चसामर्थ्याल्लभ्यते न पाहि आ
कारतेइत्यत्र धातोरेसत्रमी आधाराधेयमपेक्षते आधेयं वाक्यमितनैवाकाकृत संभवादितिनव्याः संबोधनमात्रोपलक्षणमितिसिद्धांतः इ राम संबोधनइति सप्रम्यर्थइति
अर्थमस्मात् किं वक्ष्यमवो वीप्यः इत्ययत्नमस्यात् अयाकिमामेण पदग्रहणे कस्मादेवान नभवति नह्रस्वार्थौ ह्रस्वोविरीति सप्तम्यर्थाभावात् अपकहृस्वा या संग्र
हैराव पवेति स्वल सुचिरापालिरियोपेते इतौवेति उन्नमस्तानुबंधकपदंगृह्यते अहलवरिति आपवैदिके इतौ बोध्यं अवैदिके इति अप्रीत्यश्च पचाक्रमेस्यात् गुरोरन्त इति अ
पिषट्गुरोरत्युर्ध्वम् सुताधः श्रीविद्यानगरस्थायीलोकेशकरस्मर्मणा विहितायां दिविकायां संध्यभवेगम शुभ श्रीविद्यानगरस्थायीदल्मकाशमुनीकोकोत्थ श्रीलोके
शकरोभ्यास्यासिद्धभावस्तसत्रमो २ अपरस संधिः वपात्प्रवेजबाइति अमलप्रभाव्यं चपाइत्येवपाठः समिरअकुकुवन्न अग्नि महासमं इत्यादावव्यार्थपाठेन
स्यपतु महा अबेजनागः स्येकर्तव्यं परांतस्यानुवर्तते परांतेवर्तमानस्यजवाभवत्यवे परे इत्यर्थः स्वराणाम्पूर्वविधयो बाधकाहसानाहर विधयइति अश्लेत्यते नयागताः पद्वि
हेत्यादौ अतिप्रसंगवारणाताविहत्यत्तरवक्तव्यं तत्रव्यक्तिलाघवाय वयग्रहणमेवकर्तव्यं मचोक्तदोषः यावसामेइतिइष्टसिद्धे अवसाने किमितिचेन्न अन्तमेवीतिग्रहणे विश्व
विसमभिन्यादिप्रयोगदर्शनात् आर्षेचपगरसास्यापिमानत्वात् अत्रिरमवधेर्मे बावसानेइत्यत्राव सान शब्दस्यांत वाचकतामेवता विरामोवसानमितमेनवर्णाभा
बस्यावसान संज्ञकरणात्तत्कारेणाविरुद्धत्वात् किंचैवंभवत्तुअः ब्रहत्स्रणीमहतरावंडनमित्यादिषु वावसानइत्येनेनपदेदकारोवत्रि मचेष्टापत्तिः तदसाधुत्वंसर्वत्रदर्शनात्
रीप स्वर

त्वद्रा॰ ४

मवकुवमेत्यादौ अव्याप्तिपरिहारः कथमिति चेदित्थं ॰ अमेङमावेपत्र व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् क्वचिज्ज्ञानामपि नवात्र मा अभवंतीति व्याख्यानात् ॰ तस्मायमित्यादौ मकरार्थमु
त्पे ङमेङवस्यापीति भवद्भिरपि व्यवस्थितविभाषा आश्रयणस्य स्वीकृतत्वात् अथ भवत्वत्र इत्यत्र स्वसेचपाम्सानामिति सूत्रेणाप्याहि कर कारस्या
पीति तेनैव न रूपासिद्धिरिति चेत्सत्यं ॰ स्वसेचपाम्सानामिति सूत्रेणावसाने इत्यस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वात् किंच तद्धि वमिथमित्यत दोनाव
साने चलेकृते पश्चात् इत्यनेन संबंधे म्लान्तेयांते इति जश्त्वस्वरि चेति चर्त्वमिति व्याकुर्वतां कृ सुपां ङतानां भाविन्यवसानभंगेत्र्यकृतस्य
रूपरिभाषया कृतमपि शास्त्रं वा तिवर्त्तयतीति अन पावावसाने इत्यस्यापि प्रवृत्तिस्तु न स्यात् ह्यवयताम होनीदीदितानां मतेनातिवैराग्यमिति
के ॰ अवयवत्वं किं ङमस्तर्वमित्यादौ माभूत् अथ तत्र स्वसेचपाम्सानामित्यस्यैव प्रवृत्तिरिति चेन्नहि उत्तरार्थमवगृह्णतां स्वव्याप्यमिदेव
कृतं ॰ परान्ते किं ॰ नवो ॰ अमेङमावेति अत्रापि परान्त इत्यनुवर्त्तते तेनैव क्वान्त्यादौ न ॰ वाश्रोत्रेव्यवस्थावाचीति न कश्चित् नपानोऽपि
ङमोभवंती प्रत्ययेचनित्यलाभः यत्तु केचिदव्ययस्य नित्यमित्युक्तं तत्तु ख्यवरोधाडुपेक्षं ॰ चपइति किं विशोमांस्तेत्यादौ स्वरस्य माभूत्
चपाच्छः शः इति ॰ परान्ते किं विरश् शः रेफे पूर्वोरेणादिके शप्रत्यये रूपमेन द्वितीयं प्राचः तच्चिंत्यं ॰ विरश्शं इत्यस्य छकारसत्वा ॰ छुदसि
त्वा १ इत्यानुबंधे स्वीकारात् परान्तग्रहणात् रामेवोचितं पतंजलिसमतत्वात् किंच सछोटीत्यस्य परान्तात् ॰ रूपपरस्य शस्य छः इत्यर्थ
आकारेस्थितः विरशाद्रूपेरोणादिके सप्रत्यये मध्यमेध्यातेत्यभितोविरश् शमित्यादौ यथेति मनोरमायामुक्तवतां रीतितानांमतेन विरे
धश्च छेदस्सत्वादित्यस्यागतिकगतित्वेनोपेदितत्वात् चपादितिकिं ॰ प्रश्नान् शेते ॰ एवं किं वाक् श्च्योतति ॰ शः किं ॰ वाक् साधुः न
नुचपाइत्यनुवर्त्यापि वशाद्विभक्तिपरिणामे कृत्वा चपादितिव्याख्या श्रीयते इति चेत् तर्हि उत्तरार्थं चपादिति होऽभाइत्यत्र वक्ष्यते
इत्यर्थे वक्तव्ये आदिनावाक्यरूपमाश्रीयते तथाप्युक्त एव द्वितीयस्तु ॰ चपमतत्तीति चपात् तेन सहितः छः तस्य शोऽत्रा
नेन शः पाशशमीत्यादौ शत्वं विधेयपूर्वनिर्देशस्त्वसंदेहार्थं चपाच्छः छः इत्युक्तसंदेहः स्यात् होऽभाइति चपदित्यनुवर्त्तते ४

र्नेहृभगवन्हरे॰ हकारस्येतिकिं॰ नन्वष्टं चयानाकृभानांयथाक्रमंप्रवृत्तिरित्यतआह॰ यद्वर्गकत्र्यपइति न
नुउद्दिश्यमानविधीयमानयोर्यथाक्रमंप्रवृत्तिर्भवति इतीवचनंविनाकथंयथाक्रमंलभ्यतेइतिचेन्न ज्ञापकाद्व
चनमस्तीतिअनुमानात्॰ ज्ञापकंतुशेषाद्दुतेइतितकारात्परस्यहस्यधकारकरणं लोम्भुभिः भ्भुरिति॰ स
चतुर्ण्णमनयोःसमाहार॰ स्तःस्तस्यस्तोः एकत्वेद्विगुत्वं द्वावित्यस्यानित्यत्वान्नक्लीबत्वं तज्ज्ञापकंवेदनेव॰ श्च
चवश्चवै॰ श्चुभिः श्चुनाइत्यत्रार्धमात्रगौरवाद्वहुवचनं॰ अत्रस्याच्यरश्रयोर्ययासंख्यं निमित्तकार्यिणोः
न॰ नशादितिज्ञापकात्॰ इत्यभिप्रेत्याह संख्यासाम्यइति समस्वभावसाम्यं॰ संख्यायाःसाम्यंसंख्यासाम्यं
तस्मिन् क्रममनतिक्रम्ययथाक्रमंयावत्संख्याकस्योद्दिश्यमानस्यतावत्संख्याकमेवयतिनिर्दिश्यमानंभ
वतीत्यर्थः स्तोः श्चोःश्चुरित्यवस्तुवचं नचतस्मिन्निर्दिष्टेपूर्वस्यइतिपरिभाषयोपस्थानेन नशादितिज्ञापकात्
तस्याइहानुपस्थानात् नशादिति परस्यतस्यशकारेणयोगोनास्तिअत्र शात्परस्यतवर्गस्यचवर्गोनिषिध्यते॰ शा
दितिकिं यान्च्वा॰ ष्टुभिःष्टुरिति स्तोरित्यनुवर्ततेसमासःपूर्ववत् अत्रापिष्टुष्टोःष्टुरित्येवमुक्त्वम् नवीति॰
अत्रापितोरित्यनुवर्तते षीतिकिं॰ नहीका॰ षीतिसप्तमीनिर्देशात्पूर्वस्यषकारस्ययोगेष्टुत्वंस्यादेव॰ क्रोष्टा देरंत्यादि
ति चर्त्वमितिव्याकुर्वतांकस्यपंडितानांभाविन्यवसानेभंगेअत्रनत्वहपरिभाषयाक्रमपिशास्त्रवानिवर्तयतीतिम
नय स्तोरित्यनुवर्तते॰ नतोरिति टोरितिकिं सर्पिष्टमं॰ अन्त्यः भवार्येतपः रितोवेतिह्रस्वः॰ विकल्यातह

अभावः परान्न इत्यनुवृत्तेः पराद्दिति लब्धम् अन्त्यादि निग्रहणमस्यानित्यत्वज्ञापनायेत्यभिप्रेत्याह नवतिनगर्थ्यो
नैति षरग्नतिरिति॰ षट्चनवतिश्चषडधिकनवतिरितिया॰ नशात् नषिइ्मवनन्हद्योपादानं छुत्वस्यानित्य
त्वज्ञापनार्थं इत्याशयेनाह॥ तुषोर्वेति॰ तुपः सकारस्यष्ठत्वं नेत्यर्थः तोर्लिलइति अत्र लघुभाष्यस्तोरित्यनुवर्त
मानेतोग्रहणं सकारनिवृत्त्यर्थमित्युक्तेन लकारपरस्य सकाराभावात्॰ कोलुनाति इत्यादावंतरंगेणविसर्गेणभाव्यं॰ अहला
वक इत्यत्रापि परत्वादन्तरंगत्वाच्च रत्वेकृते लः नोर्लिइति हिलकारपार्थ्यं लूलिइति छेदः एवं सद्दमात्रान्दनाभवति अत्रे
दं अवधेयं॰ नोर्लिइसूत्रे लकारस्यरान्परत्वान्निमित्तस्यहितामाशंकाविधेयदेहस्यानिवार्यत्वात्॰ किंवत्तोछुभिः
छुरित्यस्यविधेयत्वेनोपन्यासाच्छ्रवान्निरवतीत्यत्राऽनुनासिकोलकंकार॰ उदः स्थास्तंभोरिति॰ उदः परयोः स्थास्तंभोः
सलोप॰ स्यादित्यर्थः उत्थानं उत्तंभनं॰ इति स्थीयतइतिस्थानं॰ भावेपुट्॰ पुत्रोरनाकावित्यनादेशः सलोपेकृ
तेत्वसेचपामसानामितिदकारस्यतकार नकारः॰ नः सकेछुतेइति अत्र परस्यसमागमः ननुनस्यतथासति
नकारस्याऽनुस्वारोनस्यात् अपदान्तत्वाभावादित्याशयेनाह॰ नान्तस्येत्यादि॰ पदस्यकिम् हंति॰ नइतिकिं
तहीकते॰ छुनइतिकिं भगवन्कुरु॰ अग्रवेत्यपक्षव्यतस्यव्यवस्थितत्वाश्रयणात् मस्यानिकस्यनस्यस
मित्याशयेनाह नप्रशानइति प्रशान्ततनोति इति॰ समउपसमेइत्यस्मात्समान्तस्यह्वाविति दीर्घे मोनोधा
तोरित्यनेननत्वेरूपं प्रोचग्वेति भवान्छूर इत्यादि नछौन्त्रचेछ्राश्च वशांविति चतुष्टयं रूपाणामि

मिहवकच्छत्वचलोपानांविकल्पनात् परस्येतिकिम् ॰ दंशः ॰ नान्तस्येतिकिंपञ्चशः सेइतिकिंभवान्ननोति ॰ अत्रनीत्येवनु
सुचितंमात्रालाघवात् ॰ ननुकुर्वन्निय्ह कुर्वन्त्रो मेइत्यत्रापन्तान्तत्वान्नस्यतुल्यानुस्वाराच्चपरत्वाणत्वंप्राप्नोति सत्यं ॰ अ
नेनइत्यन्तरंगनिषेधस्यातिवाद्दरंगयोश्चकसकोरसिद्धत्वाश्रयणान्नछास्त्रमित्यत्रापितुल्येकृतेकुत्वमपर्याद्दित्यादेवन ॰ ११
सेनाहस्वाद्वि: स्वरे ङ्ति ङ्चराज्चनुचतेष्टानं हस्वात्किम् प्राङ्ङास्ते ॰ स्वरेकिं प्रत्यङ्करोति ॰ पदान्तेकिम् इडिनो
ननुपरमदण्डिनावित्यत्रपूर्वपदस्यवोन्तरेङ्स्यापिप्रत्ययलोपेनत्वेनपदान्तस्यद्विर्वचनंप्राप्नोतीतिचेन्न ङ्नर
पदस्यप्रत्ययलक्षणेनपरान्नकार्येनेति पदोत्तः इतिज्ञापकात् अतनलोपोन ॰ अनन्यइत्यादौतु अनपीत्यादिज्ञाप
कात्छित्वंन नलोपस्तद्दित्वविधिसामर्थ्यान्न द्विरितिक्रियावृत्तौ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुरितिस्वंनत्वाद्वयतं ॰ क्रियाच्चात्राह
रणमेव तथाचद्विरुच्चार्यताइत्यर्थोबोध्यः छुइति ॰ अत्रस्वरेइत्यनुवर्त्यंविभक्तिव्यत्ययेनस्वरादितिबोध्यम् पदान्तेवेत्यनु
वर्तितत्त्ववाक्यभेदेनसंबध्यते ॰ विकल्पस्तुव्यवस्थितः तेनपदान्तेदीर्घादाङ्मामाङ् वर्जितान्वा ॰ स्वरादितिकिं किंत्क
संयोगान्तस्यलोपइत्यत्रवावसानेइत्यतोवेत्यपकृष्यतेस्यव्यवस्थितत्वाश्रयणात्क्वचिन्नइत्याशयेनाह ॰ सुश्लेषपरेर्
त्यादि तेनरव्यातोबासभिन्नस्यराज्ञइत्यादिसिद्धं ॰ पुस्कोकिलइत्यादि ॰ पुमांश्चासौकोकिलश्चेतिसः पौंस्ननुस्वारइति ॰ प
दान्तेकिंगम्यते ॰ मस्यकिंभयाहसति ॰ हसेकिंफलमस्ति अत्रलघुभाष्ये ननुमोइतिसत्र्यातां अत्राकारउच्चारणार्थः
ततः परस्यादेशः स्यादितिचेत्सत्यं ॰ सज्ञापर्वकोविधिरनित्योयथास्यादित्यर्थमिदं अनुस्वारइतिसंज्ञातसंज्ञा

डितिसिद्धिः वस्कतस्कमैामित्येवकर्त्तुंशक्यं • अम्शातेरित्यादिनिर्द्देशेनास्यानित्यत्वज्ञापनात् • सम्राडितितिद्धं अग्नेद
मवधेयं मोऽइतिकृते ऊवित्यादिष्विवमइत्यस्यग्रयमांतमाशंक्यमइति • योगंविभज्यतत्रमेकं चानुवर्त्त्यैकचिन्त्यस्य
तमागम : इतिव्याख्येयं तेनपुंस्कोकिलः पुंस्पुत्रइत्यादिसिद्ध्यतीत्युक्तं ननुपुंसोवपरे खपेसंयोगान्तस्यलोपेनेनि
त्योत्यावरोधात्तुपेक्ष्यं • नश्चाःपदान्तेऽमसेइति • चकारोमकारस्यसमुच्चयार्थः अन्त्ययाऽपदान्तेनस्यैवस्यात् अ
पदान्तेकिं • भवान्याति अत्रपदान्तग्रहणादेतत्सूत्रपर्यंतं पदान्तइत्याधिकारोबोध्यः असेइतिकिं • मन्यते यम्यते
अग्रहान्भाइत्यतोहकारमनुवर्त्त्यसचविभक्तिपरिणामेनसप्तम्यंतोबोध्यः इत्याशयेनाह • हकारेचेति • यमायपेस्यअ
वाइति अस्येतिकिमर्थमनुस्वारपरामर्शार्थंतुनसंभवति • तस्यानुवृत्त्यैवलाभात् नचप्रथमान्तस्यानुवृत्तस्यानुस्वारे
इत्यस्यषष्ठीविपरिणामार्थमितिवाच्यं • यमाऽइत्यादेशापेक्षायामर्थात्षष्ठीविपरिणामसंभववात् • एवंतर्ह्ययपपरामर्शा
र्थः अनुस्वारस्ययमोभवंतियेपरे तेस्ययपस्यसंबंधिनोभवंति • संबंधश्चसावर्ण्यमेव नतुशाहृश्यमात्रं तस्यास्यत्य
स्यग्रहणंविनापितुल्यत्वात् सवर्णइत्यध्याहारोवात यावानुस्वारस्यनाशिक्यस्यसहृशः ययस्यतुसवर्णोययमोभवं
तिइत्यर्थः तेनरेफेनभवति अनुस्वारशाहृश्याभावात् नचशाहृश्याभावेपिवचनात् • स्यादितिवाच्यम् • यमाइत्यस्यजाति
पक्षेनयपजातीयेसवर्णेयपजातीयस्यानुस्वारशाहृशस्यविधानेनवचनस्यचरितार्थत्वात् ययुयमोस्येतिसूत्रयुक्तंः
अनुस्वारेणमसेहसेइतिवाच्येपरणीयंअनुस्वारस्यसहृशःमसहसयोःसवर्णआदेशोभविष्यतीतिव्यर्थं

पयोइति· सखसहोरे पेष्ठुनुनातिव्याप्तिः मेधांयमस्य वस्कोभावात् ·इति· अत्रैद मवधेयं · हसाद्धे परेगवनदेनभने
स्यफसस्याप्यादेपेसिद्धे पृथककृत्साछेपस्यव्यर्थत्वाद किंचअनुवृत्तिल एनानुस्वारे ग हसादेपस्याशक्यत्वा
त हसाछेपेपदान्तस्यादेपाच्चवेति द्वितीयसूत्रोयेन्यासस्तामर्थ्यादिनत्पराण्नविषयमित्याशयेनाह : परान्तेः
वर्तमानस्येति वेतिव्यवस्थितोविकल्पः इत्यभिप्रेत्याह : यवलमनपरेहकारेइतिविशेष्यं · यश्चवश्चलश्चमश्च
नश्चतेपरेयस्मात्तथा· तस्मिन् · किंच्यइति ह्योतीनेह्रि · केन्ह्मलयतीत्यादि · ज्वलह्मलचलने ज्वल कु
ल[illegible] ह्मलनमामनुपसर्गाद्वेतिमित्वाद्भुस्वत्वं · कुङ्पञ्चपञ्कवेअदादिः ह्लादिसुखे · कुवैतित्यनेनस्य गत्वेतु
असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे इत्यसिद्धत्वात् नेवतिअस्याति विभाषाप्रयणात् शरोचपस्येद्वितीयोवा ·टनाम
स्ववाधुः शसे [illegible]: कुकड्कौवापकारेपरे त्रून्नकारस्यन्सवा · इत्यादिसंग्रहीते · ङ्चणूच [illegible] नयोः ङ् स्वकुक
गस्त्वडुक भवतीत्यर्थः वर्ग्यत्वात् कुखोः ᳲक ᳲपौवेति · कुत्सपुत्सकुपूतयो · अआदेशनिमित्तेयाय व्याक्रमे ·
आदेशेकपावुच्चारणार्थौकेवलयोरुच्चारणासंभवात् नतिदेन्नमनस्माचाकासर्वेभ्याधिपस्फुरव: इतिनिषेध
दर्शनात् कखयोः ᳲकः पफयोः ᳲप: अन्त्रत्रोत्तरविधेर्बाधनात् · ॥ श्रीविद्यानगरस्यार्यीयपत्रोत्तनकरस्यहि
हसमन्ध्योर्व्याख्यास्या महिलोकेशसंज्ञिक : इतिहससंधि : अथविसर्गसन्धिः विसर्जनीयस्यसइति

श्री

तिस्रेयं यत्नात्तत्स्ववस्तानेनितिप्रसंगवारणायमेवावग्रहणं ननुस्त्राचेलेइत्येवनत्स्यताम् स्वरेयत्वंवेतिपुनर्नक
र्तव्यम् देवइहेत्यादौयकारेकृतेयोर्लोपशविर्त्यनेनलोपेसिद्धेतेरूपसिद्धिः नचतत्रायाचानुवर्त्तनाद्रस्यकृपंलो
पस्त इतिवाच्यम् यकारात्पूर्वमहर्णोगृह्णित्वाय इत्यादिरूपसंभवात् लक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषायास्त्वनित्य
त्वात्. उच्यते भोस्वइत्यत्रापियोवेत्यनुवर्त्तते. नतस्त्वभोइहेत्यादिनसिद्धेत. स्वरेयत्वंवेति अवर्णात्परस्य
विसर्गस्यस्वरेयत्वंवेत्यर्थः भोस इति बकेवाननुपञ्चमीभोस्शब्दस्यसान्तत्वेनततः परस्याविसर्गस्याभावात् इ
त्यभिप्रेत्याह भोस्भगोस्अघोस् इत्येतस्येति भोस्भगोस्अघोस् इत्येतस्मात्परस्येत्युक्तम् यत्तुप्राञ्चः प्रमाद
एव भोस्इत्यत्रनिपातभवकुत्वयोरपिसामान्येनानुकरणाम् तथाच भोरेवाभोलक्ष्मी भोविष्णु[illegible]हरेत्या
दिसिद्धं नचभोस् इत्यनभोसर्यहणात्[illegible]गाइहअघायाहीत्यादावव्याप्तिरितिवाच्यम् प्रत्याहारस्यैर्णा
व्याप्तिनिवारणात् एवंचविभोरित्यादावितिप्रसंगवारणंसंभवतिनस्यप्रत्याहारान्तर्भावात् अत्रलघुभाष्यं ननुअ
भोसोरवेलोपस्इतिसूत्रणीयं नदाहुमात्रालाघवेपिवैरूप्यदोषः भोसोऽवयवोऽवर्णात्परइतिसूत्रभेदेननायंदो
षः इतिसूत्रभेदेऽप्याश्रित अत्रेदमवधेयं अयाङोसोवेलोपमितिसूत्रणीयं तथाचनञ्समासभेमवेरूप्य
दोषयोरसंभवएव आदित्यस्यपञ्चम्यन्तत्वात्भोसइत्यस्यषष्ठ्यन्तत्वाच्च भोसोऽवयवोऽवर्णात्परइत्यस्यार्थ

एवर

स्यसुलभत्वात् एवंच स्वरेयत्वंवेत्यस्य द्विरुक्तिः श्रेतिमहल्लाघवं नामिनोर इति नंतु नामिनः इतिकिमर्थमवर्णात्
परस्य विधानेनहस्ताद्विसर्गाऽविधानेनचानेस्यवपरिसेध्यात् एवंतर्हिनामिन इतियोगंविभज्यवक्त्रोः धीति
चानुवर्त्यविभक्तिपरिणामेन प्रथमान्तंतेननिष्प्रत्यूहं इत्यादिसिद्ध्यतीति यत्तु नामिन इति योगविभागेऽप्याह
वेलोपशित्यतोऽवलोपेस्मितिचानुवर्तते क्वचिन्नामिनः परस्य विसर्गस्य विलोपज्ञानेन सेमाभूस्पादे इत्यादिसि
सिद्धमित्याहुस्तन्न सेमामित्यादिच्छांदसत्वात् छन्दसि दृष्टानुविधिरित्यस्योक्तत्वाद्भूम्पादे इत्यत्रापि भूमि
शब्दस्यक्तिदंतत्वेनुक्तदिकारादिनोपिक्तेन व्याख्यातं नामिन इत्येकयोगः र इति चद्वितीयस्तत्र रवपेवा इति चा
नुवर्त्य इतिवक्ष्यते चवक्तत्वावाक्यभेदेनव्याख्येयमित्याशयेनाह · रेफप्रकृतिकस्य रवपेवेति रेफप्रकृतिर्या
स्यसतथा तस्य वस्तुतस्तु रेफप्रकृतिकस्येति नोचितंवक्तव्यं रा इतिस्त्रार्थेनवृत्तत्वात् र इति षष्ठ्यन्तमान
तुपंचमी रिलोपोदीर्घश्चेति रिइतिसप्तमी अत्र र इतिषष्ठ्यन्तमनुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह ॰ रेफस्येति रीतिसप्तमी
निर्देशाल्लोपनिमित्ताद्रेफात्पूर्वस्येत्याशयेनाह पूर्वस्येति · चकारो विधेयवोर्लोपदीर्घयोः समुच्चयद्योतकः शे
षात्तसेइति सश्चएषश्चतयोः समाहारस्तस्मात् सइतितच्छ्रुवस्यक्ततात्वसत्वस्यानुकरणं एषइतिएतच्छ
ब्दस्यक्ततात्वसत्वस्यानुकरणं अनुकार्यानुकरणयोर्भेदार्थत्वंस्ततोभावात् इंद्वेसर्वादीनांसर्वकार्याभावाक्तौ

श्री
नं·दी
२

पित· स धातुरित्यादिज्ञापकात् तच्छन्दस्यैवानुकरणं तत्साहचर्यादेव शब्दोप्येतच्छन्दस्यैव विकृतिर्दृष्टात् प्र
थमान्तात्स्यवत· अत· शिवइति इत्यादौ संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्नात्रि लोपो दीर्घस्त्वेति स्त्रे लोपशोनुवर्त्त
नात· दीर्घस्येतिवक्ष्यमाणलोपग्रहणं उत्तरार्थे इत्याशयेनाह· शसहादि सगस्य लोप· स्वरे [illegible] एवपा
दपूरणे चेदिति· शिवदासरथी रामइत्यादौ लोपे जाते संधि· सिद्धांतेलोपश्छि हुतस्यात् लोपएवेत्यनुवृत्ता
रणात् अन्यथापरत्वेलोपोन· तेनसोहमाजन्मशुद्धानामित्यादि सिद्धम् श्रीविद्यानगरस्यापीलोपे
शाकरसंज्ञक· विसर्गसंधिरुक्तनवान्यारव्याम्भारव्यानुसारिणी॥ अविभक्तिनामेति विभक्तेरन्यत्· अवि
भक्तिविशेष्यंचशब्दरूपंतदादीनाविभक्त्यं तमपिलब्धम्· ननुसत्येव अविभक्तिरित्येतावन्मात्रमर्थग्रहणां कु
तोलब्धमितिचेत् उच्यते· द्वौ नञौ समाख्यातौ पर्युदासप्रसज्यकौ पर्युदास· सविज्ञेयो यत्रोत्तरपद
ननञ् २ अप्राधान्यंविधेर्यत्र प्रतिषेधेप्रधानता॥ प्रसज्यस्तु सविज्ञेयः क्रियया सह यत्र नञ् २ त
त्राचपर्युदासोत्र नञ् गृह्यते तेन अविभक्तेरर्थवत्वात् तत्सदृशमर्थवदेव [illegible] उपस्थापयतीत्यर्थ· बहुत्वा
भ तंत्रादीनाल्लब्धः विभक्त्यंतपर्युदासात् धातुपर्युदासो पिश्च यर्थवादीति किं वनमित्यत्र प्रत्ति वर्णसंज्ञा
माभूत् तस्यां सत्यां स्यादुत्पत्ति· नलोप· प्रसज्येत· ननुचषट्केकवर्णानामप्यर्थवद्दर्शनादत्तीत्यादावि वदे

वादिष्वपीवर्णोऽनर्थवंतः कथं ननयाच प्रत्याहाराह्निके अनर्थकास्तेवर्णा इति भाष्येपि श्रीमत्पतंजलिनोक्त सुराहृतंच कू
पइतिककारे सतिकश्चिदर्थोगम्यते रूपइतियकारे प्यर्थांतरं तेनमन्यामहे यः कूपेकूपार्थः सकारस्य यो यूपे यूपार्थ
सयकारस्येति तथा आह्म राद्गत्तुके यो र्थोगम्यते नासौवकारादीनामन्यतमस्यापिगम्यते येषांच संघातोयत्कार्यंक
रोति तेप्रत्येकमपितत्कुर्वंति यथातिलानामेवारीतैलमुत्पादयति प्रत्येकंचतिलाः येतुयस्मिन्प्रत्येकमसमर्थास्तेग्रास
मुदायेपितथासमर्थाः यथावत्प्रत्येकं सिकतारैतैलेनोत्पादयंति ननासांखार्य्येपि अतः संघातार्थवत्वादर्थवंतोवर्णानाम
र्थवत्त्वादन्येपिवर्णा अर्थवंतः इत्यनुपलब्धिबाधितमेतत् किंच कूपोयूपइत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ककारयकारयोर
र्थवत्त्वे ऊपइति वर्णानामानर्थक्यमभ्युपगतंस्यात् अर्थवतामप्यर्थवत्त्वे भूयिष्ठः कूपेयूपार्थःस्यात् कूपार्थश्च
यूपे यथाभयसामर्थ्यतामन्वयः व्यतिरेकस्तुकस्यचित् तथार्थानामपिभूयसामनुवृत्तिर्भवति व्यतिरेकस्तुक
स्यचित् यथादेवदत्तगामानयदंडेनशुक्लामिति अतः संघाता एवैतेनार्थेनार्थवंतः संघातार्थवत्त्वादिति हेतुरनैकां
तिकः तैलादिवत्तिसंघातेन दीपोन प्रत्येकं रथावयवैश्चक्रादिभिः संहिताहि सहितैरिति क्रियाकिंचार्थवत्ताविपर्ययोस्त्यत्र
र्थप्रत्ययस्यापिविपर्यासः आहार पात्रं पात्रमाहारेति अपायेचापायः गामानयशुक्लां गामानयेति उपजनेचोपजनः
गामानयशुक्लामिति वरोगुनैवं हिनस्तीति सिंहः हंसि हंसः कृतिरिति अतः संघाता एवार्थवंतः विभक्तिरहितमितिकिं ह
रिषुकरोषिवृत्तंसिपोमाभूत् पदांतत्वात् रुत्वं स्यादस्यात् विभक्त्यंतरहितमितिकिम् रैवोभवंति अत्र द्वित्वाद्याभिधेय
धान्।

यादिविचैकवचनेस्यात् धातुवर्जितमितिकिं अहन् नलोपस्स्यात् यत्तुप्राक्रमयविभक्तिविभाव्यते तद्व्याख्याविभि
अव्याकृतं संधिप्रकरणानंतरंयेविधयोवक्ष्यंतेतेषांविभक्तिसंज्ञास्यात् साचविभाव्यते तद्व्याख्यात्भिस्अव्या
कृतं प्रस्तूयते तत्प्रकरणमारभ्यतइति विभक्तिशब्दव्याख्यायोऽप :अत्रैलोपवारान्तद्वितीयोविभक्तिशब्द :स
द्विवचनं :आद्यसंज्ञावचन महासंज्ञाकरणंतुविभज्यंते· संज्ञाकर्मादयोऽपृष्प्राद्भिनयेतिविभक्ति :रि
स्यन्वर्यसंज्ञाविज्ञानार्थंतेनागमादीनामगवदमाणानामपिविभक्तिसंज्ञानेतितन्न· वार्त्तिककृद्व्याख्यात्
कृतं :प्रकृप्रयोगात् अन्येतुयोगिकार्थेनैवासिद्धमित्याहु :विभज्यंतेप्रकटीक्रियंतेकृत्कर्मादयोयया
साविभक्ति :अथिप्रशब्दयोगमात्रेकृदादौयद्यपितयापिस्यादिष्वतिवादिष्वचयोगरूढि :याश्चकृतद्धितस
मासाश्चेतिवार्तिकेचकारोनामसंज्ञानुकर्षणार्थ :अप्रत्ययाख्यानार· ननुकिमर्थमिदंनामसंज्ञापूर्वेरणेव
सिद्धा· नसिद्ध्येति नप्रकृत्युक्तिधातूनांनाधातुत्वान्नयायात् अतएवहेसोमपा[illegible]विलोपोन· स्वार्थाद्धितानाम
पिगुणाभिन्नार्थत्वात् तथाहि· चोरएवचौर :स्वार्थेअण· नहिचोरशब्द[illegible]स्याद्एवंतं· चौरशब्दस्यतुचो
रशब्दस्वराद्धारा· समासेष्वपिभूतपूर्वविभक्त्याश्वविभक्तित्वाभावात् अतएवपञ्चाग्निरितिपदान्ताश्रयेणलोप :इ
त्याहु :अत्रैवंवक्तव्यं पंचनवदधिमधुइत्यादीनामविभक्तित्वेननामत्वान्नयायात् कथंपरत्वम् अत्रयादिविभक्ति

शा

सत्वसमयप्रग्रहणात्पदसंज्ञालुप्तायाविभक्तेरेकदेशविकृतन्यायेनप्रकृतिभागेपिसास्तीतिचेत्तर्हिप्रकृतेपिसमंक्ति
वादिसत्वसमयेप्रग्रहणान्नामसंज्ञालुप्तेपितस्मिन्प्रकृतिभागे सास्तीतितुल्यं यदिलुप्तेप्रत्ययेप्रत्ययलक्षणेनप
दसंज्ञास्वीकरोषितदापि [illegible] ममाने यदपिस्वार्थत्वलिङ्गनामाम पोत्यादितदपिन • गौरात्वासंभवात् स्वार्थोप
सर्जनार्थान्तराभिधायित्वंगौरात्वं तत्तत्रनसंभवति नचारचौरशब्दयोरर्थोभिन्नोयेनैक • परन्गौरोभवेत् ॥
यदपितत्रचौरशब्दस्यसाद्यादित्वादितितदपिन नहिपर्यायाणांपरस्परमरणद्वारास्वार्थबोधकत्वं • क्वचित्त्वोक्तिंयते
व्याकरणानभिज्ञस्यापिशक्तिग्रहे सतितत्तोबोधोजायते अन्यथाज्ञानध्यानमित्यादौपुटः स्वार्थैकत्वेनगौरा
त्वादिकस्यात् यदपिसमासश्चापिभूतपूर्वविभक्तिइत्यादि • तदपिन • अवयवानांविभक्त्यंतत्वेपिसमुदायस्यान
धात्वात् यस्माद्विभक्तिर्विधीयते तद्विभक्त्यन्तं • साचावयवेभ्योविधीयतेतेनसमुदायात् अन्यथासमासवद्वा
क्यस्यापिविभक्त्यंतत्वेनपूर्वेणप्राप्तिविरहादेवतत्रनियमानुपयोगात् यदपिनत्वेवमव्ययीभावादितिविभक्ति
लुग्विधानात् ज्ञापकात्समासेनामसंज्ञाभविष्यतिएवमपिनियमार्थेसमासग्रहणं • अर्थवत्समुदायानांम
ध्येसमासस्यैवयथास्यात् तेनवाक्यस्यार्थवत्तोनभवतीति तदपिन • उक्तरीत्यासमासस्याविभक्त्यंतत्वेन

शापकोपन्यासवैयर्थ्यात् अन्यथा समासवद्वाक्यस्यापि विभक्त्यंते समासे ह्यपि भूतपूर्वविभक्त्या अविभक्तित्वाभावादित्य
नेन विध्यर्थेनायात् तथैवोक्तत्वात् पूर्वपरविरोधः नियमफलाभावेन समासग्रहणवैयर्थ्यात् नियमस्त्वत्राक्रियते यत्र स
र्वत्र प्राप्तिर्भवति अप्रत्युतचमतेवाक्ये प्राप्तिर्नास्ति वाक्यस्य च त्वप्राप्तिर्भवति न हि वार्त्तिके समासपदं व्यर्थं तस्मात्पूर्वो
गोवत्तिडेवार्त्तिकमिदं न कार्यम् तस्मादिति । अधिकारोऽयं प्राग्धातोः न यावत्स्यादयो णादयश्च नाम्न एव परा बोध्या
इति ननु धातोरित्यग्रिमाधिकारात् प्राक् नानाप्रत्ययानां नाम्नः परत्वमवधेयमेवेति किं तस्मादित्यनेनेति चेन्न ।
किं परिमाणमिति वक्तव्ये किं दध्निमित्यस्यादित्ति निराकरणाय तस्मादित्यस्यावश्यकत्वात् अप्यनेकेवलप्रत्ययः प्र
योक्तव्यः न केवला प्रकृतिरिति नियमेन तद्वारणासंभवादिति चेन्न एतस्यापि तन्मूलकत्वादित्यवधेहीति । तस्मादिति
पञ्चमी न विश्लेषावधौ विश्लेषस्यात्रासंभवात् । किं तु क्रियान्वयादिकशब्दस्य पाठात् तद्योगे तत्र च पूर्वः परो वेति नियमा
भावे परशब्द एवाध्याहार्यः समानाङ्लोपो धातोरिति निर्देशात् । तच्छब्दस्य परामर्शित्वात् नाम्नः परामर्शः स्तिडौज
सित्यादि । सेरिकारोत्व सोस्मावित्यादिर्विशेषणार्थः अन्यथा तीत्युक्ते सकारलाभसंभवात् न च व्यापत्तिः येधस्तु इ
त्यादावपि दीर्घत्वप्रसंगात् । न च सवर्णार्थं गुणाद्यादिलिंगात् एतेन सेरिकार उच्चारणार्थ इत्युक्तिः प्रत्युक्ता स इत्यनेन प्र
णासंभवात् एकवचनादिसंज्ञानामन्वर्थत्वमाश्रित्याह एकत्वेत्यादि यच्च एकं वक्ति एकवचनं द्वौ वक्ति द्विवचनं बहू

न्यङ्क्रि बहुवचनं यद्वा उच्यते इति वचनमेकस्य वचनमेकवचनं इति जसो जकारस्य फलमाह · जसोऽः
कार इति तथा च शसः शकारोऽपि शसीति विशेषणार्थः · वस्तुतस्तु · एकतरेण पठितुं योग्यः · एकेनैव द्वि
तीयचारणात् अम्शसोरस्येति अत्र समानादिर्लोपो धातोरिति सूत्रात् समानलोपावत्तु वेत्तेत इत्या
शयेनाह · समानादिति समानादिति किं · रायः · अत्रस्याप्यधिकारस्यैवास्य ग्रहणाद् धातोरितिनानु
वर्त्तः · अतो विनवमित्यादौ नातिव्याप्तिः · अस्येति किं षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्यस्यैवाभावेन न च सोनः पुंसः
इत्यत्र सकारस्य नत्वविधेर्लिङ्गानां ह्रस्वविधिरन्यथा शसः सकारस्यान्तत्वेन लोपत्वाभावात् नत्वासंभवः स्या
त् इति वाच्यम् तत्र सोन पुंसः इत्युक्त ज्ञापनासंभवात् नहि तत्र शसो न इत्युक्तम् येन ज्ञापकं स्यात् · न च सो
न इत्यत्रापि शसः सकारस्यैव ग्रहणमिति वाच्यम् नहि शस्य सकारेणान्यत्रेति नियमोऽस्ति येन ज्ञापकमिदं स्या
त् यत्तु लघुभाष्ये · अर्थवत् लोपश्च इत्यत्र प्रादित्यस्यानुवृत्तेरस्येति व्यर्थमिति केचित् अत्रेदमवधेयं · प्रादित्य
स्य पंचम्यंतत्वेन षष्ठ्यर्थालाभात् अर्थात् षष्ठ्यर्थवशात् विभक्तिपरिणाम इति परिमेन षष्ठ्यर्थलाभ विभक्तिपरिणा
मेनार्थलाभस्याक्लिष्टत्वेनास्यैत्यस्यैवावश्यकत्वात् सोनः पुंसः इति · पुंस इति पंचमीत्याशयेनाह पुंलिंगा

पुल्लिंगादिति॰ तथा तस्मान्नाम्नाम्न इतिवोध्यम् यद्वा पुल्लिंगात्समानाद्दिमेकं पदम् पुल्लिंगमननीति पुल्लिंगात् स
वौ सौ समानश्चेति सतपात स्यादित्यर्थः अथमाम् शसोरित्यतः शस इत्यनुवृत्ते यद्यपि समासान्तर्गतस्य तथा
पि नामीनुवृत्तिलत्वस्यासंभवात् इत्याह शस इति ननु गाइत्यत्र नत्वं कुतोन॰ अथाम् शसि स्यात्तेन समानाः
त् परत्व सत्वादिति चेत् अत्र केचित् सोनेहृत्याशस्याशसोनकारस्य सकार इति व्याख्येयमित्युक्तसिद्धमिदं
तेनैनं गामित्यादि सिद्धं॰ यद्वा॰ आमृत्यालब्धे यत्सोन इति सूत्रं तत्र शसोरस्येत्यनुवर्त्तते शस इत्यविभक्तिको
निर्देशः॰ उरिति च षष्ठी॰ तेन उकारसंबंधियोऽवर्णः तस्मात्परो यः शसोनकारस्तस्य सकारादेशो
भवति इत्यर्थो लभ्यते॰ एतेनातिप्रसंगः॰ यद्वा॰ स॰ उ॰ न॰ अ॰ पुंसः॰ इति पंचपदानि क्व वा पुंल्लिंगात्समाना
त् शसः॰ सकारस्य नकारः॰ उकारसंबंधिनोऽवर्णात् विसर्गः॰ इति व्याख्येये अत्रैव वाच्यं॰ गाइत्यत्र नत्वचार
तोसन्निपातपरिभाषयेति सिद्धे तत्पर्यं नितावता सूत्रान्यनुसरणं क्लेशेन किं॰ नच तानित्यादावपि सन्निपातप
रिभाषयानिषेधः इति वाच्यम् कानित्यादि लिंगात्तत्परादिभ्यः शसोनत्वविधेः परिभाषानाश्रयणात् यद्वा॰
न्यरादेरेरः स्यादित्यत्रादिपदग्रहीतस्य सस्योनित्वेलात्तराणि त्वेनाम्नाशसीत्यत्र शसः सोहातस्त्रव

अ२

तेनविशिष्टत्वेप्रतिपदोक्तत्वात् लक्षणाप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् किंचपदिभाष्या अप्रगत्स्येष्ट
सिद्ध्यर्थत्वात् नातिप्रसंगः अप्रगत् यपुंस्त्वादिविचारे स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषो भवेत् उ
भयोरंतरं यच्चान्यदभावेनपुंसकमितिलक्षणेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणाय चेतनेषुस्तनादिमत्त्वादि स्त्रीत्वादि
व्यंजकं मचेतनेषुतु सर्वत्रापदेशपरमात्रव्यंजकः उपदेशो लिंगानुशासनादि स्त्रीत्वं तत्रापि चेतनाचेतनविषयवि
भागार्थः प्रतिप्रसक्ते अदारशब्दस्य स्त्रीवाचकस्य स्तनकेशवत्त्वस्य व्यंजकस्य सत्त्वेपि स्त्रीत्वादर्शनात् सर्वत्र चेतना
दि६१ चेतनेषु उपदेशएव स्त्रीत्वाद्यंजकइत्यलं ॰॰॰ मतिविस्तरेण टनेइति टाइमइतिच्छेदः परहृयं ॰ मपिलुप्तप्रथ
मान्तम् अप्रगात इत्यनुवर्तते टाइति किं हेवे अन इति किम् पित्रा नपरः किम् ब्राह्मः ननुटानेत्येवसत्यांता
वि इनट्ति च्छेदः स्यात्पधिकाराद्भुनातिव्याप्तिः आमितुयवाधान्नातिप्रसंग इतिवाच्यम् स्यष्टार्थत्वादिकारस्य
श्रुतीति अप्रादितिप्रयमांते भीतिसप्तम्यंते तच्च भकारादापिव्याख्येयम् अप्रादितितत्स्वरूपग्राहकं अप्रयांता
भ्यामितिलिंगात् तेनमहद्भ्यामित्यत्रात्वेन स्यादितिकिम् हरिभ्याम् भीतिकिम् देवस्य ननुदेभिसुइत्यतोभीतिसिं
हे किंभकारग्रहणेनेतिचेन्न एकयोगनिर्दिष्टत्वेन सकारस्याप्यनुवृत्तिः स्यादितितन्निरासार्थं भीत्यस्यावश्य
तै

कत्वात्॰ भ्यामोभस्य चनेत्वमिकुड्याामितिलिंगात् स्यादेतत् किंदेवभवनं भ्य इति भमिभ्य इतिच्छेदः अदिति पूर्वसूत्रा
दनुवर्त्तते भिइति भिसेकदेशानुकरणं नामैकदेशग्रहणेनामग्रहणं यथाभीमसेनभीमइति॰ मन्नु भ्य इतिच
तुर्थीपंचम्योर्बहुवचनस्य ग्रहणं अद्भिइत्यस्यादिकारात्परत्वाद्भमेहसइतिद्वित्वं भवेन्नवाइति भस्यवः नघा
चात्॰ परस्य सोकारादेश इत्यर्थो लभ्यते॰ यद्वा॰ भभ्य इतिच्छेदः अकारात्परस्य भस्य भस्याकार इत्यर्थोस्तु॰ आकारो
च्चित्वञ्चानुवर्त्तते एवं भ्यसोग्रहणं व्याख्यायमानेभिस्सभिस्इतिसूत्रं व्यर्थं स्यात्॰ ननु तर्हि भिभ्य इतिच्छित्वा भकार एवे
च्चित्वञ्चानुवर्त्तते एवं भ्यसोग्रहणं व्याख्याय मानेभिस्सभिस्इतिसूत्रं व्यर्थं स्यात्॰ ननु तर्हि भिभ्य इतिच्छित्वा भकारएवे
स्यात् अप्रत्यय भवति तस्यादेशान्तरं न भवतीति व्याख्यानमस्तु॰ यद्वा भिइत्येकदेशद्वारेणाभिसएवानुकरणं तत
अभिसिपरे अतआपवत्ययोस्तु॰ मेवं॰ आद्यपदेभौतिकार्यं स्यात् एवंसत्यान्तरे:सत्वात् द्वितीयेनुभागेरितिति
देशेनोपपद्यतेइत्याद्युक्तम् तत्रेदमवधेयम् भकारस्य द्वित्वे द्वितीयस्य च स्यूकारस्यानिमित्तत्वेवरुस्यलेतिघसं
गः स्यात् किंच भागैरितिलिंगस्यैव विद्यमानत्वे भिस्भिस्इति निर्देशाय येनानुधावनस्य क्लिष्टत्वात् अव
र्णविधानसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घं बाधित्वाप्येत्वमेव अन्यथा समाद्धेलोपइत्यनुवर्त्त्य लोपमेव व्यधास्यत् ननु
ननु भीतिसूत्रमस्तु अकारस्य वास्त्वित्यतोनुवर्त्तते॰ तथाच भिसोभकारस्यात्वेपि रूपसिद्धिः यद्वा॰ भइत्येवा

लः॰ भीनिर्वर्त्तयादनुवर्त्तनीयं तच्चस्वरूपपरमिदंवभिद्इतिसमुदायेयोभः सम्प्रकारोभवतीत्यर्थः अग्नार्ये ॥१॥
भागोरितिलिंगदर्शनमुच्यते॰ इमौयकाराकारौयोगविभागेनस्थानाभिनिप्रकरणाभिर्व्यस्ताविधीयते अतश्री
दः स्वरीयायर्णीत्यादिसिद्धं॰ पादेउकूपवादेरिमिनवक्तव्यंभवति॰ शस्त्रियकुले इति स्त्रीइतिसप्तम्यंतं॰ स्व
भवृतस्मिन्स्त्रि अतः किं हरिभ्यः नपरः किं हाहाभ्यः स्त्रीतिकिं देवानां ननु स्त्रीतिकिमर्थं नचदेवानां
मित्यत्रातिप्रसंगः नत्रपरत्वान्नामीतिदीर्घेणबाधात॰ देवानित्यादौतुशसीत्यनेन अयं एवाद्भुत्वज्ञातिप्रसं
गः स्यादितिचेन्न तद्धारणाय एभ्मिति पूर्वस्त्रैअस्मीत्यस्यानुवृत्तेस्सन्नात अप्पामनंतरत्वात् ईरित्सतोभीत्यस्य
वानुवृत्तिः स्यादितिचेन्न॰ इच्छार्थेश्वितित्तापकात् अप्पवादेवाद्दत्यत्रापिस्वरोर्दीर्घः द्वैपिनवाच्यमाद्इ
त्यादिनिर्देशेनक्वचित्सर्वेणापिपरबाधस्येष्टसिद्ध्यर्थमभ्युपगमात् तस्मादत्रअपरस्त्रीति अप्राप्तः देवहूत्वाइत्यादौ
एवंपदस्यस्येत्यवारणायस्त्रीतिआवश्यकमितितन्नेतिवृद्धाः विहितविशेषणाश्रयणात् नाम्नोविहितेवडुलेव
श्रैमाने॰ पैरपत्वमित्यभ्युपगमात् अन्येतुवडुत्वविशेषणार्थंपुनः स्त्रीत्युक्तेनेनुवडुलेगाच्येसतिविहितोयःसकारो
भकारश्चतस्मिन्परतोनाम्नोनएत्वंतेनसोमंसुनोतीतिसोमसुत्नमाचजहतेः इति सोमं सुनोतीति तेसोमसुइत्य

न-टी
१४

॥ म्येकवचनसंदेहनिराकरणायव्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नसंदेहादलक्षणमिति स्पष्टप्रतीतत्वात् ४ पं ॥

अनेत्याह: ननेतिनव्या: स्याच्यनुवृत्तिनहारणासंभवात् अत्रोच्यते रैस्मीत्यत्रन कारोपिदृश्य: नादावपि
स्यादावेत्वामित्यर्थ: तथाचग्रहणामितिसिद्धानि अत्रार्थेइदम्भिग्रहणमेवलिंगयदित स्यात्तानुवृत्ति: स्यात्तदा
देवानामित्यत्राप्येत्वं स्यात् नामीतितुहरीणामित्याद्यर्थं स्यात् अतस्तन्निवृत्यर्थंपुन: स्भिग्रहणस्यावश्यकत्वा
त् ङेरणिति अत्रङे इत्यविभक्तिकोनिर्देशोसंदेहार्थ: ङेरित्युक्ते चतुर्थी सप्तम्येकवचनयोसंदेह: स्यात् वस्तुत
स्तौरीत्युक्ति रपित्याख्या: आम्डे रित्यादौवत् ङकारोव्यर्थ: स्याधिकरणेवातिप्रसंग: वारणात् इत्याहु: वस्तुत
स्तु स्पष्टार्थ: सुपात्तत्वात्तव्यर्थेना अतइत्यनुवृत्तेर्वातप्रम्येइत्यादौन ङ इतिकिं देवौदेवे पदौतौत : इत्यनेनेलो
पत्वेन पत: परान्तास्यतत्वाभावेनप्राप्तिरेवासंभवात् ङसिरदिति अत्राप्यतइत्यनुवर्तते अतताथातप्रम्य
इत्यादौनतपरत्वाद्धाहाइत्यत्रापिन अत्रापिव्यर्थ: इत्युक्ति: पूर्वोपुत्त्वेवनिरसनीया नचातिकृतेयस्यलोप इत्य
नेनाकारस्यलोपोस्त्विति वाच्यं अकारोच्चारणसामर्थ्यात् स्यादौनयस्यलोप इति [illegible] अत्राह: कार्ये
ति स्यो: श्रेया इत्यादिनिर्देशात् हाह्वितप्रकरणाद्धायस्यलोपोन एवंस्थितेलाघवे विशेषाभावात् ङसेस्त: इतिन
स्वेतनितिअत्रोच्यते सेतइत्येवमस्तु वचं नचदेव इत्यत्रातिव्याप्ति: एत्वन्यादेरितिलिंगन्नातिव्याप्तिवारणात् नचा
नर्थतादितिवाच्यं छइत्यादिलिंगात् उच्चदेवस्य इत्यत्रातिप्रसंग: स्यात् तत्रङस्यइतिविशेषस्त्वेनबाधात् ङ

राम
१४

इकारसहितानुकरणनिर्देशाद्धातद्वरणासंभवात् ङस्येति पदद्वयमपिप्रथमान्तमतक्विवातप्रम्यन्तपरकिन्न
हाअत्राहुः एवंस्यस्वरादित्यादिलिंगान्नदंतलाभः आदितिलिंगाच्चतस्यापीतिज्ञापकद्वयवलमाश्रित्यदेव
स्यच्छ्रस्यत्यादितिसिद्धिरितिचक्तत्तत्त्वः तदंतलाभायचज्ञापकद्वयानुसरणक्लेशोऽपार्थएवदेवस्येत्या
त्यादिङसोतुः परत्वसंभवात् ङोसीति स्याद्यधिकारादेवङोस्इत्यादौनातिप्रसंगः आङसः ङसञ्च
अन्नसमानादित्यनुवर्त्तते तेनराभ्यामित्यादौन अत्राहुः अत्रधातोरित्यनुवर्त्तनीयं अयनिद्वाच्चयतन्नपरेरा
वाधात् एवंतर्हिकारयोश्चकारेत्यादावपिप्रतिप्रसंगवारणाययाधातोरित्यनुवृत्तौ तदपिन परत्वाद्गुरा
पतोचकोरेत्यादावपि लोपेनवाधः पचतितराभित्यादावपियस्यलोपः परः नचैवमपिमालीच
चकोरेत्यत्रनुट्स्यादितिवाच्यम् स्याद्यधिकारेणैवतद्वाधादितिअत्रेदमवधेयं स्याद्यधिकारस्यज्ञाप
कत्वेनगुणलोपादीनांपरत्वानुधावनेनवाधान्वेषणस्यव्यर्थत्वात् अपरःरामकृतौनुतु इतिचेन्न क्वि
यामित्यादिलिंगेनाविभक्त्युपदेशकालेविद्यमानस्यैवाभावग्रहणात् अतएवचतुर्गमञ्चोवदेवस्मादेवस्मामित
येत्यादौनातिप्रसंगः एतेनैतद्वारणायानर्थकेनसमानाधिकरणान्नाम्नोभावेनवाप्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्यैवग्रहणंइत्या

नादिःक्विं भावेःनपार्विं हाडौःङसीतिकिंदेवस्य नुगागमःति नुट्आदूड़ इद ४४ नेवाधात्

हि समाधानं परास्तं नन्तु वारीणां स्त्रीणामित्यत्र परत्वान्नामि ये भविष्यतो नन्तु ट॰ न च नुमितं दृतिरितिवाच्यं
नु र्स्त्वाहित्ते एवामि दीर्घविधानात् दीर्घत्वाभाव॰ प्रसज्येत॰ अत्रोच्यते॰ प्रायशोऽन्यपदार्थामित्यत्र प्राय श इत्यस्य
ग्रहणेन क्वचित् पूर्वेणापि परस्य बाधन दर्शनात्॰ अप्रामोमस्यानुतु गमास्वर इत्यादि निर्देशात्॰ नन्तु न्नाहा
मित्यादौ कुतो नन्तुट् समानात् परत्व संभवात् इत्यत॰ आह ॥ पुंसि त्वित्यादि॰ अयमाशय॰ तत्र हे हस्वादि
तिस्त्रात् मंडूक प्लुत्या ह्रस्वादिति पुंस इति चानुवर्त्य तत्तु विभक्ति विपरिणामेन सप्तम्यत्त तिति व्याख्यानात्॰ ह
ग्रह स्यात्परत्वाभावो नन्तुट् अत्राये न पानादां हावित्यादि लिंगम् नामीति नुट् सति तत्सामान्य तस्मिन् नामि पर
पूर्वस्य दीर्घो भवतीत्यर्थः आमीति नुनस्तं गित॰ वर्मणामित्यादावपि दीर्घः स्यात्॰ तत्राप्यामीत्यस्यानुवृत्ते
तथापि॰ अन्नोपधाया इति सत्रस्य प्राप्ति संभवः स्यात् तत्राप्यामीत्यस्यानुवृत्ते रामन्नमात
नुट् के चिन्नामीत्युक्त्या वारीणामिति तनुष्यप्यमिदीर्घः सिद्ध्यतीत्युक्तं नन्तुट् सहित स्याम् न्नाम् नास्मि
स्मिन्नामीति व्याख्यानस्य सर्वसम तत्वेन स्त्रोक्ताप एवत ह्नि रोध नन्व उपक्षिप्तम् क्लिलात् ठ॰ सः के तस्य
मि कुरु अइलश्व अनयोः समाहार॰ क्लि लं तस्मात् ठ इति प्रथमांतमत्र॰ सद्वा इति ख्यातमत्र॰ बुनो रागानान्त

इत्यतोऽत्र नेतत्त्यनुवर्त्तते॰ तत आन्नेस्थितस्य सस्य वत्वं न हरिस्तत्रेत्यादौ॰ ननु कृतसस्येति व्याख्यानादेवेषिषत्यादौ सुपः कृ
तेन समासस्य कृतत्वाभावात्॰ कथं षत्वमिति चेत्॰ मैवं॰ अग्रात्रिषित्यादिलिङ्गात् क्वचिदयवग्रहणेनापि समुदायस्य ग्रह
णात् नचैवंतिसृ इत्यादौ षत्वप्रसंगः इति वाच्यम् नत्रतिसृ चतसृ इति सत्वेनिर्देशात् तद्बाधनसंभवात् अत्र केचित्॰ प्र
नन्वत्र कु इति कुशब्दे इति धातोर्ग्रहणं कुत्सितार्थोऽव्ययस्य वा॰ कवर्गस्य वा॰ नाद्यः इलादित्येव सिद्धत्वात् ननु यदा कुर्ध्व
तुस्तदा इलोपिगत्यर्थो धातुरेव साहचर्यात् मैवं॰ अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न धातुः एवं तर्हि कोरेवयथास्यान्नान्यस्मा
धातोरिति नियमार्थं कुधातुरेवेति चेन्न॰ इलेन संज्ञाशब्देन साहचर्यात् संज्ञाशब्दस्यैव कोर्ग्रहणात् चाः कुरित्यादौ कवर्गार्थे
स्यैव प्रसिद्धत्वाचेत्याहुः अन्ये तु॰ सतोहि कार्यिणा कार्येण भवितव्यमिति सः षः इति नि॰ देश्याविपरीतनिर्देशः मस्तु सइति
हि सकारनिर्देशोयत्ववत्सकारस्यापि क्वचिद्विध्यर्थः तेन नत्ति स्वेदयिषतीत्यादिसिद्धं॰ यत्तु दधिसेचो यत्नः सुस॰ पीपिष्का
वष्टंभः सुषु इत्यादि षिप्रेत्याहुः आमंत्रणेर्थे इति आमंत्रणं चानुकूलकरणं आमंत्रणेकिम् रामः॥ सिः॥ किम् हरामेः
समानाद्धुर्लोपोधातोरिति॰ लोपः अधातोरिति छेदः समानादिति किम् हेगौः अधातोरिति किम् हेश्रीः ननु हेहाहाः
हेहरेत्यादावति व्याप्त्यव्याप्ती इत्यतआह ह्रस्वादिति ननु सूत्रे ह्रस्वादित्येव किमिति नोक्तम् किं समानादिति नेनेः
तिनोक्तम्॰ किं समानानेनेति केचित् अम्शसोरस्येत्यत्रानुवृत्त्यर्थमेव स्यावश्यकत्वात् नच समानादित्युक्त्याकः

ह्रधात्

र्थंह्रस्वलाभ: इतिवाच्यम् लक्षणायेतिग्रहणात्। अथैवमप्येदोतोः कुतो लब्धिरितिचेत् अधातुग्रहणात् कथमि
तिचेत्। शृणु। अधातुग्रहणं तावदर्थं नचेहश्रीरित्यादावतिव्याप्तिः ह्रस्वग्रहणेनैवतद्वारणात् नचामशसोरित्यत्रा
नुवृत्त्यर्थं प्रियमित्यादौ परत्वादियेवतद्वारणात् नचाचिनवामित्यादौ वारणार्थं। स्याद्यधिकारेणैवतद्वारणसंभवात्
तस्मादधातुग्रहणस्य व्यर्थत्वादेतज्ज्ञापनार्थमेवोपात्तं। लोपग्रहणंतुव्यर्थमेव। रिलोपोदीर्घश्चेत्येतानुवृत्त्यैवतल्लाभा
त् नैवैकयोगनिर्दिष्टस्यैनदीर्घस्याप्यनुवृत्तिः स्यादितिवाच्यम् शेषाद्धसेरित्यत्रकेवलस्यानुवृत्तिदर्शनात् यद्वालो
पग्रहणस्यैवैतज्ज्ञापकमधातुग्रहणंतुश्रितोनुमित्यत्रार्थयोगार्थं मपिन्याय्यं जलधिरिति: लक्षणाप्रतिपदोक्त
योरित्यनेनप्रत्ययाप्रत्ययोरित्यनेनस्याद्यधिकारबलेनवापिसमाधातुंशक्यं। नचैवंहेग्रामणीकुलेत्यत्रनप्राप्नो
तिएकदेशविकृतत्वेनधातुत्वानपायात् सत्यं। नपुंसकादित्यनेनलुकेवरूपसिद्धिः सर्वविश्वेत्यादिपञ्चत्रिंशत्
तत्रसर्वविश्वशब्दौकृत्स्नपर्यायौ। उभशब्दोद्वित्वविशिष्टस्यवाचकः अतएवनित्यंद्विवचनान्तः इत्पाठस्त्व
भकावित्यर्थं: अन्यथाकप्यस्यात् तस्मिन्द्विवचनापरत्वाभावादुभयकावित्येवरूपंस्यात् उभयशब्दस्त्व
अवयवद्वयारब्धेऽवयविनिवर्त्तते। उभयोमणिरितियथाश्यामलोहिताभ्यामवयवाभ्यामारब्धइत्यर्थः

तिरोहितावयवभेदस्यादेकवचनं॰ अन्यो भिन्नार्थे॰ अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये नि
र्धारणे वर्त्तेते॰ तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा॰ इतरस्त्वन्यनीचयोः॰ त्वत्त्वावित्यन्यपर्यायौ॰ अत्राद्य॰ तो
नः नेम इत्यर्द्धे॰ समः सर्वपर्यायः॰ तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते॰ सिमः कृत्स्ने॰ चशब्दोऽवस्थान्तरपादाववहयोः॰ पूर्व
परावरोत्तराधराः॰ एते दिक्कालयोस्तद्वति चैव॰ दाहेणाधराद्दिशि तद्वच्छिन्ने च॰ न तद्दिशा॰ पूर्वतः॰ अ
धरे तां मूलराग॰ उत्तरे प्रसुप्तस्यापशब्दः॰ इत्येते गृह्यन्ते॰ ननु कथं परेशब्दः॰ पूर्वे वादिनः॰ इति शत्रुप्रतिवादिवाचिनोऽस्य
सर्वादित्वम् उपचारादिति गृहाण॰ न चोपसर्जनत्वात्कथमिति वाच्यम्॰ नहि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं॰ किन्तु स्वा
र्थे शिष्टार्थान्तरसंक्रमः॰ न च दिग्वाचकत्वे संज्ञात्वात्सर्वादिकार्यनिषेध इति वाच्यम्॰ आधुनिकः संकेतो हि
संज्ञा॰ न चास्तीह॰ कुरुषु तु सास्त्येव॰ तेनोत्तराः कुरवः॰ केचित्तु दिक्षु चिरंतनः कुरुष्वन्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र प्रमाणा
भावः॰ सुमेरुमवधिमुपेत्य कुरुषूत्तरशब्दप्रवृत्तेरित्याहुः॰ तत्र शब्दव्यवहार एव प्रमाणमिति तु न्याय्यः॰ स्वशब्दस्य ज्ञातिरात्मा
धनमात्मीयं चेति चत्वारोऽर्थाः॰ तत्र ज्ञातौ धने च न सर्वादित्वम्॰ अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्यच्छिद्रा

श्री
त.ब.
२

त्मीपाविन्नावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनिचेति · अन्तरशब्दार्थेषुपरिधानबहिर्योगयोरेवसर्वादित्वम् वहिरित्यत्र [illegible] नोदे
शोयाद्वेचोच्यते · भवच्छब्दस्यपाठस्तुआस्तर्वादेरित्यात्वार्थः अकार्यस्त्र · त्यद् · तद् · शब्दौ पूर्वोक्तपरामर्शकौ · यदु
देश्यसमर्पकः एतदिदमोप्रत्यक्षोपास्थिते · अदस्तुव्यवहिते · एकोन्यार्थे · प्रधानेत्यप्रथमेकेवलेतथा · साधारणोत
समानेचसंख्यायांचप्रवर्तते ॥२॥ संख्यायांएकवचनांतएवअलिंगः सर्वोप्यनेकविषयअयुष्मदर्थः अस्मदा
त्मार्थः · किमृशब्दप्रश्नेआक्षेपे [illegible] च · जसीति · जसईस्यातिछेदः इकारप्रश्लेषः किमर्थमितिचेत् · सत्यम् · प्रथमादि
प्रथमादिभ्योपिविध्यर्थो द्वितीयः अथैवंजसोऽपिस्यात्तस्यैवकिंनेतिचेन्न · प्रत्याविधायकशपप्रदर्शनत्वात् · उभये
इतिलिंगाच्च · अत्रकेचित्सप्तमीप्रथमव्याख्यात्यर्थेदीर्घविधिः ननुनदीर्घमित्याहुः तन्न · उभयेइतिनिर्देशेनतद्भ्रमः
निरासात् ननुमेवंइत्यत्रकथमस्यइत्येनेनेत्वम् संनिपात परिभाषयातस्यबाधात्इतिचेन्न · अत्रोभयोरपिविनाशि
नसंनिपातपरिभाषायाविषयत्वात् · उभयेइतिनिर्देशेनतस्यानित्यत्वज्ञापनाच्च · पूर्वादीनवेइति · एवंचअस्तु
एषांसमाहारःद्वन्द्वस्तस्मात् · [illegible] भाष्यार्थः ननुसमाहारनपुंसकत्वात् · [illegible] कथमितिचेद · सत्यम् · नमिनः स्वेरति

रामः
२

नुमः संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वान्नोत्रवाहणुत्वम् अनंते इति किम् कनून। क्षुरिति किम् हेषेन। नइति किम् धर्मः
ननु हरेर्नेत्याभित्यत्र कृतोनणत्वं इति चेन्न। धातोर्नामिन इत्यादिनिर्देशेन। एकपदत्वे एवास्य स्वीकारात्। अयमेवं
रामनामइत्यादावपि कृतो न णत्वं। समासेनैकपदत्वादिति चेन्न। गर्गनाभि इत्यादिनिर्देशेन समासे नैकप
दत्वं णत्वं। नेच हरिकामेणेत्यादौ कपं णत्वमिति वाच्यम् ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेत्याश्रयणात् नन्वत्र षग्रहणं कि
मर्थं नच पुष्णाति इत्यत्र णत्वं कथमिति वाच्यम् क्षुत्वेनैव सिद्धेः नच रषाभ्यां णत्वादौ व्यवहिते णत्वार्थमिति वा
च्यम् क्षुरिति पञ्चमीनिर्देशेनाव्यवहितस्यैव णत्वविधानात्। तथाचोत्तरार्थमिह षग्रहणं। सरेफसाहचर्यादृकारो
पि वर्णापरग्रहणे ननु धातुः नच पितॄणामित्यत्र ऋकारैकदेशरेफमाश्रित्य णत्वं भविष्यति किमृकारेणेति वाच्यम् न
रसि हव ज्ञात्यंतरत्वान्नत्वेन ऋकारत्वेनैव तस्य सर्वव्यवहारात् तिसृणामित्यनुरेफत्वेनेति न तत्र रेफत्वमतो वर्णपरग्र
हणं अत एव हेरृद्ध इत्यादावृकारान्तर्गतमिकारमाश्रित्य न सवर्णदीर्घः अत्र केचित्। ननु चैवमपिधातनं
मस्मे इत्यादौ पदादेर्नस्य णत्वं स्यात् अन्तेन इति निषेधानुपपत्तेः अनंत इत्यस्य काकपदिगोलकन्यायेना
प्यवता। क्षुरित्यनेनापि संबन्धात्। पदान्तस्य षकाररेफविसर्गाभ्यामपि प्राप्तिरेव यथा तेस्तु इत्याद्य तेन रमवधेयम्

रूपत्वे पररूपविधानस्योक्तत्वेन द्वितीयपदस्य स्वनस्वरागत्वाशंकानिर्मूलाइति स्वरिभिर्भावनीयम् स्ववकु
र्वतेरपीइति· स्व स्वकु अपु अते आसमाहारः स्ववकुपु. तेनान्तरे स्ववकु वतरंते स्मिन् यदिगणीः एतेद्वं
तामिति वत्समुदायवाक्ये परिसमाप्ति राश्रीयते तत्र दाक्षापि न प्राप्तिः ब्राह्मणाभोज्यंतामिति वद्यदि अन्ये के वाक्य परि
मासिस्तदा अर्थे गौण्याहो न स्यात् नस्मादेतेः समक्षेभ्य द्वयोर्यथासंभवं मिलितेः स्व अगोयपिशात्वं भवति· यथा
गौः सहनभोक्तुं अमूः प्रत्येकवचनैः सहभुज्यते· तेनो अनुस्वारविसर्गौ ᳲ ᳳ पदवर्गापि पिशात्वं भवति·
कुर्वतेरपीइति सुवचं· अत्यस्वरात्तानुकारान्तत्वात् कुपपत्ययोरेव पूर्वेति पातस्य· गण्यत्वात् पाचलापरमपि
इतिधेयं स्वराद्यन्तस्यान्त्यस्य यदि परत्वावलवत्वे तरेहेमेवन्याय्यं· सर्वादेः स्मीइति· स्मात इत्यनुवर्ततरुत्तादि
स्वतो भवतेइत्यत्र न· तपरग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव नत्वावेतनिवृत्यर्थं तत्रयडादिनैव बाधात्· सर्वादेरिति किन्त
देवाय· एकोप्ययमपवादो येन नाप्राप्तिन्यायात् सर्वशब्द आदिर्येषां सर्वादिस्तस्मादितितद्गुणसंविज्ञानो बहु
व्रीहिरत्र· सर्वशब्दस्यापि लाभः न तु सर्वादिशब्दस्य समुदायवाचित्वात् कथं तदपवेसर्वशब्दे इति वाच्यम् समुदा
यस्य पूर्वपदार्थत्वे प्रयोगाभावात् आनर्थक्यात्तदंगेष्विति न्यायेन तदवयवपवतत्कार्य मतेइति सूत्रः सेसादेशः

णापकात् सुडामइति अनाप्यसेरत्येत्यतोमहूकहूलामस्येत्यन नोभ्यादिति ह.अवर्णान्तादिति.४ सूरि

ग्रापकत्वो

एवमस्यतेनत्यकारस्य स्मादितिसर्वादिरतावन्मात्रेकोभवतामित्यत्रातिप्रसंगः स्यात्‌ अंदन्तादित्युक्तेस्याविलेऽथा

त्रि किंचैवं सर्वमितरुभि सर्वोयन्नीमितसर्वेयत्नेषासर्ववेयांसर्वकुर्वनांसर्वेनित्यादौ चानित्याद्विवारणायेया

दीनांपरत्वानुसरणात्‌ श्रेषोपिनकार्यः ङिस्मिन्निति अत्राप्यतइत्यनुवर्त्ततेइस्मिन्नित्येवस्तुमायनुमुचितम्‌

इकारग्रहणस्यस्मार्थं नचजसः शीसर्वो रोत्यादावातेव्याप्तिः ... सर्वेरितिवाच्यम्‌ तत्रपरत्वानुमायाभावात्‌ नच

जातिपदेह्रस्वग्रहणेनदीर्घस्यापिग्रहणाइमोजसीतिकृतेवातिप्रसंगः इतिवाच्यम्‌ उभे उभयेत्यादिलिंगेन

ह्रस्वव्यक्तेरेवात्रलाभात्‌ सर्वेषामित्यादौनुस्यादिविशेषणेनवारणसंभवात्‌ स्यादीनांयइत्यर्णाइतिव्याख्या

नात्‌ ततत्लरताइत्यादि केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावादित्यर्थः पूर्वादीनांनवानांइति अन्तरशब्दपर्य्य

न्तानामित्यर्थः एतन्मूलंतु सर्वादिसर्वादेःस्मट्स्मत्‌ ङिस्मिन्‌ इतिलक्षणचतुष्टयेचेत्यनुवर्त्तनस्यसर्वादिस्थितेनभा

ष्यसर्वार्थः निर्वाह्याध्याय सर्वादिसर्वेकार्यमित्यादि सर्वादिसदा सर्वकार्यीस्यादिबहुलेण अथवाऽ

भिधानपूर्वादिष्ववस्थायांवाचार्यासर्वकार्यीस्यादित्यर्थः चशब्दोगणाभिधेयोः सर्वत्रान्वयःसमः अतुल्य

अन्तरः अपुरि परिधानेवाह्ययोगेचअन्तरएव स्वशब्दोयेज्ञातिभिन्नार्थवाचीचेन्तदासर्वकार्यीस्यादित्यर्थः स्वाभि

धेयापेक्षोविधिनियमोव्यवस्था अवधिनियमव्यवस्था अवधेर्नियमः कीदृशः स्वाभिधेयापेक्षः स्वस्यपूर्वा

हेरभिधेयंवाच्यम् दिगादिष्वपेक्षतेऽस्यर्थः दिशः सपत्नीभवद्दिगास्याः इत्यादावपिव्यवस्थात्वेपव प्रसिद्धत्वान्नुनावां
वाचीशब्दः प्रसज्येत नचसंज्ञात्वान्निषेधः आधुनिकसंकेतस्यैवसंज्ञात्वात् आधुनिकत्वेनुव्यवहारएवगारगंप
वैविध्येबोद्धव्यानांइत्यसिद्धं वेदप्रसिद्धत्वादाधुनिकत्वाभावात् अन्यच्च एवमेवाक्षगोरगत्वचस्वार्थविशिष्टार्था
न्तरसंक्रमतेअभिधासंज्ञा नन्वसर्वादिगणेसर्वतदित्यादिनामेवपाठान्नत्वतिसर्वातिदत्तानीतत्कथंतेषुसर्वादि
कार्यातिप्रसंगशंकेतिवाच्यं ननदत्तगृहणस्यात्रेष्टत्वात् अन्यथापरमसर्वस्मैइत्यादावपिनस्यात् नन्वनंदत्तकुतो
लब्धमितिचेदुच्यते सर्वादेःस्मैइत्यत्रसर्वादेरित्यावर्त्तते आदिशब्दश्चात्रप्रकारेप्रकारश्चसादृश्यंतच्चसर्वार्था
भिधानसामर्थ्यं तथाचसर्वार्थाभिधानसामर्थ्यवत्स्थानामिगणेपाठस्यव्यवस्थापकत्वप्रकाराद्गणपाठ
प्रमाणाभावादेवविशेषेवास्थितानांसंज्ञानामुपसर्जनानांचसर्वादित्वमेवनास्ति तेषांसर्वादिकार्यमन्त्रगणका
र्यंचनभवति पुनःशब्दस्वरूपमात्राश्रयंनतुगणापेक्षं ननुउपसर्जनत्वेपिस्यादेवयुष्मदस्मदोस्त्वमहमितिवत् सेवं
पुर्वादिर्ब्राह्मणेचेत्यत्रत्वन्नगादिप्रसंगः लोकप्रसिद्धार्थवाचकतायामेवतत्प्रसंगः ननुशब्दस्वरूपेवाच्ये नन्वेव
मसइत्यादौकथमिति सर्वेइतिवत्त्वेगणत्वदितत्कार्यसंभवः अत्राह्मणाइत्यादौब्राह्मणाभिन्नइत्यादिपूर्वपदार्थः
प्रधान्येनविवरणासंभवादितिचेन्न सत्यं वैयाकरणानांनञ्समासेउत्तरपदार्थप्रधान्यस्यैवाभ्युपगमेति

तथाहि॰ आरोपितत्वं नत्वर्थस्तथाच मायामनुष्यः कपटब्राह्मण इतिवन्निष्प्राभूतो ब्राह्मण इत्येव शाब्दबो
धो ब्राह्मणभिन्न इत्यार्थस्तेन शाब्दः अत्रातुर्णामिति निर्देशोनुकूलः हे हे सर्वादीनामिति पक्षमतेलुप्त
वैक्रमेवावर्णेत्यादि॰ वर्णाश्चत्वार्यमाम्न इतरे वर्तते तथा॰ तृतीयेत्यादि॰ व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न
त्रानिषेधः शेषं देववादितिं अयक पंहुये यामपिमेद्विनीभूता इनिमाधः उच्चैन॰ हूयमिहज्जीतिहृयेन क्षेयाडी
क्विंवंलसेल्लनेरूपे॰ उभयेषांमिति अपडंतत्वेपिनजरसितिकल्पः व्यवस्थितत्वात् जरायाइत्यादि नदतत्याहि सम्म
नेपस्यतस्यविधिरित्यर्थः तथाचजराशब्दस्याङ्कोजरसनिर्जरशब्दस्यापिभवतीत्यासये स्थानिदिष्टस्येति॰
षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशेनानिभावः एतत्पवाहमाढ़ः गुरु॰शिष्टेति अनेकाल्त्वादेशोगुरुः तथाचनिर्जरस्य कृतस्य
प्राप्तिः अत आह॰ निर्दिश्यमानस्येति एवमपिजराशब्दस्यात्रादेत नान्यस्य प्राप्तिरित्यतआह॰ एकदेश
त्यादि अन्येन तुल्यमन्यवत् न अन्यवत् अनन्यवत्॰ नहि कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वा अश्वो भवति गर्दभो वेतु
श्वैव॰ स्वरादौ विभक्तेवेव जरसो बोध्यः नान्यत्र॰ तेन जराया इदं जारमित्यत्र नातिप्रसङ्गः पदेइत्यादि॰ पदेसन्त
त्रेदेवत्त हसात्पैवबद्धेवेतिबोध्यं संख्याविसायेत्यादि॰ संख्याचविश्चसायुश्चसंख्याविसायान्...
तस्येत्यर्थः॰ वेऽग्रारिति वाईऽहृग्नाइतिच्छेदः ईश्वडि॰श्वर्डितयोः ईश्वोः ईइतिईमा इत्यनेनकृता...

ष्ठसोरिति सानुबंधकनिर्नुबंधकयोर्निरनुबंधकस्यैवग्रहणमितिन्यायात् अतएवईर्योपिनग्रहणं अत्रकेचित्
ऊ॰रिकारान्तत्वेपिपरनिपातोऽसंदेहार्थः इत्याहुः तन्न॰ वाऊरोरितिपाठेपिद्विवचनानिर्देशेनैवईकारलाभात्।
अह्नःसायइति स्यतेर्घञि अवसानवचनः शायशद्बः ननुमांतमव्ययं मलोपस्यादर्शनात् शस्तादौवेति
आदिशद्बः प्रकारेइत्यभिप्रेत्याह पदादयइति तेनपद्दंघ्रिअवरणोक्तिसामिति स्वान्तंहृन्मानसंमनः इतिचस
जायतीति॰ अल्लोपः स्वरेऽन्वयुक्ताच्छसादाविति अत्रादित्यऽविभक्तिकोनिर्देशः नोपधायाइत्यनुवर्त्तते॰ तथा
चनान्तस्योपधायाअतोलोपः स्यादित्यर्थः म्वकारौ ताभ्यां म्वाभ्यां युक्तोवर्णः म्वयुक्तः नम्वयुक्तः अम्वयु
क्तः तस्मात् म्वाभ्यांयुक्ताद्वर्णात्तेत्यर्थः प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासोवा॰ तथाच अन्वयुक्तभिन्नाद्वर्णात्परस्या
तोलोपः इत्यर्थः उपधायाकिं तक्ष्णः किं तपाक्षन् नान्तस्यकिं महतः अत्तः किं इन स्वरेकिं राजभ्यां तपर किं प्रता
नयतीतिप्रतान् तस्यशसिप्रतानः अत्र लोपोनकेवलस्याक्षिपिनान्तत्वाभावात् अन्तवमाश्रित्यादोहनमिति
भावः म्वेतिकिं सुत्रह्मणः किं अर्यम्णः स्यइति सुन्नामलप्रसक्तभेदादीपनपावनइतिदर्शनात् न
नाम्नालोपशंयोइति अनः इतिअपन्न नाम्नोविशेषणमनन्तदंतलाभः इत्यभिप्रेत्याह नान्तस्येति ननुरा
जेत्यत्रपरत्वात्प्रथमं नलोपप्राप्तिः अतः प्रायशोदृश्यनामिति वचनात् क्वचित्पूर्वेणापिपरबाधः आसो

अत्र इकुड्यामित्यनुवर्त्तते· दीर्घयोर्ग्रहणाई ऊ इति छेदः· ह्रस्वयोर्ग्रहणेतु इतरेतरद्वंद्वः एङोजसीति· अ
त्र इकुड्यामित्यनुवृत्तस्यापि भक्तिविपरिणामेन व्याख्यानमित्यभिप्रेत्याह - इकुडंतस्येत्यादि· इकुडं
तस्य किं रामाः· गुणोजसि· ननु तस्मिन्निति लाघवविशेषाभावात् जसि गुण इत्युक्ते तु अर्धमात्रालाघवे
पि ह्रस्वतिपान्ने लाघवार्थमित्युक्तं भाविति अत्र एङोधि जसीजं स्वधावापेक्षयोगानक्तताय व्याक्रमस्या
निनोराद्यविधानात्कानि रामय यत्नु योगविभागो विशेष य स्थले [illegible] द्यर्थ इति तन्न· विषसप्तम्या
विधानमाश्रित्य तं [illegible] विषयसप्तम्याश्रयस्थले दर्शनात् किंच प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव कार्यवि
धीयते तत्रेदं विषय [illegible] मीति व्यहारः प्राचां· यथार्थत्वानुके [illegible] नावचनात् [illegible] दयः· परं न हता
नयास्वपमे [illegible] सप्तम्याः स्वीकृतत्वात् टानास्त्रियामिति इकुड्यामित्यत्राप्यनुवर्त्तते· अत्रा
स्त्रियामित्यत्र [illegible] व्यच्छेदः· नञः प्रश्लेषश्च व्याख्यानमेव शरणमिति [illegible] · ननु पुंसीत्येवास्तिं
मितिनस्त्विति लाघवात् अतआह· अमुनाकुलेनेत्यत्र तु व्यादनं [illegible] गमादिनादेशः· स्यादेतत् नाम्यभा
वान्नुमभावेन नणामिद्धिः स्यादिति चाह यांग्रहणसामर्थ्यादुवैल [illegible] प्राच्ये नाभावो भवतीति
तुक्र [illegible]

वितिज्ञापकाद्वा॰ अन्यथाअधाइत्येवावक्ष्यत् तथाहि॰ तथाहीत्यादिअन्यथेत्यंतिपर्यंतंपर्यायंनतु
मूलं पथिन्सीतिसिध्यते॰ इतोत्पञ्चसुइतिअत्वेनोपधायाइतिदीर्घः प्रथमेनलोपेविसर्गेसिद्धेइष्टे॥
किंतेन॰ ननुधौदीर्घनलोपसौ॰ इत्यादित्तदर्थमितिचेदत आह॰ अन्यथेति ननुभूभ्यांभृभिरित्या
दौअवृद्धिः अवइत्यादिनातादिकमस्तुइत्यतआह॰ नलोपेति॰ विभक्तिकार्यमिति विभक्तौकार्यंविभ
क्तेर्वाकार्यंइतिसमासः तेनदण्डीत्यादौनलोपस्यपथित्वंभवत्येव सैधादितिज्ञापकेनतस्यविभक्ति
कार्यत्वाभावात् अत्रनामइत्यनुवर्त्तमानेअपोनामग्रहणंनामसंज्ञाप्रवृत्तिकालेनान्तत्वग्राह्यंतेपचान्नित्यादौ
नलोपश्च॰ अतोधातोर्लोपइति आतइतिकिम् नियः धातोः खञ्जः पथ॰ नचनामत्वधातुत्वयोर्विरोधा
त् कथंधातुत्वमितिवाच्यं क्विबन्ताहिधातुत्वंनजहातिनामत्वंप्रतिपादयंतीतिवचनादविरोधः ननुअस्य
धातोरित्येवांकिमितिनस्तंत्रितंइतिचेन्न॰ अपरोक्षेलोपादावपिपरत्वादकारलोपापत्तेर्ईखारत्वात्॰ तपरक
रणंतुस्पष्टार्थमेव॰ अत्रातइतियोगविभागादधातोरप्यालोपः क्वचित्॰ तेनेक्तः अः हाहानितिगंधर्वविशेष
वाचकंअव्युत्पन्नंनामेदंकेचित्तु॰ हाजहातीतिहाहा॰ क्विपात्रहेवेदंतः सोमपावद्रूपममाह॰ ओपइति॥

मस्येत्यपिग्रहणं तथाहि · स्त्र्यायतेर्डृटिस्त्रीतिरूपं · तत्रैवं न स्यात् मनुङेङीविस्येवकिमितिनस्त्रवितेइर
वाच्येन · उच्चार्यहिडित्करणं · अतेनाङ · उरित्याह्रावापस्यकत्वात् अ पतत्रापि ङे उ ई स्येवाकिमितिनस्त
त्रितेइतिवाच्येन ङावित्यत्रधेरर इत्यतोऽनुवर्त्तते तथाच · तत्रापि उ ई कृतेङेरेवात्रापि अनुवर्त्तते · तथा
चरिकारस्यउरिकृतेटीलोपेपितरीत्याहिरूपं न सिद्ध्येत · अयं कर्त्तरीतिलिंगेन · ततत्रटिलोपः स्यादि
तिवाच्येन पञ्चस्वितिस्त्रत्रेपिङरोनुवर्त्ततेज्ञापकाभावात् · टिलोपेपितरावित्यादिरूपं न सिद्ध्येदिति
डिदित्युक्तं · यदित्तु डितिप्रत्ययेलोपेइतिव्याख्यायतेतदानेनकर्त्तर्यंभवति डितिटेरिति डइत्यस्यत
डित् तस्मिन् । इति · अत्राह · अत्रवाक्यार्थत्रयं नाम्नोलोपोभवतिङितिपरेइत्येकं तथाच ॥
विंशतेः इत्याइतिवाच्येडप्रत्ययेयस्यलोपइतीकारलोपेअन्तेलोपचविंशइतिसिद्ध्यति · ततः डेर्नाम्नष्टेर्लो
पोभवति यकारेस्वरेचेतिद्वितीयं तथाललिधिष्ठः वहिभोवावाह्यइत्यादिसिद्धिः ततोनाम्नष्टेर्लोपोभ
तिइतितृतीयं अन्तर्हितेयस्वरेइतिनसंबध्यते विरूपत्वधाविस्यादिनिर्देशात् अत्रङेरौङितिनक
ह्रितइति अत्रेदंसम्प्रधार्यं तृतीयवाक्येनाम्नइति संबन्धेकृतेपितत उरित्यादेर्नसिद्ध्यति · तथाहिस्त्या
यतेर्ड्डितिस्त्येधातोर्डृ टिकृतेटिलोपावसरेनामत्वाभावात् तित उरित्यत्रापितनोतेर्डुः सर्वत्रेति

केश्चितन्न इनादेशात उत्वस्यांतरंगत्वात् अदसश्शब्दं मा कारं तत्परं वर्णं चापेक्षते ऽतं इनादेशस्तु
नामः स्यादिश्च कारटा चतुष्टयापेक्षत्वेन बहिरंगत्वात् बहिरंग इकिं चिकृतेपि इनादेशे स्थानिवद्भावे
न टात्वमाश्रित्य नाप्रवृत्ते घेरिति पूर्वपक्षस्यान्तरमुत्तरार्थम् स्त्रियां ग्रहणं तन्नकृते । कथमुइति सू
त्रान्तरं मुशब्दात्परस्यानाभवति मुशब्दस्यादेश एव गृह्यते नान्यस्य तस्य पर्वस्मे रणेवासिद्धेः तथा चात्र
सर्वे पुंसीत्यस्याव [illegible] अश्लीवेन मुनाइतेर् पासिद्धिः नुमिकर्तव्ये उत्वस्यासिद्धत्वात् अस्त्रियामित्यनुवृ
त्तौ नेत्स्यतेत्यस्य [illegible] रिति अप्रदं वेक्रत्वे । मुमत्रान्तरकल्पना पेक्षया अस्त्रियामित्यस्यैव तत्रा
पनेलाघवात् इडुद्भ्यां किं गवा । तपरः किं हूहा । टा किं हरिभ्यो । ङितीति अप्रेमेड्डाम्ये ङौ इति चानुवर्त
ते तत्र विभक्तिपरिणामेन व्याख्याते ङ इति पञ्चम्यन्त ङितेनास्मिन् ङितीति किं हरिभ्यां ङि इत्यु स्यादिरेव
गृह्यते न तत्स्यादिङ [illegible] ङ्सेंतिङ कार्यग्रहणेन ङसि ङसोग्रहणं ङेरौङ्हितीति इडुद्भ्यां किं देवे । तपरः
किं वातप्रमी । ङे किं हरिभ्यां अन्यमात्वादित्यादि निर्देशेन च ओङितिस्यथेनादेशः अत्र तपबङ्गेरित्यनेन च
चतुर्थ्येकवचनस्य न ग्रहणं ननु ङितिटेरित्यत्र ङित्संज्ञक स्य ग्रहणं ननु योगिकस्यात्र किमर्थत्वात् तथा
चसे ङौ घेरित्यत्र ङाकारस्य ङित्संज्ञानुपयोजनाभावात इति चेत्सत्यं स्त्रियामिति निर्देशेन कृत्रिमा अवि

ष्वत्वाभावान्नतदंतलाभः अइउ इति अरकउ इतिच्छेद ऊ इति सप्तमी ऊपादितस्त्र· ऊ·नर
स्मिन् मेनऊसिऊ सोरकारोलभ्यते· ऊ ऊ अ इति सूत्रगीयईगनुहन्याङि नित्यत्वस्यबाधेरूप
सिद्धावपिगुरुकरणामागमजस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेन सखिनावान रैं द्वीति· अन्यथापतिर्नस
हेसहेतिचसंगच्छते· ऊ किं सखीन् सखियोः किं वातप्रम्पः अतोऽउ इति अप्रत्ययान्नाम्न इति अ
दंतस्यविशेषणं स्यादेरिति ऊ स्यतेनन्यारत् कर्तृऊ· वते· इत्यादौनाति प्रसंगः सख्युरित्याद
विलिङ्गाच्चतुर्थ्येकवचनस्यायादेशे लोपे च निर्देशसंकाः अतः किं ग्रावः अतोऽउरिति सूत्रा
गौयेऊ ग्रहणं वर्णमात्रविधौ यदादेशस्तद्वदिति नि वर्तते इति ज्ञापनार्थं तथा हि अतः अ ऊ अ
ति छेदः जसे सास्ते परत्वाद्गुणे वास्याति वद्भावेन प्राप्तमपि पश्चात् [illegible] ग्रहणसामर्थ्यान्न· ॥ अस्य
या अविसेवाच्यते· तथा च सस्य विप्रसंगः तत्रापि पत्वाकु सीति दीर्घेण भवितव्यं दीर्घं कृते पिय
त्वादेशस्तद्वदित्यसासीरसे न्यहते पाभर्यविष्यति इत्थं चकृतारकृतप्रसंगीत्वेन नित्यत्वाद्गुणः एवम
ह्रोभविष्यति तथा च परस्यपि नाति प्रसंग शंकेति तज्ज्ञापनफलमेवऊ ग्रहणमिति द्रष्टा· अग्नि
सखिरिति अन्यार्थ इति ह्रस्वः लहरणप्रतिपादो [illegible] येरिति सूत्राऽनुबंधद्वारेण कृतं लाघवार

ङ उप्रत्ययेऽट्टीलोपावसरे धातुत्वानपायेनामत्वाभावात् तस्मादत्र न नाम संबध्यते किं तु ङितिङ इति पर
सप्तम्याद्दृष्टमात्रमतिप्यतेत यावत् सर्वत्र निर्वाह इति दिक् ॥ सेऽधेङ्गति अधो धिति छेदः धिभिन्नस्य से
ङोभवतीत्यर्थः एसरवुरितत सरवुरित्यनुवर्तते तत्रु रित्यनुवर्त्तते तत्र च चूयत अपवस्माद्विभक्तिविप
रिणाम्यते सरवुरोङ इति कत्रयापि परीत निर्देशात्तद्वल्लाभ इत्यभिप्रेत्याह तदेतादिति ॥ सरवुः किंहरिः
से किं सखिभ्यां अधे किं हे सखे एसरवुरिति ॥ अनाधौ रित्युत्तरस्तत्रात् पकृष्यते तथा चाधिप्रत्य
यवंत्रस्य सखिशब्दस्यैकारोदेशः पञ्चस्वित्यस्मारव्येय अथ औप्रभृतीनि पञ्च वचनानि कुतो
न गृह्यन्ते इति वाच्यं न ॥ पञ्चसु शब्दः स्यादिष्वव हइति व्याख्यानात् यहाङ्गधौ रिति पर्युदासात्स्या
दिग्रहः सखिपत्योरिणीति ॥ अजरटाङोरित्यनुवर्त्तते तथा च टाङोरेवा नलेक सख्येइति सिद्ध
ष्येतु ङ इति सूत्रांतरे तथा च ङेपरे सखिपत्योरीणागमो भवतीति तस्यार्थः दीर्घविधिनान्यादि प्रतिषे
धार्थ इत्याभिप्रेत्याह ॥ दीर्घत्वादिति यद्यपि ह्रस्वकरणे पि विधानसामर्थ्यान्नात्वादिप्रतिषेधो लभ्य
ते तथापि ङेहि सवर्णे दीर्घः सहेत्येतस्मात् इति दीर्घकरणान्तत्र यमकोत्वटिलायघो पञ्चदे
कदे शाविकृतिन्यायेनेकित्सख्यामिति रूप सिद्ध्यर्थे दीर्घविधानस्यावश्यकत्वात् अपवईदीहान
कृतः सखिपत्यार्य इति तत्रास्त्रिसरव्यास्रव्य इति सिद्धावपि ङेसरव्यौ इमि रूपापत्तेः अत्र तो मविशा

द्विगुदर्शनात् बहुगणवतुडति संख्येति पाणिनिसूत्रेपि डतेरेव ग्रहणात् कतीत्यत्र षड्भ्यो लुगिति
अस्याप्राप्तेर्जसोऽभावात् प्रत्ययलोपेपि प्रत्ययाश्रितं कार्यं भवतीति तत्प्राप्तिः यद्यादेशस्तद्वद्भवतीति
सिद्धे प्रत्ययलोपे इत्यादौ क्तिनियमार्थं तेन यत्र प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं प्रयोजकं तदेव प्रत्ययलोपे
सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं तेन शोभना दृषदो यस्य स सुदृषत् प्रशाद इत्यत्र अत्व
सोः सावितिदीर्घो न । सिद्धान्तमाह । लुकि न तन्निमित्तमिति सप्तम्यप्य: निमित्तं यस्य तन्निमित्तं का
र्यं न भवतीत्यर्थ इति शेषः लुकि सति प्रत्ययाश्रितं कार्यं न भवतीत्यर्थः एतद्बीजं तु शेते इत्यत्र शी
ङ् इति सूत्रेण गुणस्य करणं प्रत्ययाश्रयो लुकि प्रत्ययलक्षणेन पीन्वा कुग्ग इत्यनेनैव गुणोसि
द्धे यत्सूत्रान्तरप्रणयनं तज्ज्ञापयति लुकि न तन्निमित्तमिति उडुलोमिरिति बह्वादेश्चेति ङी
ष्प्राप्ति स्वरसा ज्ञोगतिह्यद्वि रिति रद्दिः मोचेतिटिलोपः बहुष्वकार इति नयाचष्कत्वद्वित्व
योरिदंत: उडुलोमिशब्दबहुत्वे लकारान्तो भिन्न उडुलोमशब्दः इकारान्तस्य बहुत्वे हंत इति
नभूमिनिक्यमिन्तिभावः षष्ठीपथ्यादपइति यांत्यनेनेनिपर्यीमार्ग: पातिलोकमितिपपीस्स
र्थः उत्पन्नदिको ङ्किवन्नेत्याह न याचवान्त्रशमिमीते इति वान प्रमीरिति क्किवंतत्वधातुत्वा

केऽपीति विभुज्ञुवेरहणं प्रतिपदोक्तम् त्यदादेष्टेरः स्याद्विभक्तौ इति त्यदादेः महतो स्यादेः किं नस्यात् पूर्वं तादं नमि
छुनितच्यति अत्रत्रसधातुरिति लिङ्गे नेरटेरेवान्त्यसिद्धौ टेरिति ग्रहणमेटरधिकं चिह्नविधानार्थं तेन किंमश
ब्दस्याकस्य हितस्यान्यदाद्यत्वे कइत्येवरूपं · त्रेस्त्रयः इति · ननु त्रिशब्दस्य बहुवचनान्तत्वात्कथं त्रेरिति चेत्स
त्य त्रिशब्दस्य त्वबहुत्वविशिष्टवाचको बहुवचनान्तः अयं तु न त्रित्वविशिष्टवाचकः किन्तु तदनुकरणत्वं न ष्ट
हीतः अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायां इष्टत्वात् प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वात् एवं
स्थिते त्रयाणामपि इत्युक्तौ त्रिशब्दवाच्यशब्दसामान्यवचनाशंका यां तदुद्धारार्थं चतुर्णामित्यादीना
मित्यर्थं लिङ्गानुसरणं कृत्वा पुनर्गौरवदोषाद्भावेन न पद्यान्यासस्त्रयाणां प्रयासो निजपाण्डित्यप्र
ख्यापनार्थे वेति दिक् तदन्तविधिरत्रेति तस्मादित्यनुवृत्ते त्रिशब्दान्तस्य नाम्नः इति व्याख्यात त्रयाणा
मित्यत्रतु व्यपदेशिवद्भावादित्यभिप्रायः ङि देतस्येति गुणः शिच्चास्यापवादः ङसेरिति · ङस्यन्तान्नाम्नः
इति बोध्यं ङतिप्रत्ययस्य शेषाणि पात्याः कत्यादयः इति गृह्यन्ते संख्यायाः इत्यनुवृत्तेः संख्यायाः सं
धेच ङतिर्गृह्यते ननु पात्रेडतिः पतिरिति कतिरिति न च त्रिते यतिनती नां ग्रहणार्थं यत्तत्किंभ्यश्चेति चेत्पुरुषं
यतितती नां लोके दर्शनात् इत्युक्तं न तन्न्यादिगाद्यमात्रं पतित्वे गणशीर्षाणि तानि तेन गणवेद्दना इत्या

द्वि॰

माश्रित्य सर्वे निर्वाहः। न चाच इउवृस्यान वर्जितयोरीदूतोः स्त्रीशब्दस्य च धातुवर्जितस्य च इत्यादिलाभः
तेन हे स्त्री। हे स्त्रि हे ग्रामणी। हे स्त्रातिचमूः इत्यादावितिव्याप्त्यव्याप्तिपरिहारः सिद्धान्तीतिध्येयं ङितामङि
ति ङ इत्येषां ते ङितस्तेषां। नन्वटः स्यादित्वाभावेन कथं तस्मिन् इयुवोयौ वेति वाच्यम् इति चेत्तस्य आग
मा यद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते। इति परिभाषया टोपि स्यादिग्रहणेन ग्रहणसंभवात् अत्र स्त्रियामिति
देशोमामं। अत्र च दीर्घाविदूतौ ग्राह्यौ। इउङ्ख्यातपरत्वाद्विकल्पेन ह्रस्वयोर्बाधात् नन्वतिलक्ष्म्यै इत्यादौ क
थमत्र समासस्य स्त्रियामभावादिति वाच्यं न। अवयवस्य च स्त्रियां वर्तमानत्वेन सिद्धेः स्त्रियां किं वातप्रम्य
योः किं मात्रे। स्त्रियांयारिति। इश्च उश्च ष्वतयोः समाहारः युतस्मात्तयोः आगमजस्यानित्यत्वान्न नुम्। स्त्रियां किं
वातप्रमी। योरिति किं गवि। य्वोर्धातोरियुवावस्वरे इति। धातोः किं वातप्रम्या य्वोरिति किं विश्वपा। स्वरे किं सुश्रियौ।
स्यादाविति सुश्र्यर्थं भवेः। अत्र इश्च उश्च यूतयोः रितिमावर्ण्यां ह्रीयेयोरपि इयुवौ न च यवयोः दीर्घयोरेवा
वा किं न ग्रहणं विनिगमकाभावात् इति वाच्यम् व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति वचना
दिवोर्णावर्णयोरिति व्याख्यास्यामः। अत्राहुः नामिनः स्वरे इति नु स्वरग्रहणमस्यामिति शसादीनां संज्ञे
मिति तदनुवृत्तौ नस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनः स्वरग्रहणमिति तत्र दमवधेयं। न ह्यन्यस्त्र स्य पदस्यानु
वृत्तिरिह हृष्टा। एकयोगनिर्दिष्टानामेव सहवृत्तिनिवृत्त्योर्दर्शनात् किंतु यद्वा स्तत्र व्यवधानादन्यादिधातृन्त्रि

नपायेनचोर्वेतियइतिभावः उणादिकस्यतुधातुत्वाभावात् चोर्वेत्यस्याप्रवृत्तावामिशसिवामनासोरस्येत्यस्यप्रवृ
त्तिः ऊनेतु सवर्णदीर्घः सद्देतिरूपभेदः वहुश्रेयसीति समासान्तविधेरनित्यत्वान्नकः ईयसोर्नेतितिषेधा
न्नह्रस्वः स्त्र्याख्यस्येति स्त्रियमाख्यातीतितस्य पूर्वस्त्रीलिङ्गवाचकस्येत्यर्थः इयुवुस्थानाभिन्नस्यकिं
अतिस्त्रिये ह्रस्वपः सेर्लोपइति ह्रस्वश्च ईश्च ऊश्च पतयोसमाहारः ह्रस्वेप तस्माद्ध्रस्वपः ननुह्रस्वग्रहणंकिमर्थं
ह्रस्वात्संयोगान्तस्य लोपेनैवरूपसिद्धेरितिवाच्यम् न वेधाइत्यत्र परत्वात्पश्चाद्धुस्कोराद्योरित्यनेनस
लोपश्चनसः सावितिदीर्घोसिद्धः अयपरमित्यत्र लोपंबाधित्वानिरवकाशत्वाद्द्वत्वमोरित्यस्यैवप्रवृ
त्तिरितिचेतमेवशङ्कानीतिशक् इत्यस्याप्यसिद्धेः संयोगान्तलोपं बाधित्वास्कोराद्योरितिकलोपप्राप्तेः
तस्माद्ध्रस्वग्रहणं ॥ अथगङ्गामिच्छतीतिगङ्गीयतितन्नः क्विपि अल्लोपयलोपयोः गङ्गीरितितत्राद्योभूत
पूर्वपकारमाश्रित्य ईश्त्वाल्लोपोस्त्विति वाच्यम् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवग्रहणमितिप
रिभाषयानदग्रहात् ननुनिःकौशाम्बिरित्यत्र ह्रस्वत्वेपि ईश्माश्रित्य सिलोपोस्त्विति वाच्यंन तत्र ईङीति
तिप्रश्लिष्टदीर्घस्यैवपः सर्वत्रग्रहणात् नत्रतस्मादित्यनुवृत्त्यास्यापाद्यानुवृत्त्यावा ईसाहचर्य्यात्तत्रापि
त्सीरित्यादौ नलोपः धीोह्रह्रस्वइति अत्रवेयुवइत्यतोवाइयुर इतिचानुवर्त्यवाइत्यस्यव्यवस्थित

ततोयेदं कुमार्यमिति अल्लोपं बाधित्वा धातुत्वात् यणेवेति यः सखेति अत्रापि सखायमिच्छतीति वाक्ये अल्लो
पयलोपयोः सखीति दीर्घान्तात्सेडाधेरिति अत्र ऋत उदित्यस्य ह्रस्वान्तस्याग्रहणात्कथं दीर्घान्तेकार्यं ह्रस्वइत्य
तआह एकदेशेत्यादि एकावयवेन विकृतं विकृतं न विकृतं न विपरीतात्कृत्यपि नान्यवद्भवतीत्यर्थः यथाछि
न्नकर्णोपि श्वा श्वैव नान्य इति भावः न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन यादेशोस्त्विति वाच्यम् ङौ लुप्तं
स्थानिवदिति परिभाषोपस्थानात् लुप्यते इति नपुंसके भावे क्तः ङौ लोप इति यावत् सखायमिति अत्र
अल्लोपसारिति बाधित्वा यणेवेति यः प्राप्तः ततोपि परत्वात् सख्युरिति णलमेव नकारस्थानिजादिति न्या
निवद्भावेनेति भावः कृतयादेशेत्यादि धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वान्न यण् नहृलात्मोत्वमित्यर्थः सेरेति अत्र
अक्षेनाइउ ऋकारत्यन ऋत इत्यनुवर्तते सेः किं पितृभ्याम् ऋतः किं हूहूः नपरः किं नृः अत्रापि तत्वमिद्धत्वमिति स्थि
ते पञ्चस्वित्यपरत्वात्प्रशास्तृत्वपि अल्यविषयत्वात्सेरेत्येवादेशः प्रवर्तते ततः निवद्भावादत्राप्रसङ्गात्परत्वाद्दीर्घलोप
एव स्यादाहुः अनसावित्येवसत्वयितुमुचितं नयाचऋनिसति नोपधाया इति दीर्घसद्भाव इति सेलोप
सिद्धाविति सूत्रमिति अत्रेदमवधेयं अनसावेतिकृते मात्रालाघवेपि सत्वद्वयापेक्षित्वेन पृथक्योगोरवद
स्मुपेक्षितं पं चास्विति अपरिस्त्यनुवर्तते तच्चरितएव न तु तदं तस्य निर्दिश्यमानस्यादेशा भवतीति वचना
त् अत्न स्वहो न परत्वं किं अपञ्चास्विति किं पितृभ्यां अत्र लाघवात् एवं च सति इयकयोग समुचितः

श्नोः स्वरग्रहणं इत्येव वक्तुमुचितं ॰ अ धातोरिति लक्ष्येऽपि पुनर्धातुग्रहणं योगविभागेनार्थविशेषज्ञापनार्थं इ
यञि ॰ उवाच ॰ इयेषेत्यादौ स्वप्नदर्शनं उपपादयिष्यते ॰ अथाह ॥ य्वोरिति किमर्थं परिशेषादेव तल्लाभात् तर
थाहि अवर्णान्तस्य तु गुरिरोभविष्यति ल्हदन्तस्य धातुरेव न संभवति रान्तस्य च धातुत्वमेव अरदन्तस्य तु
परः इति लोपः आरदन्तस्य शादेर्लोपः पंचसतु आतः पञ्चसु नेति परत्र यमनुवर्त्य पञ्चसु नेति निषेधः
हसान्तस्य गमामित्यादिनिर्देशान्नेति श्रीयं ॰ कुलं ॰ इत्यादौ तु अलइति नेति च परत्र यमनुवर्त्य अतो नेति
व्याख्यातुं शक्यत्वान्मेनेपरिशेषाद्य्वोरिति लक्ष्येऽपि किमर्थमुक्तमिति ॰ अत्रेदमवधेयं आरदन्तवारणाय अतः
पञ्चसु नेति अरदन्तवारणाय अतो नेत्याद्यनुवृत्तिक्लेशतो य्वोरिति ग्रहणस्य स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थतया लघु
त्वादिति रूपसिद्धिं य्वोरेति अत्र तस्मात् ॰ य्वोः धातोः स्वरे इति परत्र चानुवृत्त्यर्थमप्यनुवर्त्तते ॰ इत्यभिप्रेत्याह ना
म्नो धातोरित्यादि अत्रवाशङ्का व्यवस्थितः नतु सर्वे प्रसिद्धिरिति ॰ अनेकस्वरस्य किं नियो ॰ धातोः किं वा तत्र मी य्वो
किं सोमपौ स्वरे किं सेनानीभ्यां स्यादेर्किं न्यपैन्त निव इति अत्र णीञ् प्रापणे इति धातुरेव गृह्यते ॰
नत्वन्यः लक्षणप्रतिपदोक्तेति परिभाषया लुन्यिइत्यादौ नातिप्रसंगः क्वचिन्निय अत्रापि वकारः स चिन्त्यः
प्रयोजनभावात् इति ब्रह्म उन्न्याविति ॰ अत्र संयोगपूर्वकत्वेऽपि उसर्गधातोः संयोगत्वात् य्वाकुशा
रीमिच्छन्तित्यादौ इच्छार्थयान्नाहाचारक्विन्ताहाकन्ते रिक्विपि कुमीति रूपं नेति इत्यर्थः ॰ 

तस्यत्तुः श्रोत्रिति वस्तात्परत्वेन शब्दस्यावयवत्वम्स्कारे बोध्यं ननु संयोगसमवायोऽन्तरकश्वस्य वर्णा
नेन शब्दात्संयोगसमवाययोरभावात् शब्दस्य गुणत्वेन संयोगाभावः तस्य द्व्यमात्रधर्मत्वात् शब्द
स्याकाशमात्रसमवेतत्वेन समवायाभावश्च· ननु तद्दत्युक्तं त्वरोऽग्रहणानिरनुबंधकस्य ग्रहणेन सा
नुबंधकस्येति न्यायादिति चेन्न परिभाषायाश्चानित्यत्वात् प्रमाणं तु शब्दस्यावयवस्येव स्वश
ब्दस्यत्तु न ग्रहणं व्याख्यानात् लक्ष्यानुरोधं व्याकरणांतरं चात्र मूलं· श्यादीना मारपिश्चाहीनां तु
नेति व्यवस्थायां व्याख्यानमेव शरणम्· उभयेषामपि व्युत्पत्तिर्व्युत्पत्तिपक्षयोः समत्वात्॥
रैभिइति ह्रचभूवस्य· तस्मिन् भि· सभादौ स्यादावित्यर्थः सभादौ किरयौ· स्यादाविति किं
रैभारः रैसहायः· रैभिइति तु नस्त्रिवमेकारः स्यान्महेस्वरः इत्येकत्वरकोशादिस्यैकारांत
प्रतिप्रसंगात् डोराविति डोकारांताद्धि हितेषु पंचस्यादिषु इति बोध्यं· नहेभाना हेभानवः
इत्यादौनातिप्रसंगः उकारांताद्धि हितोसिजसावव्ननत्वाकारांतात् नन्चोरित्युक्ते उवर्णस्यक
त्वानग्रहणमितिचेन्न· हिगुः डमजुरित्यादिनिर्देशेन डोकारस्यैव ग्रहणं श्राम्यासीति श्राद्य

पृथग्योगकरणमेतेनित्यत्वज्ञापनार्थमिति कश्चित् तेनम्रियतिस्म म्रियतिस्म इत्यादि सिद्धमिति भावः धारिति अर

अत्र वृद्धाः मास्त्विदं सूत्रं एकाच्त्वित्यनेनारिकृते हसेपइ संयोगान्तस्यलोपइति वा सिलोपइ रूपसिद्धेः अयस

रेत्यस्यप्रवृत्तेरूपसिद्धिर्वाच्यान नत्राधेरितियोजनीयमतोनहानिः अथ यडाविति यत्रानुवृत्त्यर्थमितिचेत

तत्राडावित्यस्यैव सुवचत्वात् लाघवविशेषाभावइतिचेत् एकवाक्यत्वेनार्थलाघवसद्भावात् नचैवंहे

कर्त्रीरित्यत्राप्यारप्रसङ्गइतिवाच्यं तत्रापि अरधेरित्यतोधेरिति अनुवृत्तौ विभक्तिपरिणामेनाधाविति व्या

ख्येयमित्यतो वारः प्रतिषेधात् अत्रोच्यते सूत्रं विना हे कर्त्रीरितिन सिद्ध्येत् तथाहि प्रथमएकस्वि

अर् प्राप्तः तदपवादः स्त्रकारादृत्यारू प्राप्तः साचाधर्विति प्रतिप्रतिषेधः हे इत्यस्य तनारि हतेनहि देवदत्ते

जीवतीतिन्यायेनारिनिर्विघ्नप्रवर्तनस्यात् सूत्रारंभेतु धेरितिविलोपे कृते इत्यादिवदे

पुनरुत्सर्गस्यप्रवृत्तिरिति न्यायआश्रीयते यथायासिषुःइत्यत्रलोपे कृतेपरत्वं सूत्रंवदर्थमित्याहुः डाविति

ति अत्र डिति निवृत्ते डित्कार्यस्यासंभवात् अतएवानुवृत्ते पञ्चम्यंतमर्थवशात् षष्ठ्याविपरि

णम्यते अत्रापिकर्त्रीरितिन्निर्दिश्यमानस्यैवग्रहणं ननुतदंतस्यडि परत्वमस्तु नएवं

तेनग्रहणकृतेतन्याहोनातिप्रसंगः अतएवनकिंचानप्रमीनपरत्वं किंतु डौ किंपिडाः स्त्ररोरीत स्त्रनावयः

र्णेयदेपिह्वे हे पक्षारनन्वयेनक्वापि ह्लनि : लून : शालि : लोलमालभैलैत्यत्रेवक्षपौविशेषस्येवनिश्चय
कत्वमिति स्वयमेवास्याभ्युपगम्मादिः सहनीयमाभुक्ष्मता औइति अविभक्तिकेऔकारो विभक्ते रलुकरणं आप :
सामयो · आटन्नात्किं गः [illegible] दीर्घग्रहणं यौहि लेकृतेन दर्थं जरसी इतितु सन्निपातपरिभाषयैवन हृत्व
त्वेपिनलक्षितेः धिरीति दीर्घविधानसुनरार्थं जराशहस्य नकरीति [illegible] आप · किं हे हाहा आ
नात्किं हेस्रतिंग : हेऽमतिगंगे इत्यत्र स्यानिवद्भावेनधेलोप [illegible] हौसार इति राव
औस्तरौसे नयो · टैसो : अम्माप इत्यनुवर्तते अर्थवशात्मस्यानुर [illegible] येनाह · आट त्रस्यावनृसे
ति आप : किं सोमपा आदंतस्येति किं अतिगंगेन टौ [illegible] गासमं : ङितोयडिति ङःइत्यये ययाय
सोयेक्षेवेतिवचनविभक्ति प्रत्ययानामन्यतमस्यान्यपदार्थत्वेनाविग्रह : आप : किं हाहे औरंता
न्किं अतिगंगाय ङितोकि गंगा अतिगंगायेत्यत्र आकारस्य अयमारोत्वात्स्यानिवत्वेनावतत्वा
च्चे यद्यत्तुनलात्तरिमकत्वात् अवयवशा सुत्यादिलत्वलत्वामिति स्वीकारात् आम्ङे · रिति अत्र
ङे · रितिसप्तम्येकवचनेननतुचतुर्थ्येकवचनेव्याख्यानात् अग्रार्थेक्रियायामिति निर्देशात्पननूल :
ननुगंगायामित्यादौनुडामइतिनुडस्तु · इतिवाच्यंन परत्वाद्याडावाधात् नचामिकृते ङि · त्वाभावा

अम्यासीइतिचेन्न॰ अमश्च शमश्चानयोः समाहारः अमशमं तस्मिन् अम्शासीति किं गौवौ॰ वसोर्वेउ मित्यदि
निर्देशान्नोवर्णसंज्ञा॰ स्यात् अधिकारा इति चेन्न गामित्यत्रातिप्रसंगो॰ ऐन॰ उोनः किं ग्रावं॥ श्रीविद्यानगर
स्याधिलोकेशकरसमर्पणीकृतायामिह टीकायां पुल्लिंगो गात्स्वरान्तकः॥ आप॰ इति अपस्त्रामस्त्राव
ति प्रश्ने आहाकार इष स्ववाघायग्रहणात् अतिगंगइत्यादौ नातिप्रसंगः न चात्र गौणामुख्यन्यायादेव
नेतिवाच्यम्॰ तस्य वैशिष्ट्यरूपापादानविषयत्वा॰ अत्र वा पूप्रत्ययग्रहणं ननु किंचिद्विशिष्टरूपं अत्रानुः
प्रापइति सानुबंधकग्रहणमपि यविशेषग्रहणान्वर्पविशेषादेवेति॰ अत्रेदं बोध्यं अर्थविशेषानुसारेण
नुधावनतः सानुबंधनिर्देशस्य फलयुक्तात् नन्वापइति सूत्रं व्यर्थं हसेपः सेर्लोपइत्यत्र वह सम्प्राईपइति
प्रश्लेषेणायकारस्याभययोजने नैवर्थ्यं संहृत्त तत्र उभयानुबन्धनिरस्तस्त्रीभुवोरित्यस्मात् अम्यासीत्यत्रेव निरस्त
नीयति चेत्सत्यं त्रिहद्दे सति पश्चात् यकारेण सम्बन्धे अन्तरंगत्वात् इपइति कृते हसेपइति स्यात् त्रिपदद्
देनुपकारस्याकारेण सम्बन्धो न लभ्येत अत्र स्त्रान्तरं भणवौचित्तः इमुक्तं केश्चित् तत्रेदमवधेयं अ
इ एस वर्णे दीर्घयोरन्तरंगबहिरंगत्वविशेषे मानाभावः किंच हसेपइति जातेपि मात्रागौरवाभावः किं

श्री
त॰ टी॰
२९

मत्वविधिबाधनार्थं पुरस्तादपवादान्यायेन खरवसे चपाएव बाध्येत न तु व्यवहितो ऽवेजवा ऽइति इति वाऽवसाने
इति अयं च निषेधो न स्यात् त्रैलक्षणानुरोधादिति प्राहुः तेन सद्भिस्त्यादि सिद्धं · हिह्रुक्के अत्र अवेजवाः अवहूर्
अहेड अत्रवावसाने च भवत्येव विहितत्वात् राजयज्ञ स्तन्मन्ने ब्रह्म धर्म भाज परिव्राजो ऽच्छेराजादयः ।
सरलिजोऽल्क दिशादिषु पाठः बलसाधनाधनाधनार्थः अस्तन पोहूल्के न स्तजे · किंतु अस्से दो
राणादिके अजपस्यये वेधपसात् रिणकत्वान ग्रहीत · भ्राजिस्तु राजिसाहचर्यादेजृ सहचारितो न गृही
तः घोऽइति नन्विदं सूत्रे किमर्थं अवेजवा वाऽवसाने इति सूत्राभ्यां कार्य सिद्धेः · रत्याहतत्वान् अथ
क चेदङनन इत्याहीनीति चेन्न सत्यं वावसाने इत्यस्यात्राप्यनुवृत्तेः · अत्रावसानत्वाभावात् कथमिति चे
च्छृणु · अवसीयते इति अवसानं परेनच्यवसीयते अतः पदान्तं पदावसानं · अन्यथा वरणमागतु
इति न सिद्ध्येत् · न याहिवाघमातुर इति · स्फूर्तयो ऽइति ऽलेच च योभावान्न माभावः · असन्ननेनतु वा
वसाने इत्यनेन रूपद्वयसिद्धेः · अथ यत्नमदेकत्वे इति निर्देशेन जवस्यापि जमत्वमिति वाच्यं न · तत्र वाव
साने इत्यनेन रूपतत्वेन सन्नमत्वाद्रूपद्वयसिद्धेः · विज्ञापकानुशरणात्के शस्य व्यर्थत्वात् असापि
त्यजाफिरण इत्यस्य ठोरणानामित्यर्थः · सेवबकुमुचिनत्वेषशब्दस्य पदपूर्वमेकवचने ऽइति तु पत्नांद्वेष्टि
ने

राम
२९

चेडेवकपमितिवाच्यम आदेशः स्थानिकार्यं लभते इत्यभ्युपगमात् अप्राप्तिक्रियायामिति निर्देशो मानं॰
अप्राप्यानामिति। एतन्मूलं यदेशोक्तेत्यनेनोक्तसमुच्चयार्थचकारानुवृत्तिः स्वतोऽस्वार्थस्वसंग्रहः
तित्वरा: परेऽच्चेति॰ पदः अन्तः ति लोपः अपवादः सवर्णे: परत्वान्नादि॰ आप्याद्यधानात् इति वेत्सत्यं वचनसा
मर्थ्यात् तेन व्यवस्थाते॰ आपं विनाहि पद एव दुर्लभत्वात् ग्रहिणा तापि सवर्णे दीर्घेति परत्वमीतिपदे तस्य
रो दीर्घकृते एकदेशविकृतन्यायेन सवर्णे दीर्घः परो विधीयमानोऽत्राप एव भवति अन्यस्याभावात् पर
स्यापदे एकदेशविकृतस्य सवर्णदीर्घेकारो भवति नानाधिकभावेन विकारस्य हेतुविध्यात् इति अत्र
दमवधेयं आवेतात्सवर्णे इतिन्याने आपोव्यवधायकत्वाभावेन तद्व्यवधानशंकानिर्मूलैव नदन्तग्रहण
चापइत्यादावाकारप्रश्लेष एव लिंगं किं च केवलस्यापः प्रत्ययत्वेन तन्मात्रविभक्तेरभावान्नकार्यसंभव
एवेतिदिक् दिक्समास इति दिशां दिग्वाचकानां शब्दानां समासे बहुव्रीहौ एतन्मूलं तु यदेशोक्तेत्यत्र
अनुवर्त्य तस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणं लुगावरजादेः स्वः इति यद्यपि सिद्धान्तस्यनाश्रयणे च किंचिद्
स्वेच्छाविधानात् तथापि विशिष्टानल्पशिष्टिरूपं मन्वानेः लुगूहणं स्वेकृत मर्यादा कृतं स्वकृतं वृद्धपरिभा
षाद्वित्वाभावेः अतिसिद्धपरिभाषयावृद्ध्यभावः बहुवीहि इति नित्यत्वनयत्वेशनिवहित्वात् अत्रपदस्वविधान

देत्वं स्यादित्यादिकमपास्तं · अथ आमोऽस्मिन्नेव प्रवृत्तत्वात् त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ह्रस्वादिति · अत्रत्य
दादेरित्यतः स्यादावित्यनुकृष्यते तेन स्त्र्यर्थवाचकं त्रिचतुरं तस्य नाम्नः स्त्रियां तिसृ चतसृ आदेशावित्यर्थः
अनेकाल्त्वात् सर्वस्य प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनात् त्रिचतुरोरेवैते [illegible] अन्यथा
देशिवद्भावात् · ऋकारस्येति · अचि र ऋत इत्यतः सोरित्यनुवर्त्य याचक भेदेन व्याख्येयं तेन ऋ[illegible] स्वरे ऋ
कारवद्वर्णनीयर्थः रात्तुल्यमृवत् अतो रात्कारान्तस्वरकार्यत्वात् · सराधेर्लभ्यत इत्यस्मात् ह्रस्वकार्यत्व
अवत्रिरितिभावः स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणादिति · अन्ततत्वान्नयोरिति भावः नामिविशेषणं तु
निवार्यं · तद्विशेषणेन तु विपरीतं स्यात् अत्र रदंते · जहन्त्वोर्थवन्ति रिहाप्यमनान्त्यानुवृत्यानुराधात् तेन नामिक्रि
यमिति सम्यग्वस्तितः शब्दस्य पुन्नपुंसकवाचितानुभयसंगत्यादिति [illegible] स्वार्थपदेऽस्मिन्न [illegible] रव्यास म
र्थकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोऽर्थः · ननु स्त्रियां प्रतिसत्तिक यमकारान्तत्वादीर्घः [illegible] तत्त्वम
संनिपातात् परिपाल परिभाषया विरोधात् विभक्तयानान्तेयेप्रवृत्त[illegible] तन्निमित्तं विभक्तेः किं तिस्रो
भायाश्चरेफस्य त्रिभाद्यः इत्यादौ न लुकि नत्वनिमित्तमिति प्रयत्नलाघवान्निषेधात् स्त्रियां किं त्रयः तिस्रः

न्यादेशस्त्वछन इति निर्देशेन बोध्यः । खसे चपा इत्युभयोरपि निवृत्तिरिति सूत्रव्याख्यायं यत्न न स्तु स्थेनवच्छतिसः
त्रेणविधास्यमानस्य षस्थाने ऽस्येव विधानानुवादार्थमिदं सूत्रमिति ध्येयं अस्मिन्सूत्रे समानवर्गस्यैव
सावर्ण्यस्योक्तत्वेन षडयोस्तु ज्ञापकात् । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यस्याप्रणयनात् कण्ठ्यस्य ऽत्वमि
त्याशंकायां षोऽ इत्यस्य विहितत्वाम् इति दिक् । निजभ्यामिति । अघानिऽक्मकारणाभावात्तु घन इति न्याये
ने नकार इति भावः । मिच स्थिति । खसे चपा इति शास्य चत्वे तद्योगे स्तो । अभिरिणस्य शत्वं इत्यर्थः । इडुद्वा
मिति । इडुउदु इडुनोताभ्यां । सन्नियोगशिष्टन्यायादामो स ह एव प्रवृत्त्यप्रवृत्ती । अहाघ्रामोभावप
रत्वात् ङ रो ऽदिकारः । नचनित्यत्वादड् ओकारे टिलोपे च कृते इकारान्तत्वाभावात् । परिभाषायाश्चनित्य
त्वात् परत्वाद् टबाधात्पामिकृते तु ऽभावः स्त्रियामिति लिंगात् [illegible] ह्रस्वानुवृत्ते । ह्रस्वादेतिसिद्धेपि
माझे इत्यादौ ह्रस्वत्वाविशेषेणानित्यात्रिवारणायेदं सूत्रं । इतिह्रस्वाः न परत्वमपि नित्यविकल्पयोरेवस्या
र्थमन्यथाउभयोर्विकल्पो नित्यो वास्यात् दीर्घस्य विकल्प । ह्रस्वस्य सर्वनित्य इति विपर्ययो वा स्यादिति स्त्रियां
किं सख्यो क्षितामिति किं मतिभ्यां इडुद्वां किं माले । न परत्वेऽचं न [illegible] इडुद्वामित्यस्यैवतत्राप्ययमा
न इडुद्वाऽङ्ताम् । आङ्वाम्प्रदिसति ङेराम् इति षेनाटि सति स्फुटो [illegible] त्वेन ङेरिदुदन्तात् रात्वानपाबा

समाहारः ऽ३ुव तस्मादिपुवः अम्रयोरित्यनुवर्त्तते॰ तयोर्भेदस्य ग॰धितत्वादिपुव स्थानेनो योक्तित्वर्थो
लभ्यते॰ विकल्पस्यायंव्यवस्थितः तेनस्त्रियंविना अमोमानुडक्षा॰ स्त्रियोस्तु नित्यमित्येतत्सर्वंलब्धं॰
लक्ष्मीवाष्टिन ःपदान्तरंविनापिस्त्रियांवर्त्तमानत्वंनित्यस्त्रीत्वमितिवदताह्रत्निकारादीनांमतेप्रथी
शब्दस्यतथात्वात् इतिभावः केषांचिदिति॰ लिंगान्तरानभिधायित्वंनित्यस्त्रीत्वे इतिवदतांके यदा
दीनांमते [illegible]ः ग्रामणीरिति ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतयापदान्तरंविनास्त्रियामप्रवृत्तेः
एवंखलपूयवल्वादेरपिपुंधर्मत्वमोत्सर्गिकंबोध्यं॰ नगाईगिति न केवलमाचमराणाचपत्तेकांसमाहारः॰
त्रेणः॰ तस्मान्त्रणाः अत्रमध्येरेफभूतऋकारोबोध्योनतुरेफः व्याख्यानात् मध्यपाठस्यलाघवार्थ॰
त्वाद्ववर्णस्य अग्रप्रत्ययः ननुक्तिवंतोऽणीति प्रत्ययाप्रत्यययोरितिन्यायात् तथाचतदंतनामयहीतम॰
प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदादेस्तदंतस्येतिपरिभाषयातदंतलब्धं॰ नाम्नोविशेषणात्तदन्तात
मध्यायात नकारान्तेत्यादिपतद्वीजंतुन्त्रणईत्यत्रनसंधीयतेनेत्यनुवर्त्यलक्ष्यानुरोधात्तस्यव्याख्या॥
स्थितत्वमाश्रित्यवक्षिनेनिव्याख्येयं तेनक्वचिदस्मतादपिन॰ मामिकाप्न्याऽप्रस्ततानगरकारी अ
स्तादेर्यत्रविधिनुन॰ तथासतीविनादेशणानाडप्रकृतिभूतस्यादेः स्वरस्यवृद्धानगरकारएइत्येवस्यात

इत्यनुषत्वं सः कृतस्येति व्याख्याने सस्य कृतत्वाभावात् । अत एव विसं विसं पदं हि स्येति निर्वचनादेशोक्तु
नैपि[illegible]त्वं । एवेषु । एधिष्यते इत्यादौ चतुर्थभविष्यन्तीत्यादिनिर्देशात्प्रत्ययावयवस्य षत्वं भवतीति ज्ञा
पनात् अधिकरणषष्ठीपक्षे तु प्रत्ययावयवस्य भवत्येव । आदेशावयवस्य तु तिसृ इति निर्देशादेव न । अन्यथा
तिसृ इत्येव ब्रूयात् सेधादिति निर्देशेन सकारमात्रादेशस्य षत्वं भवतीति ज्ञापितं हेतवे इति स्यादि सन्निपा
तकृतमपि त्यदाद्यत्वमायोनिमित्तं । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् स्त्रीभ्रुवोरिति । अभ्रातृत्वात् ऐ
रित्यनेनाप्राप्ते विधिरयं । यत्ववत्त्वे परत्वादयं स्यादेकस्मिंश्च । अर्थं स्वरेकिं । स्त्रीभ्यां अत्र श्चारित्यनु
वर्त्तते अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशबाधनाय । वाम्शसीति वाम्शसीति छेदः । क्वचिदेकदेशोनुवर्त्तते । इति स्त्री
शब्दस्यैवानुवृत्तिरिति अभिप्रेत्याह । स्त्रीशब्दस्येति । वार्त्तिकमिदं लेखकैर्भ्रमात्सूत्रत्वात् लिखितमि
ति केचित् स्यात् नासादृश्यात् परिप ठोत्र । पठोनावित्यादि । पठोऽप्यनेन न पठो विधायकेणास्मरत्यते
तथा च पठोजसि ङि । नीति सत्वं गृह्यते नाभावेटा नाम्नि ययामिति गृह्यते क्लीबनाम्निनः स्वरे नुम् इत्यादे
शास्त्यिति । स्वरादेयः इत्यादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्योसादिवत्तु ठ्येव
नान्यत्र अन्यत्र हि पठो नाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः । वेयुव इति इयुव उव चानयोः

ननु परमनकार्ष्योऽपत्यमित्यर्थे पर्माणाकुस्यवृद्धिरिति चेत्सत्यं. समुदायादेरेवप्रत्ययग्रहणे तोऽग्रादेरन्नस्या
चैनियमोऽस्ति यत्रविधौ स्त्रीप्रत्ययोग्रह्यते तत्रादिनियमोनास्ति स्त्रीप्रत्ययेऽप्यनुपसर्जनेतदादिनियमो
नैतिवचनात् पारमनगरकारे यइतिभवति अनुपसर्जने किं अतिनगरकारेरपत्यमित्यर्थेन तदादिनियमा
भावेयरागरस्यात. समासेन किंत्वेताव अतिनगरकारइति द्वियोपगत्वेनत्रत्वसंततमाश्रित्य नेपगोत्रा
न्यात गोत्रातेकार्वेस्यप्रयइतिन्यायात् श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्मणा कृतायामिह टीका
यां स्त्रीलिंगात्स्वरान्तकः ।। ।। इदन्तस्वरान्ताः स्त्रीलिंगाः अतोमइति अत्रान्तः. इत्यवच्छेदः न
याचसेर्मादेसम्हतेकुलमितिसिद्धं द्वितीयैकवचनेतुवसेस्वमादेशे स्यामसोरिति लोपे रूपसिद्धिः
नचनिर्जरसमितिसिद्ध्यर्थं तदितिवाच्यं लुकापवादस्य भावबाधित्वाजरसमितिक्तेनतः सन्निपातप
रिभाषयैवसेरमादेशो लुकि सिद्धत्वादिष्टस्यसे तु सन्निपातपरिभाषयैवमादेशो नेति मूलस्य स्फुट
करिष्यते. अत्राहुः अनाकारविधानं सान्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनातिजरसादेश
अतिजरसमिति अत्रैव कृत्यं. अमि अनित्यत्वसंनिपातविनिगमना विरहः इष्टसिद्धेरेव विनि
गमकत्वमितिचेत् अन्यथापिफसिद्धेरव्याहतत्वात् यदपि मतइति स्वरणीयम वक्ष्यतिसमासे मा
तारदेतनास्यमालुगितिस्यर्थः स्यात् क्लीवेपूर्वेणसिद्धेरक्लीवार्थमेतत्स्यात् यद्वा. किमरामशद्वयोर्हीः

वशंकायानिराकृतयेनज्ञापकानुशरणेलाघव·किन्तुआत्मीत्येवबहुसुचितंइत्युक्तंतत्राप्यनिष्टशं
कायाअनिवार्यत्वात्‌ आच्छमस्त्रेति समासे स्त्रीवाच्यायाकमस्यमारामेस्यात्‌ मितिनस्मान्न
इत्यत्रनिष्ठारणमुद्दिश्यविधेयकमवाधस्यवड्डष्टत्वात्‌ ईमाविति अतइतिमात्‌वत्नेते·द
वोच्चारणातुवारिणीत्यादौअवर्णार्थेविपरीतनिर्देशोनित्यादपितुमः इर्दमीतिविधानार्थे·अ
शोसाधिरिति·जसासहचरितस्यशसोग्रहणात्शतघ्नोत्‌दातीत्यादौनातिप्रसंग·इकारः स
वीदेशार्थः परागीत्यानिर्देशात्‌ अत्राहुः अत्रासौरित्येवबहुसुचितं परागीत्यादिनिर्देशात्तस्या
चाधिकारात्तुनशसोरवग्रहणं·नतुङसिङसेः नपुंसकात्‌·नपुंसकस्येतिनिर्देशात्‌·अत्रार्थस्य
नियामकत्वाद्वैपरीत्यशंकापिनेति अत्रेदमवधेयं लाघवार्थेसौरितिसूत्रितेज्ञापकानुशरण
वैपरीत्यशंकानिराकरणार्थंअर्थनियमाकानुशरणस्यचातिगौरवेणाततोस्यबलवत्त्वात्‌·नुमयम
इति·अत्रनपुंसकादित्यनुवृत्तस्यार्थवशाद्विभक्तिपरिणामः पंचम्यपिसप्तम्याविपरिणम्यतेइ
त्यभिप्रेत्याह·नपुंसकस्यशावितिचअयमइतिवशोमकाराकारस्योच्चारणार्थत्वात्‌ अस्यार्थे
मध्यमामिदंत्यादित्यादि·अत्रसंधिः रीत्यादिज्ञापकमितिभावः नापधायाः नउपधा

समाहरन्समाहृत॰ नस्य पस्यत्तमेगमोवेतिम॰ आबाधाधि धिहूद॰ नत्तु पचीस्वित्यनु इत्तस्य विशेषणं
तेनधिावर्जितेषु पंचस्वित्यर्थं केवलस्यन्सो अुसंभवात् नदंतस्य ग्रहणं अत्रनोपधायाइत्यत्र उप
धामात्रमकृष्यतत्तु पूर्वमात्रोपलक्षकं परिभाषिकार्यं स्येहासंभवात् एवंस्थिते दीर्घग्रहणस्या
सामर्थ्यकल्पनादिकमनर्थकमित्युपेक्षितं शस्॰ पंच स्थानेत्र भीवात् हाचिमि स्वपीइत्युक्त गुटी
दीर्घः ईपोरित्यनुवर्त्यचकारस्य प्रतिषेधार्थत्वे परिकल्प्यशतेनीति व्याख्या न्नानूत्यर्थ॰ नपुंस
कस्येति॰ हस्वस्वेत्यास्वरइत्युपस्थितं तत्तु नाम्नो विशेषणं॰ तेन स्वरान्तनाम्नोनपुंसकस्येत्यर्थ॰
नतु नपुंसकस्य स्वरस्य हस्वइत्यर्थः सुवाक कुलमित्यादौ चिंतित्यः ॥ नपुंस्यमोलुगिति॰ कु
लमित्यत्रनु यदा यतेति नवाद्यतनित्यत्वाद्धाकृताकृतप्रसंगीत्वात् नचकृते न्यदायतेलुको भ
प्रि॰ अतोमित्यनेनवाधात् इतिचेत् लुकोनमित्तस्य लक्षणान्तरेणानिमित्तंविनतत्रनित्यभवात्॰ स्व
राणामिति इस्व उस्वस्वास्वरस्ते योक्तरणं नमिनः स्वरेइति नाम्यन्तस्यांके नगना॰ नपुंस इस्प
किं वालप्रम्या॰ स्वरादौ किं वारिभ्यां स्यादौ किं दध्यत्र॰ ननु स्वरग्रहणं किमर्थं वारिभ्यामि

याइतिवृद्धिः नेतिलुप्तषष्ठीकेन दन्तं चबोध्यं विशेष्यस्यनाम्न उस्थितत्वादित्याह नाम्नस्येति अत्रवा
वादिपोरित्यतईकारमनुवर्त्तयनितिचेत्पतआह ईतिनेति तेन ब्राह्मणीइत्यादिसिसिद्धं अत्रनामित्यस्या
पकर्षणमित्याह नामिचेति यदितुज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्यं चनामितिनिर्देशाद्धानलोपस्य
पिदीर्घस्तद्धानामीतिनापकर्षणीयं हेतुलेति अकारस्यलोपेमकारस्यसमानाद्धुरितिलोपः अधे
रितिअनुवृत्तेर्न्वा पत्नन्यादेरितिछेदः अः सर्वादेशार्थं ननुमेरकवर्णत्वादेयसर्वादेशः सिद्धः हि
येकवचनेनतुमण्पतादेशकृतएकदेशविकृतन्यायेनामुष्मासोरित्यह्नोपसिद्धमित्थमितिशकारोऽप्यर्थत्व
र्थमिति चेत्सत्यम् स्वाविष्ठयत्राम्नस्यसर्वस्यस्थानेतुयथास्यात् धिलोपवारणार्थः शकारइतिफलित
मित्याशयेनाह अन्त्यादेरिति वाऽवसानेइति अत्रअवसानेविरवसाने ग्राऽनुकर्मणिभावेघञ्
माश्रित इतियावत् अवसानशब्दस्यान्त्यावयवार्थस्यावयविनिसांकेतस्यपरस्यत्वयथासंबध्यते
चितुरवसेचणामसानां अवेजयाइतिसूत्रद्वयपदान्तस्त्यनुवर्त्यविभाकभेदेन व्याख्यायते पदान्तेनसाना
जेषाअनुपाभवंतिइति नदेदंसत्रंअर्थमेव सरमादेशइतियायमाश्रित्यात्प्रच्यातेसतंप्रतिसन्निपातःस
न्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्य न्सस्यहेतोर्धोदीर्घः सोचेति न्सचअपूर्वमहस्त्वएतचा

रस्यैवनाम्यनुक्तेन्नपरत्वविपरीतनिर्देशयोस्तुफलमेव न दृष्टेति तस्मादित्यधिकारान्नामलाभः
तेन्नु अस्थ्यादीनां विशेषणविशेषणेन च तदन्तविधिरित्यनन्तं इति तत्त्वालाभः यत्तु सूत्रेणोत्तरार्थमनु
वृत्तेन नपुंसकग्रहणं अस्थ्यादीनां विशेषणं तेष हृस्वाशब्दानां पुंलिङ्गानां वारणं दधिर्नामक(
स्थिन तदनुकरणस्य दध्यिनेत्येव स्यादित्युक्तम् तन्न अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः
शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्वित्युक्तेरेव न द्वारणसंभवात् टादावुक्तपुंस्कं पुंवद्वेति
पुंशब्देन तुल्यं पुंवद्वेति पुंशब्देन तुल्यं पुंवत् तेन नुमहृस्वयोरभावो निर्दिश्यते अतिदेशसामर्थ्या
त हृस्वापि अन्यथा प्रकृतित्वान्नुम एव ग्रहणं स्यात् तथा च हृस्वास्त्वयं नाभावादि स्यात् उक्तं पु
मान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते रूपे तदुक्तपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्ते तदस्यास्तीति मतुप् यीकारणालो
वे नामेच्याते तेन पीलुर्वृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने न तु पीलवे प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् वृक्षेत्व
त्वव्याप्यजातिः फले तु फलत्वव्याप्यजातिरिति भेदः उक्तं समान्येन शब्देन विवाक्ये तु प्रवृत्तिनिमि
त्तेभेदेपि स्यात् उक्तं च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं यत्ते क्लीबे तत्तु पुंसि चेत् तदाभाषितपुंस्कं तत्पु

स्यादेवारराणामिति चेन्न । नलोपशास्त्रासिद्धं अयस्त्राभ्यामित्यत्र नुमि जाते तेन व्यवधाना
द्दीर्घे न स्यात् न लोपेपि कृते विभक्तिविधौ तस्यासिद्धत्वात् व्यवधानमेव । सुरीत्यस्य व्यवधायकः
त्वादेशानुस्य व्यवधायकत्वं भवत्येव । अनस्मादित्यधिकाराद्देशग्रहणं अस्य नाम्नाः नुमा व्यवधानेप्येवेति
वाच्यं न यासति पूर्वस्य यत्वे । निर्म्याभ्यामिति स्यात् नैवं रायस्यात्र नुमा व्यवधाने [illegible]पि भवति विभ
क्तिविधानदशायामानन्तर्याश्रयणात् अयनुड्विधानार्थं ग्रहणं अन्यथा नित्यत्वात् नुमेव स्यात्
इति चेन्न । नुडर्थं यत्नान्तरस्यावश्यकत्वात् अयनुडि कृते नुमेवाररणार्थं इति चेत् । किं नतालो
पतश्च सिद्धेः अयलोपपि नामित्यस्याप्रसंगइति वाच्यम् । न च नलोपधायाः इत्यनेन दीर्घो हस्वत्वात् अ
यसुचीनामित्यादौ नांशी[illegible] इत्यनेन नियमः स्यादिति वाच्यम् नञप्रतिपदस्येनो ग्रहणम् । उत्तरार्थ
मित्यपि न । तथा सति तन्त्रेणैव बहुत्वं स्यात् तेन ग्रहणं ज्ञापयति आगमजस्य नस्य लोपशेनेति तेन भवा
नित्यादि सिद्धं अत्रास्मा[illegible]साटाविति शस्त्राद्दीर्घस्य तपरत्वात् समस्विज्ञानवत्त्रीह्याश्रयणाच्चादि
गेहाते [illegible] टाटावितेषकं तो नोक्तमुत्तर[illegible] अपि तत्रनु[illegible] सिद्धे टाटावित्यशस्य तपकुमुचितानि
हिति चेत्सत्यं यस्त्रोवडमित्युत्तरसूत्रे साटावित्यस्यावयोगात् यकुवचनादस्याद्ग्रहः । अत्र चैका

चकारांतस्याश्रयेणास्रत्यागेचातिगौरवमित्यालोच्योपेक्षितं यद्दिपुक्तं मन्वल्पविषयेराणुमात्र
हुविषयश्चाम्रवाध्यतातथानुमेवोतचेत्सत्यं श्रय्ययोरादित्यत्तोमं इक शुत्याश्रादित्युनुत्वेन्नरवर्ला
त्परतोतुम्विधानाधानात् श्रयानुक्तन्नावयामेमो क्तनयोरेवतुम प्रथमाकारादेपक्तिमिनस्यादि
तिचेच्छृणु एवंसतिमिदंत्यादितिपरिभाषावाध्येन यथानगोश्चेनानुबंन्नस्थसाथिकाभोहितन
तथाकहेच्यं यदिचाममोरक्तनयोन्तुमस्यान्नदानेदमुभयमनुगृहीतंम स्यादितिक्तनयोन्तुमभा
विष्यतीति॰ शुमापीदंविचार्यप्रयमनोनुम्यपिक्तेनकापिक्षति श्रमकरोउकारस्यवान्यस्वरत्वा
न्नतः परस्यैवामोविधानात् श्रसंभवत्वाभावाच्च वाध्यवाधकभावाभावः संयोगान्तस्यलोपइतिसं
सयोगस्यंनस्येतिच्छेदः श्रनुकरणाद्विभक्तेर्वैकल्पकत्वादषिभक्तिकोनिर्देशः तत्रनाम्नोविशे
षणं तस्मान्नहेन्नलाभः तेनसंयोगान्तस्यनम्नोन्तस्यलोपइति रसपदान्तस्य मानोद्यः संयो
गस्यैवनतुनाम्नस्तेनयानोसंयोगान्तस्यापिपदान्तेभवति नाम्नोविशेषणत्वादादेनेत्सः सं
गावं न्नेयस्यनिविग्रह। लाभार्थमन्नयहणं श्रन्यथासोमसुड्वधानेत्यत्रापिलोपः प्रसज्येतइ

नेयट्वेयपेयेति प्रध्येति पुंवत्वेस्योवेतियत्वं बहु्यः श्रेयस्योयस्यतह्वहुश्रेयसी कुलं अत्रनपुंसकह्रस्वत्वे
न ईयसोनेति ह्रस्वमात्रानिषेधादिति स्त्री पत्याहिूयोरन्योस्तु उपसर्जन ह्रस्वएवनिषिध्यते· नपुंस
कस्यह्रस्वत्वेस्योदेव बहुश्रेयसि· बहुश्रेयसिनी बहुश्रेयसीनि· इत्याचाहु·प्रयुनेतिमाधवमते मात
रैतिमाधवमते· मान्तुरेनुपूर्वज्ञावात्व अवेत्यपि· लोकेशकरसंज्ञेन स्त्रीतिमकरस्त्वतुनाविहितत्वायादि
टीकायांक्लीवलिंगागमत्सुभं ॥इतिस्वरान्तानपुंसकलिंगाः॥सावनडुह्श्चेति· अत्रचतुराम्शा
चेत्यत· आमृशाविति पदद्वयमनुवर्त्तते चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः तेनईकारेमाम् ईषित्तुवा
वहुनडुही कुलेइत्यत्रन· अनडुवाही अनडुही इत्यत्रवा· नद्यादिलादीपू सावनडुहइति अत्रनुम
यमइत्यतोनुमनुवर्त्तते अत्राहुः अनडुहश्रेत्यत्रामादेरनुवृत्तैवलाभायिष्यौ नचकारः· किंतु योगविभागा
र्थः तथाचचेतिसूत्रे अनडुह इति सावितिनुमितिचपदत्रयमनुवर्त्तानडुहसौनमिति व्याख्येयं· अ
र्थेचचतुराम्शाचेत्यत· पृथग्योगकरणात्तिंगं एवंचानडुहइतिसूत्रेनुक्तसमुच्चयार्थोभिन्नश्चा
कारोनुवर्त्तते इति· तत्रेदमवधेयं योगविभागानुवृत्तिशौगौरवात्· सूत्रस्यवलघुत्वात् पुनःस्त्रत्रच

दोरुघञंत इत्यत्रा इयमपस : दोरुस्त स्य धातोरुमसइति नेनहुध्यादि स्तत्रन नुवस्य धोकृत्यमलिट्कमि
छुन्दामलिडित्यत्राव्याप्रोतव्याप्तीति वत्सत्वं · धातुग्रहणादयमात्रानुवर्त्तते · एकमात्राच्चुस्त्वार
णाभाये तेनचुस्त्वारणादादिताइधागित्यत्रघत्वं · अत्रत्वाभावान घत्वम् कवगान्तामन्यत्तमस
धोत्पत्तीत्याच्युस्सिद्धेनकृत : अदिजवानाजभान्तस्यजभास्था : इति अत्रधातोरुसेइतिनिवृत्तं · स्थान
णसामर्थ्यात · जभात स्यतिनधातोर्विशेषणं रोकित्त्वयवस्यतेगधेवमाचदारा : गर्द्दुविति सिद्धं
अदिनवामाभिनि आदयाजवा · आदेः परा : आदधुपदेभावस्यायोजवाइतिपदत्रयनापिन · गर्द्दु
वित्यत्रगकारेतिव्याप्तेनोतृतीय · पुनगर्द्दुवित्यजामाप्तेनेतृतीय : किन्वादोधातुसंज्ञा प्रवृत्तिकाले
इति · एवस्थितेदामलित्यत्रदकारगर्द्दुवित्यत्रगकारचाविव्याप्तिरिक्त · अन्यगधेत्प्रत्ययमुदे
शस्यतिथरिभाषाश्रयणात भिदिपामित्यत्त : मदुकत्तुत्यभिन्यनुवृत्तेरादमाकारेचेति · दोदइति
दत्तनामन्यतमस्तकलदीत्याचासिद्धेनकृत · नयोनसान्तात्वाभावान्नयाहइत्यस्याप्रवृत्ते : दुहादि
वेति · ननुदुहएर्गणानिर्द्दिष्टत्वादप्यस्तिपतिसिद्धधातुरुलुकिदोधुगित्यत्रनप्रवृत्तिरितिवाच्य
ने नस्यामित्वनाभ्युपगमात · याहोविभाषादास्वाइति वाहोवाहोइतिवेद : याहोवाग्रहीनाव

तिनुप्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पदे॰ समुदायसंज्ञार्थेन तु संयोगौ नेयस्येति विग्रहे पिष्ठ्यो विशेषणान्वे
नैवं नहन्नलाभात् लोपसौ नुप्रह्याविपि लोपग्रहणं सन्नः पुन इत्यादौ हि त्वार्थं प्रत्ययलोपपरिनः
मसंधिरिति निषेधः प्रवर्तते सभिन्नस्येति तत्परस्य समात्रस्य लोपो न तु सभिन्नस्य तु रणां नरसे
त्यर्थः तेन ऊर्केई इत्यादौ सिद्धं धावमिति चतुरनुडुहोरनुहीन राह चतुरिति चतुरस्कगोरणां वेहो प्रियच
तुः नुम्विधिसामर्थ्यादत्वन॰ वसोरसे इति बहुवचनान्मा द्यथेलत्पर यो नात् [illegible] योन्त्स्य वाहा
च वसुरत्नं शत्ययप्रवन तु धातुः साह चर्यस्य सर्वमानिश्रामकृत्यात्सौम्यः इत्यन्तः सङ्कत्वनु वर्ण्यत
चे वसोर्विशेषणाकार्येनान्वेषा व्यभिचारासंभवाभ्या तनसातस्यतम्यातिव्यारखोष्ठ प्रतावहा
नित्यनवते नाम्नोधिकारात॰ स्त्रमित्यादौ न॰ स्तीत्यधिकारेपि स्यादि निरासार्थं सग्रहणं
तेन विद्वद्रूप इत्यादि सिद्धिः हनवा धनार्थमनडुहोरसेइत्येवन सूत्रितं विद्वद्भ्यामित्यत्र मध्येव
इत्यनेन स्थानसाम्यात् हृतं विं त्वित्यश्वस्त [illegible] इति न॰ स्मादित्यत्र धातुसमाने इति दतो॰ एवं
स्थितेप्यस्मिन्करे ऊपासिद्धं वसोहि [illegible] पदोक्तत्वाच्छंभोर्विसर्गः इत्यनेन बाधान्मन्य
योर्विसर्जनीयस्य इति सूत्रे [illegible] हरि [illegible] पदान्तेकिं इत्यादि

नि· आम्नो लोप एषामित्यम नाम इत्यस्यानुवृत्तावपि पुनर्नामग्रहणात्संज्ञाप्रवृत्तिकाले· नाम्नार्थमि
त्यादीर्घः इदमोयं पुसीति· इदम: किंयः पुंसि कि इः· नन्वत्र लुकिना तन्निमित्तमित्येव भविष्य
तीति चित्सत्त्वम् तस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं· तेनाप्रियति काकुलमित्यादि सिद्धं· अयमिति हलि लोप इति
लोप: इदस्य म इति नन्व हावित्यत्र किमिति तेन मत्वे इति वाच्येन· होमत्वं च कृते अकारस्य
र परस्यैव हस्य मत्वार्थं· अत्राहु: अतएव त्यादित्यदादेने न चाम्नस्यादृच्यत्वे बाधकत्वात् मत्व प्रसं
गात् अत्रावकाशो होमत्वावकाश इमोदृत्यत्राभयप्रसंगे परत्वान्मत्वे स्यात् न चात्र विधौ त्यदादि ग्रहणाद्व्य
र्थं इदमो दरिति वक्तुमुक्तं मुत्तरत्र चरितार्थत्वात् अत्रेदं बोध्यं सइत्या देशे कृते पि मत्वे पश्चात्त्यदाद्यत्वेन
रूपसिद्धेर निर्दार्थत्वात् न च मत्वविधि सामर्थ्यादेवात्वेनेति वाच्यं मत्वविधेरिमा विस्याद्दोत्वचरितार्थ
त्वेन ज्ञापनाभोगात् पर्यन्यवहृतेन रागप्रवृत्तिरिष्टत्वाद्व· सनपुंसकमित्यादि निर्देशाच्चेति· त्यदा
दे: संबोधनाभाव इति औत्सर्गिकश्चायं हे स इति भाष्य विरोधात् अप्रभावस्य प्रचुर प्रयोगे
संबोधनाभाव इत्येव परतया व्याख्येयः यत्त्वाहुः· इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपं
अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्· इति वचनादेवं विस्पार्थस्याभिमुखीकरणा

ननु नियतो व्याख्यानात् इत्यभिप्रेत्याह . वा शब्दस्येति . वर्षूत्त: इत्यादिप्रयोगात्सकृत् हेते: क्विपि . वहक्रत्सुन
कारान्ते उपपदे विरोधसंभव: . फणादेः गणस्यानागीकृतत्वात् . मह . घस्तादीति . सेहर्कि सह हदेन वर्तते . श्रृंगा
सह : यस्य नास्ति दशोद्धास्ति यस्यावट इति सदस्यापत्यं सादिरित्यत्र मा भूत् दिव उ इति निरनुबन्ध
कस्य ग्रहणेनेति परिभाषया दिवु क्रीडादावित्यस्य धातोर्न ग्रहणं तेन नाद च इत्यादौ परत्वाद् स्यात्ले
एकदेशविकृतन्यायेन प्राप्तमप्यत्र न . उरसे इति उ: रेस इति च्छेद: पादान्ते चेति ष्टुनैः णान्ते
इति सूत्राद् अन्ते इत्यनुवृत्ते सूत्रपदान्तपरतया व्याख्येयमित्याशय: विपरीतनिर्देशस्तु प्रयोजना
तराय तत्वग्रे स्फुटीकरिष्यति . चतुराम्नोचेति चकारेण पञ्चास्येति लभ्यं . नाम्नश्चतुरो विशि
यणात् दन्त लाभ: २: संख्याया: इति २: इति किं . त्रिंशतो विंशत्याद्या : सदेकत्वे इति नियमेऽपि संख्या
येऽहिवद्दुत्वे त्व इत्यनेन संख्याया द्विबहुत्वयोरपि संभवात् . संख्याया इति किं वारा . रेफान्त संख्याया वि
हितस्यामो नुडित्याति व्याख्यानमित्याशयेनाह ।।गोण त्वे इति गौणत्वे चान्यपदार्थप्रधानत्वेन संख्यावि
धायित्वाभावात् श्न: संख्याया इति एकयोगस्तु न कृतो रेफान्तेऽपि जश्शसे सो लुक् स्यात् यदि त्वेक
देशोऽप्यनुवर्तते . इत्याश्रीयते तदेकयोगोऽपि साधुरेव . रु . लोह्नी: मोनो धातोरिति नस्य लोपाने

विभाषितेप्रत्ययविशिष्टस्यग्रहणमितिभाष्याश्रयणादितिचेत् [illegible]प्रथम विभक्तिर्भिन्नलिंगाग्रहसमभिविशिष्ट
ग्रहणंनेतिनिषेधात् सत्यरस्यवस्यात्वं अनुनापेपिमिद्धेऽविकल्पात् । अनुनासिकस्याचनृत्रि इति नृधातोः
र्विचिगुणेचअरिति रूपं तस्माद्वतो अवन्नावितिरदि शब्दस्यायं । नजिवान्नावगंधर्वस्य [illegible]धवसप्रयः
इत्यमरकोशात् तथाश्रीहर्षवाहेरलुप्पतसहस्रेः स्रगवगर्वइति प्रयुक्तः । चितोनुम् इति उ अनुस्वाचव
रौतौइतौयस्यसश्चित् तस्यचित । अत्राधातोरेवाचेतनुम्विधानात अन्य प्राहस्तो ह वो [illegible] पिसिद्धे [illegible]
विधानंव्यर्थमतः सिद्धे सति पुनर्नुम्विधानंनियमार्थं धातोश्चेत्कार्यं तर्ह्येव तरवेतेन सर्वादिस्यातो
न । इतोत्सर्वनाम्नसु इति पथ्याटेरित्सतः । पथ्यामित्यनुवृत्ते बहुवचननिर्देशात्रैव प थ्यादिलाभः । अत्र
तु वचनेनुचिंत्य इतश्चापन्नसु इत्येवसुवचं तथाचश्रासांविनिस्त्रमपिनकर्तव्यं तत्प्रकरणादीर्घनिह्न
थं तथाहि पथ्यानमिछतीति वाक्ये पथीयतिततः क्विपि अतङ्स्यकारस्य कारयोर्लोपः । एकदेशविकृतस्या
नन्यत्वात्सविविनत्यात्वेनुट् पन्थाः । इतोत्पन्नस्वित्सत्वं नभवति कृतइतितपरकरणसामर्थ्यात् ईवादिबाधि
त्वात्कृत्वात्ययोनुडनततः संयोगपूर्वकत्वाद्विषः । पथियो शष्यादीस्वरेपर्याढेः पथ्यः पथ्या । भ्यासुद्ध
पथीभ्यामित्यादि एवं बहुवचनमासाविजिस्त्रंवसार्थकंभवति । अन्येतुपथी । पथ्यौ अभूदी । अभु
तियाविन्याछुदोजकुः । गौणत्वादात्वादात्योदिनेति एकदेशविकृतन्यायोपिप्रकरणचरितार्थतां [illegible]न ।

त्वान् हेत्वादिति तद्व्याख्यानम्: सन्निकृष्ट्यादिशद्वानामिदं ह्मादीनां संबोधस मर्थ्ये ...बोधकामा...विप्रकृ
ष्टस्यापि वृद्धा...सन्निधापितत्वस्य बहुशः संबोधन दर्शनात् तथा च भट्टि: हापितः कासि हे ...वि लल
यस: ...नद्या सोरिति अनापिनि तुल्याधि...गौरवाद्गुपेक्षितं न त्वाहि टाऽत्याकार ...
राश्याहाराश्चयनोऽहनरविभक्ताः वन्प्र विधाना...गौरवलाभ: ...
द्विप्रतिपन्नं गौरवं तस्माद्व्याख्यान समेव स्मय इति स च भू चान यो: समाहार: स तस्मिन् ...इति ...
विधिस्तदादौ वा ग्रहणे इति सादिभादि ग्रहः ननु ...तस्य ...
यमाय ...ज्ञापकात् ...फलं किमित्याह ...
...इमकेन इमकाभ्यां इमके: इमकयो: ...
रिति किंचित्कार्य्यं विधातुमिति कर्तुं पूर्वबोधयितुमित्यर्थः उपात्तस्य ग्रहणं ...कार्य्यान्तरमन्यत्कार्य
मित्यर्थः पुनरुपादानं ग्रहणमित्यर्थ: ...इति ...तेन
...पत्नादेशेन एतेन ...
ननु विधेयत्वेन ...संयोगत्वान् ...लोपः ...इति ...
...तयो: ...र च व च अनयो: समाहार: ...इति ...
हसपरयोरिति पदान्ते इत्यनुवर्त्याह पदान्ते चेति ...ननु पुवर्ती ...लिंगा

र्ति च लिंगविशिष्टपरिभाषया प्राप्तमपि विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणमिति निषेधान्न भवति इनोऽशनाविति
बहुवचनादित्वादिलाभः इन्निति समुदाये निनोपि इनत्वमारोप्य तेन छत्रिणो यातीतिवत् सर्वत्र परिभा
षायाश्चानित्यत्वादनर्थकस्यापि इनो ग्रहणं शार्ङ्गिणो ग्रहणान्तरं तद्युते पृथगर्थयोः केवलयोः पुंस्त्वात् श्वभावात्
नोपधाया इति सिद्धे शिखिराभ्यमाणो नियमाय तेन इन्नादीनां उपधाया दीर्घ सौ एव नान्यत्रेति नियमस्यापि
धादीर्घस्यैव नान्यस्य तेन दण्डीयति दण्डिभूत इत्यादौ भवेत्स्वदीर्घः पश्चाविष्यत्रोपधाग्रहणाभावात् ननु पथा
इवाचरति पथिनति इत्यत्र णिच्प्रमानस्यान्ति उपधादीर्घो णिकर्थं पथ्यादीनामिन्नत्वादिति चेन्मत्यम् ॰ य
त्र इनोऽशनसाविति सूत्रप्रवृत्तिस्तत्रैवायं नियमः पथ्यादिषु तु इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यादेः प्रवृत्तिसंभवान्न नियमः
हनो घ्न इति हनः घ्न इति हि दः आदिस्वरस्य प्लुतान्तेति इत्यनुवर्तते ॰ घ्न इत्यत्र तत्रादिना घ्न इत्यत्र
नस्यादेशो नेति व्याख्यानमपीत्याशयेनाह संयोगः इति जश्शसोर्लुगिति ॰ षः सङ्ख्याया इति चानुवर्त
ते ननु षणां तानि सहस्राणि इत्यादौ कथं न लुगिति चेत् सत्यं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य
इति परिभाषया तन्निषेधात् सन्निपातलं सन्निपातः आनन्तर्य्यसल्लक्षणो यस्य स सन्निपातलक्ष
णो विधिः तद्विघातस्य कारणं विघातस्यानिमित्तं न प्रयोजक ॰ यमुपजीव्य यो विधिः प्रवृत्तः स तस्योपजीव्य
स्य विरोधनं करोतीत्यर्थः शिमाश्रित्य प्रवृत्तो नुम् शेर्विघातको न भवतीति लोपः इत्यनुवृत्तावपि लुग्ग्रहणं

अन्यथा सर्वेसिद्धन्त्वर्वीर्गाप्यकः स्यात् न परत्वंतु मुख्यस्यैवार्यमित्याहुः। अन्ये केचित् पदकार्येरामुख्यमपायेन नाम
कार्ये। अन्यथा गांधाहिःकिं पश्येत्यादावात्वं न स्यात् अकस्तु सर्वादिपाठमान्नत्परत्वस्यापि सार्थक्यमेव अन्य
थाऽरित्यवावदत् अपरेतु पथामिति निर्देशेन नान्तप्रकृत्यनुकरणान्नान्तानामेव पथ्यादीनामात्वादि प्रवृ
त्तेनान्तत्वाभावान्नेति नचैकदेशविकृतन्यायएवमपि दुर्वार इति वाच्यम् नान्तत्वविधानसामर्थ्यादेव पथ्यमेन नु
ह। नन्तस्यात्वे। अन्यथा नित्यत्वाविशेषविहितत्वाच्च पूर्वमात्वे नान्तत्वान्न याहेशान स्यात् पन्थानुडिति। अन्तहेयो
रेवानुवृत्तिः नतीयेयस्यासंभवात् ननु पस्यनुडितिस्त्वमनोपसे इति निर्देशाट्टकारोपि। न चाच किमिनाति सूत्रेणा
चेत्सत्यं। अट्भुतजाइति न सिद्धान्त आसौवति अयपथ्याटेरिति पटद्वयमप्यनुवर्तत इत्यत आह। टेरात्वमिति अत्राहुः
पथ्यादीनामन्तस्यात्वंभवति अन्तस्येति षष्ठीनिर्दिष्टस्येति परिभाषयालभ्यत इति चेन्न। साक्षादनुवृत्तेट
रितित्यक्तापरिभाया लभ्यस्यान्त्यस्येत्यस्यानुसरणे गौरवात् आत्वाइति प्रश्ने आदनुनासिकस्याने विह
तेनानुनासिकः नतु किमर्थमात्वमितोदित्यत्ते नोपधाया इति दीर्घत्वे नलोपेऽपि अत्वाद्विसर्गे पथ्याः इति
रूपसिद्धेरिति वाच्यंन। धौलोपश्शोमावहे पन्था इति न सिद्धेत् राजेत्यत्रानिष्टोपत्तेश्च असावित्येव तुन
कृतं नकारमात्रस्यात्वे सर्वदीर्घत्वे न सिद्धेः पथीशब्दस्य पन्था इत्यसिद्धेः। टेरनुवृत्तौ तु मुख्येपि रूपासिद्धेश्च
पथ्यांटेरिति बहुवचनात्पथ्यादिलाभः स्यस्मेन्यत् स्त्रियामिति सुपथीति आसावित्यात्वं। येनु

कुञ्चावितिञकारस्याकृतत्वेन ञस्यासिद्धत्वा चोःकुरिति अत्र तद्ग्रहणं तेन चवर्गान्तस्येति व्याख्येये॰ एवं चासि
द्धत्वानुसरणेन युञ्चावित्यादौ कुत्वाभाव इति समाधानमपि नाश्रयणीयं ञकारस्यान्तःभावात् ञकारस्यत्वेऽपि तत्र
सपरत्वाभावाच्च॰ समाधयस्येति युजेरिसि धातुपाठे पठितेकारविशिष्टस्यानुकरणान्न तु इकारनिर्देश इत्याशयः युजिति॰
युज्यते समाधन्ते इति युक्॰ युजस्समाधाविवादिः आत्मनेपदी॰ खन् इति खनिवकल्प्ये इति इति नुम्॰ संयोगा
न्तस्य लोपः देवेडिति॰ देवयजतीति क्विपि संप्रसारणं नुपवसुराणोति ति त्वम्विवादित्वं त्वविष्टापेलत्वं
विश्वावसुरिति विश्वं वसु यस्येति विग्रहः संज्ञायामेतत् स्कोरिच्छाश्चेति स्त्रचश्च चस्को तयोः स्कोः आदि
शत्रुस्यावयवविनिसाकात्तेनत्रग्रहणं संयोगशब्दोपि नाम धातुभ्यां संबध्यते अत्रस्य म संपदान्त इति पदेत्रत्रमपि
संयोगस्य विशेषणान्तु नामधात्वोः स्कोरिति द्विवचननिर्देशात् स्कुञ्चधातुः स्वरूपस्यैवात्र ग्रहणं क्त्विणि
ति ऋतौ यजतेरितत्वात् क्रि क्त्वावुपपदे यजेः क्विपि संप्रसारणं चरूपं॰ उञ्कुइति उ बल प्राणनयोः स्वरादि॰
त्यतात् क्विपि ञिलोपे चरूपं न इति त्यदादेरित्यतः त्यदादेरिति सौस्स इत्यत्र स इति च पदद्वयमनुवर्त्तते इत्य
भिप्रायेणाह त्यदादेरित्यादि त्यदादेः तातः न इति किंयः सोकिंतो नन्तु त्वमित्र सत्वात्वेकृतो नेति चेत्सत्यम् त
कारकाकारोच्चारसामर्थ्यात् अथातित्वमित्यत्र गोरोतयो च्चरितार्थत्वामिति चेदो सिपरत्वाभावात् साविति
यकंव्यसिनेतिगुरुकरणं वस्तु सोहिविभाग समोहार्थं अतएव मितां वागमो न निरुपपदावितिनिर्गतउपदेश॰
निरुपपदः तस्मात् कुञ्चेः क्विपितस्य च नलोपानेत्यर्थः अच्चेरिति इकानिर्देशस्तु यासतिकित्वान्नलो

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति परिभाषां ज्ञापयति लुकः प्रत्ययादर्शनत्वेन सर्वलोपाभावे ऽप्रदर्शनासम्भवात् सर्वलोप एव ना
न्त्यस्य लोपापवादो लुक् शब्दादेशश्च न भवति नवपमित्यादिनिर्देशात् न हि लुकः शब्दोऽत्र श्रूयते क्विपः किं त्व
न्त्ययोर्दर्शनेऽपि प्रत्ययाश्रितं कार्यं भवतीति पंचेत्यत्र लुक्यपि नोपधाया इति दीर्घो न· नवपमिति लिंगेन एव लुकि सति त
न्निमित्तं कार्यं न भवतीति ज्ञाप्यते एतच्च मवर्णादिना व्यवहारः अन्यथा लुक्लोपयोरन्यतरेणैव [illegible] अयं लुग्
ग्रहणं विना परिसिद्धो ज्ञापकं स्यात् असति तस्मिन्ननेनैवेति न्यायेन नायं नादिरेव प्रसज्यतेति चेत्सत्यम् नवपइति निर्देशे
नैव तद्वारणसंभवात् स्नइति सूत्रं चानयोः समाहारस्ततस्मात् स्न· अत्र संख्याया इत्यनुवर्तते· स्न इति तद्विशे
षणं· तत्र स्नइत्यत्र लाभ इत्याशयेनाह: षकारनकारान्तसंख्याया इति नस्य कुर्वनिर्देशेऽपि णान्तस्य संख्यावाचित्वा
भावान्नान्तमेव गृह्यते संख्याया इति किं विप्रा· स्नइ कि [illegible] ना मो [illegible] नेति संख्यावाचित्वाभावादित्यर्थः अत्र द्व्यना
डोवति एकवचनं तु [illegible] सौत्रत्वात् [illegible] लोपस्वर [illegible] तन्न· अत्र प्रत्याभ
डौ भिति सूत्रव्याख्यावसरे अन्यथा अप्रकृत इत्येवं व्याख्यान [illegible] विनाया [illegible] वास्तिः
याशब्दः काकादिवद्बहुभयपरान्वीतसंख्या या इत्यनुवृत्तेनेह· प्रियाष्टन् [illegible] बहुवर्णेनैक [illegible] दन्तस्य देशोऽस्त्वि
ति नाशंकनीयं षष्ठीनिर्दिष्टस्येति परिभाषाया अनित्यत्वात् [illegible] नाष्टाभ्यासदृति छेदः इत आरभ्य संख्या इ
या इति निवृत्तं व्याख्यानात् तेन गौणत्वेऽपि [illegible] अष्टेरस्मिन्नुत्तरस्य [illegible] सर्वेत्यपहृत्य व्यनइत्यभिप्रेत्याह: सकारेत्यादि
प्रियाष्टः इति [illegible] मतेन अरि [illegible] परिभाषया उपलोपस्यासिद्धत्वात् युजे: पंचविंति· समास
इति चैतन्निसम्बन्धः युज्यो [illegible] मिति बहुवचनमात्रार्थं [illegible] अत्ररस्य ग्रहणात् दिक्याशेत्यादावपि

नेत्यंत्यबाधेऽन्त्यसदृशस्येति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मतं [illegible] चित्त्वं · होम इति वक्तव्ये ह्रस्वस्येति सस्वरद
दकारोच्चारणं ज्ञापयति त्यदाद्यत्वविषय एव मत्वप्रकृतेत ज्ञवान्नोति · उक्तं च · अदसोऽद्रेः पृथग्मुत्वं केचिदिच्छंति लत्ववत्
म२ केचिदं त्यदाद्यस्य नेत्यके दस्य दृश्यते । अमुमुईयं ।। परतः केचिदिच्छंति केचिदिच्छंति पूर्वतः नोभयोः केचिदिच्छं
ति केचिदिच्छंति चोभयोः २ अमु मु ई च इति संज्ञा पूर्वस्य विधेरनित्यत्वान्न वत्वं बहुत्वात्मत्वस्यासिद्धत्वात् हि
रुक्तानामिति आगशास्त्रस्यानित्यत्वादिति भावः अत्वसो · सावित ।। अत् अम् [illegible] असोर्ये अ
त्वसो · अत इत्यत्र प्रत्ययावधेः केवलस्यासंभवात् असन्त यवानन [illegible] अनुग्रहणसामर्थ्यात् प्रथमदीर्घः
आन्तम् अम्य यात् अनुग्रहणं व्यर्थं स्यात् अत्वतस्य [illegible] नामिच्छन्ने गोमान् इत्यत्र यथाश्रया
तो गिरत्यनर्थकत्वान्न अनंतरत्वात् संते मात्वंत इत्याभिप्रेत्याह · अधात्वं मंत स्यातिधातुभिन्नास्तंतस्येत्यर्थः उगा
इति उगः इति छेदः अप्रह्रस्यत्वे तेऽप्यनेक व चनमित्याशयेनाह · अइति सरमायाः [illegible]
दन्तस्यैव नान्यस्येति भावः सख्या याकि सयुषो · शेषामिति बहुवचनमा [illegible] पत्ने [illegible]
आर्विसर्ग इति विसर्गगौवसिद्धि [illegible] तयापि सजुश ह्रस्वत्वात् दीर्घार्थं तु [illegible] दीर्घार्थं [illegible] करणं
पिपठीरिति पठितुमिच्छतीति पिपठिषति पिपठिषतीति क्विपि रत्वे दीर्घे च पिपठीरिति वसोर्वकाशनति ·

पेऽञ्चेरित्येव स्यात् किं तूच्चारणार्थ इकारः । प्राङ् । ङ् । इति प्रत्यङीति क्विपि नलोप इति नलोपेऽनुमि कृते प्रथमे संयोगां
न्तलोपेन तु नुत्वं । अकृतव्यूहपरिभाषया तु नुम चयैः । विनयत्वात्संयोगान्तलोपे एव । तया च लोपेन स्यात् ङकारः पंचम
त्वेन साम्यात् प्रथमे तु वरगान्नित्यसिद्धया पेऽञ्च । अचो दीर्घश्चेति लुप्तनकारनिर्देशात् पूजायां संग्रहः । इत्याशयेना
ह । नलोपे न तूत्यादि अञ्चेरिति पाठे तु ज्ञापकासंभवः । इकः । किं तेन सर्वथाप्येवं नलोपात् उच्चारणार्थः इकारः इत्या
शाश्रयणेऽनुभवत्यपि । पूर्वस्येति शसादाविति । परसप्तम्या निमित्तत्वे पूर्वलाभः । न च चकारेणाव्यवधानेनेति वाच्यं यत्न
नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि इति वचनप्रामाण्यात् । चकारैकवर्णव्यवधानेऽपि भवत्येव । अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वेण यत्न
तिरश्चादयः इति ननु मा सूत्रनिपातनेऽञ्चतौ वहादेः सादिरिति सूत्रेणाति घ्यादेशः प्राप्तः नुम्लोपनिमित्ताभावेनेमि
मित्तिकाभावादेव रूपसिद्धिरिति चेत् सत्यम् अञ्चतिनिमित्ते प्येकदेशविकृतन्यायेन तत्सत्त्वान्निमित्ताभावकृताभावः
तिरश्चादिरिति युक्तं तिरश्च उदीच इति शब्दप्रवृत्तिदर्शनात् तृतीयस्यादर्शनात् बहुवचनमयोग्यमिति दृष्टा । ऋत इति एतत्
दीर्घं तु दीर्घग्रहणान्तसंज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति अतो दीर्घत्वेन । अमुमुयङ् इति अमुमञ्चतीति वाक्ये क्विपि अदस्
अम अमू क्विप् इति स्थिते नोलोप इति न लोपेऽकारौरत्वाल्लोपे वेरिवेर्लोपे समासप्रत्ययोरित्यस्य लोपेनाम संज्ञा
यां स्यादौ अदसोऽसेर्दादु दो म इति । अदद्र्यादेशमते तु नुमागमे सिलोपे च लोपेन स्यात् । त्वे रूपसिद्धिः । अदमुयङ् अदद्र्यङ्
इति विकल्पस्तु इत्थं उभयत्र मुत्वमलत्ववत् तया च कौलक्ष्यात् इत्यत्र लतद्देश्यम् इत्यत्र अन्त्यस्य दसेति व्यारव्या

इति केचित् अपभ्रंशा एवैते इति हीहिता: रामान्मास्त' अमुकशब्दोऽप्रयुक्त इत्यन्ने नामवृत्तिविषये प्रयुज्यते ।
केवलस्य तु अदकसशब्दस्यैव प्रयोग: अमुक इत्येकवचनेन यदि शिष्टप्रयोगस्तदा साधुर्नो चेदसाधुरेव अ
मुकशब्दस्य प्र वृत्तिविषये प्रयोगाभ्युपगमादुक्त: एवेतिय द्यपि सामान्ये तृस: क: स्यादिवच्चेति सुप्त्या द्वितत्
याऽपितस्य प्रयोग: समास एव न तन्यत्रेत्याहु: ननेदमवधेयं इत्यं हि महानिबन्धानामविवाख्यानाच्चगतो स
त्यानाप्रामाण्यमापादनीयमिति स्वोत्प्रेक्षित प्रयोगत्वनिश्चये पुनर्यदि शिष्टप्रयोग स्यादि तर्श योन्निर्यंदेहेति
माच्छ इति मात्र उ ऊ इति च्छेद: समाहारे ह्रस्वत्वापत्ते यद्वा स्त समाहार: ह्रस्वत्वस्य तु संज्ञापूर्वकत्वाद्दनित्यताम्
आहु: माद् इति पंचमीनिर्देशात्पर: स्यात् नील भवति सवहस: स्वरस्य माम्परे स्य हसस्यासंभवात् स्वर एव गृह्यते इ
ति न त्वेदमवधेयं अमुमुयड् इत्यत्र मात्परस्य रेफरूपहसस्य उक्तदर्शनात् हसस्यासंभवात्स्वर एव गृह्यते इत्युक्ति:
निर्मूला तथा चोक्तं दीक्षिते: ह्रस्वव्यंजनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य तु दीर्घ: इति व्यंजनस्य इति व्यंजनस्यासंभवे कथं इदं से
गच्छते इति परिहृतत्वे इति बहुत्वे के अमुया: एक वि अमू न अहं तर्कि इमे ॥ ॥ श्रीरामकरपात्रेणालोकेप्रा
कर सर्मणा कृतायामिह टीकायां पुल्लिंगो गाहसान्तक: नहो ध इति तत्पदा नमन्य न मस्क नोक्त: नहे इत्यस्या
सिद्धे: उपानहिति उपपूर्वान्नहे: क्विपि नहि वृति इत्यादिना पूर्वस्याल्ले अत्रेद विभाव्य सुष्ठु अन इ याहो ऽ स्यामिति
बहुव्रीहौ त्वनड् याम्नित्यैव ननु नदादित्वात् ङीप् स्वनड्वाहीति ॥ अनुपसर्जनाद् इति तन्निषेधात् उष्णिगिति उत्
पूर्वात् स्निह प्रीतावित्यस्मात् क्विपि निपातनात् ह्रुलोप षत्वे गीरिति गृणाति उर्त्त रेलशब्दे चेति क्विपि [illegible] इति निर्देशे

अत्रवसङ्कसो: सामान्यग्रहणं प्रकानुबन्धकग्रहणे अननुबन्धकग्रहणेनेतिपरिभाषात्वेनेहाश्रीयते उकारसहितस्य
विधानात् तथाहि विदेर्वावसुरितिसूत्रेणशतुर्वसुरादेशोविधीयते तत्र स्थानिनः शतुः ऋदित्वादेवत्रित्कार्यसिद्धेः पुनरा
देशेउदित्करणंअर्थमितिज्ञापयति। वसुग्रहणेनकृतेरणिग्रहणं पयास्यानइति अञ्चोतिस्त्वथाच्छुसा हुगितिलभ्यतेतत्रा
हिशब्दः प्रकारेतेनयादिग्रहणापीत्याह। नहिनेत्यादि पुंसो: सुङ् इति अञ्चनसमहनइत्यत: सिंहावलोकनेनशेवेत्य
पकृष्यते। सोनः पुंस। इत्यतोमङक सूत्रन्यायेन पुंसइत्यनुवर्तते। उकारस्तूच्चारणार्थः पुंसोनुमसुन्निति प्रत्ययादि
त्वेननुमसिद्धे: पुंस: पुमान्निति सिद्धे असुङ्करणमन्यत्रापिविधानार्थं तेनतत्राशब्दोपिसिद्ध्येत् मइति संयोगान्तस्य
लोपेनस्यानुस्वार: नुमविसर्गोनिनयत्व। नुमस्थानिकानुस्वारस्येवग्रहणात् उशनसामिति बहुवचनमाद्यार्थ। अ
त्रकु: उशनेत्यत्रसंज्ञापूर्वकत्वान्नेविभाषा इतिदीर्घोनेति। अत्रेदमवधेयं इयंशकाटिलोपङ्केनेक्रमागनाच्यस्यअना
न्तत्वाभावात् भाष्ये अदर्शनात् द्वितीयेपिनान्तसनान्तइतिव्याख्यानात् तत्रनित्यमितिसम्बन्धात् नित्यंनान्तइति लाभात्
शक्नेतदभावाद्वैवेनेतिविचार: धोसइति अनन्तदादेश्चेतिसूत्रानन्तदादेरित्यस्यानुवृत्तेर्विवरणंत्यदादेदस्येत्यर्थाचितेनत
दसइतिपरिनुन्यदादेरदसइतिव्याख्यायतेनत्यानदोष: त्यदादेःकिं। वेद: नेद: दस्यकिं। य: सोकिं। अमूभि: सहेत्यकारस्यहि
तत्वान्नान्तस्य। सराविति न नुक्तिग्रामकारान्तस्यासकावितिकयंकाप्यतइतिचेन भावित्वाम्मितिचेन सत्यम। इ: शोः
हित्यनन्तरे: इत्वाहिलोपच्चपसिद्ध अन्वेनानुक्तेतस्यव्यवस्थितत्वाभ्युपगमात् साकादस: सेरौत्ववा उत्वाभावेदु
त्वेच अमुक: नम[illegible]अपतितेस्यतऋहणेनग्रहणात् साकस्यापित्यादादिकार्यके चं अमुकगोत्रस्यामुकशर्मणा

वानुविधिरित्येवंसिद्धेरितिदिक्‌ तइत्यनुमहावपिविभाज्ञि परिणामल्केशनिवृत्त्यर्थं हद्ग्रहणं आशिवाविर
आशास्त:क्रावुपधायाइतिइत्वेघसोहेरितित्वं॥ ॥श्रीविद्यानगरस्थायिल्लोकेशकरशर्मणा वि
हितायांहिटीकायांस्त्रीलिंगागाहसान्तक: अक्ऋइति त्यादिविसर्गइत्यतोविसर्गइत्यनुवर्तते॰कत्रि
नुसस्तावित्यत:समनुवर्त्यतेमेवबाधितत्वात्तन्निरामास्थम:तस्यापिविसर्गविधानोवश्यत्वेनविसर्ग
विधानस्यवैचित्यत्वात्‌ यस्त्वत्र॰ सस्यैवस्यवाहितत्वेन तदनुवृत्ते रवाचित्यं तस्यभावात्‌ दीर्घान्तहानि
यस्मिन्निहाधेहातिविग्रहे दीर्घाहन्नामसइतिस्थिते॰ हसपदनिमित्ता येनोपधाया इति दीर्घे पश्चात्‌ ऋइतिवि
सर्गे दीर्घाहा:धोत्वधाविविति निवृत्तेधाहीर्घाभावेविसर्ग एव हदीर्घाह:ऋतुनजीतिनरजानांसंयोग:शो
नुमेति वानुवृत्ते र्व्यवस्थितत्वादितिभाव:॥गवाकशब्दस्येत्यादि॥ अचोगतीत्यादि॥ अचोपूजागतिर्गम
नतयोर्भेदस्तस्मात्‌ अन्तधूगागमालोपेरिति गोर्वा॰ गोरग्वेति विकल्पहद्वैरूपव्रयमितिभाव:स्यम
सुपस्वितिप्रत्येकनवनवत्यर्थ:भादविवितिभकारादावित्यर्थ:तथाहि॰ सोगन्त्यर्थतायान्नलोपेऽवहद्वौपु
अन्तध्वगागमे चपूर्वोपगात्‌ रूपत्रयं तेऽवववावसानइतिकगयोर्विकल्पाद्रूपषट्कं॰ पूजायत्नायान्नसध्वादि
विकल्पेनरूपत्रयमितिसंकल्नेनयानव॰ एवमस्यापि ड्वेहयेनगत्यर्थतोप्राञ्चचोदीर्घ:इत्यकारलोपेन
निमित्तासध्वादिरूपद्वयाभावादेकमेव पूजायनायोनुनलोपाभावादल्लोपस्याभावेऽसध्वादिविकल्प

योर्विंतसेइतिदीर्घः हरिति पूपालनहरणयोः पोहरित्सूर्त्वं इयंहिंर्यामिति अत्रापिस्तुयामितिग्रहणात्सुकिन
नेनिमित्तं इत्यस्यनित्यत्वाल्लिंगं अन्यथाइदमित्यत्रसेरभावादेवाप्राप्तौक्रियांग्रहणमनर्थकंस्यात् भिदि
पाइति भिद्म्यपाइतिच्छेदः बहुवचनंचिंत्यं सुकुत्रापोयस्मिन्ननत्स्वापू स्वाभ्यांइत्यत्रैपरत्वात्यात्व
योतनायस्वपिन स्ववसत्ववस मासोवैदिकानांसंग्रहार्थमाचार्यवक्रुवचनमितिमाधवः नन्वितिरामा
श्रम अत्रलौकिकप्रयोगनिष्पत्तिप्रयोजकत्वेनवैदिकप्रपाठनस्यायुक्तत्वात् अन्यथान्येषामपिव्युत्पाद
नप्रसंगात् लौकिकप्रयोगनिष्पन्नयेइतिमूलविरोधश्चेत्याचक्षते अत्रेदमवधेयं संकोचमानाभावात्लौ
किकानामेवव्युत्पाद्यत्वमितिन नहिवैदिकव्युत्पादनेयवनभाषायामिवापराधः यदपिअन्यथेत्या
दितत्रापिदेवासः देवेभिः गोनामित्यादीनांव्युत्पादनदर्शनात् कथंनव्युत्पाद्यत्वं यदपिलौकिकप्र
योगनिष्पन्नयेइतिमूलविरोधश्चेतितत्रापिनस्त्रापदनवाप्रवपदंवैदिकव्यवच्छेदकंदृष्टमस्तिनचा
लौकिकपदाद्वैदिकनिरासः इतिवाच्यं लौकिकानांबहूनामव्युत्पादनेनतद्ग्रहणस्यैवानुचितस्यात् छ
त्रिणागच्छंतीतिवत् यदिमाधवमतखंडनेआग्रहएवतदन्यस्याप्रिनिर्देशप्रयमुक्तेविपरीतनिर्दे
शादन्यत्रापिइतिवैदिकानांसिद्धिः वसन्तलक भ्यपादितिसूत्रगणेलाघवात्वैदिकानामुच्छृंखलीह

न्नित्वत्वेलब्धेपिअटीपोराटीपोरितिसंदेहनिरासार्थमित्यग्रहणं सयङ्·तस्येति सस्य यङ्·सयङ्·त
वैतौयस्यतस्येतस्येत्यर्थः एतन्मूलेनुप्रनुवर्तितवाग्रहणस्यव्यवस्थितत्वं।। ।।श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेश
करधर्मिणा ।।कृतायामिहटीकायाम्‌लिंगोरसातके·।। ।। ।।त्वमहंसिनेति· त्वम् अहम् सिनाइति
छेदः सिनेतिसहयोगेतृतीया· त्वमहंसाविनुनोक्तं तइतिसकारस्यषोपरे प्रनिवार्यत्वात् उच्चारणस्यतु
नसामर्थ्यं तस्यप्रतित्वमितिगौणत्वचरितार्थत्वात् अत्राहुः अत्रसाविन्युक्ते क्रियायांत्वदाद्येत्वेपरत्वात्टाप्
म्भोविस्याद्वाधित्वाट्टाप् स्यादितितन्निरासायेति अत्रेदमवधेयं युष्मदस्मदोरलिंगत्वान्नत्वाभावाद
वापानिर्दिष्टेस्तन्निवृत्त्यर्थंत्वंनस्यव्यर्थत्वात् अत्रयलिंगयोगात्तियुष्मदस्मदोरलिंगत्वेतर्हि अस्मिन्प्र
येयुष्मदस्मदोर्नीतसंख्यावाचिनांचालिंगत्वमेवस्वीकृतमितिस्वोक्तयाविरोधः तयोरन्यवाच्यलिंगत्वा
त्रिष्वपिलिंगेषुसमानंरूपंज्ञेयमितिवदताद्यन्तिकारेणापिमहान्नविरोधस्त्ववाच्यलिंगत्वादित्येकं पदम
चस्यवाच्यलिंगमिववाच्यलिंगेयथेपरेनयाभावस्तत्वान्यथवरालिंगत्वादित्याचार्यवर्णायोद्धस्त्वविरो
धएवेत्युक्तेहिते युवावोद्विवचनइति इहत्यदादेष्टारत्यतः स्यादावित्यनुवर्त्यते वक्तीतिवचनं
कर्तरि युः द्वयोरर्थयोरिर्वचनेद्विवचनेअयमान्तनयावीद्विवचनेयुष्मदस्मदोइतिहरदत्तादिमतमनया

नन्वपत्र यं संकुलनयापत्येकं रूपचतुष्टयं एवं टाप्रभृतौ स्वरादौ सर्वत्र प्रत्येकं रूपचतुष्टयं बोध्यं जश्शसो स्के· गमः
थनायांतलोके पि पुनर्नुमाविप्राणां विशेषाभावात् प्रत्येकं तत्रापव· भामोदात्तुञ्जीरिण प्रत्यौयांमिति षट्षष्ट्· सुप
नुपज्ञायेनाधौ· प्रासङ्गा:· कुकुकाविति कुंचिकस्येनव्य· गतौ तु त्रयमेवेतिनव· कुकूपदत्प्रासे च पस्योतोवकल्पय
दिरकारस्तदानूपत्रयोधिकं भवत्येव· गदिपो:शानुरिति· वाम्ब्रात् ईयोरिति छेद: प्रादितिपंचमीनन्तपरतो॥ इत्थ
ईयचईयोनयो: ईय: इत्यत्र जवाभावेन उत्तरपदस्यान्तर्वर्तिविभक्त्यापदत्वेनेति ज्ञापितं तेन पूरमवाचाविन्यादौ कु
त्वाद्यभाव:· ऋदीपोराहीपोरिनिवृ नच्छेद:· उत्तरस्त्रेणनित्यग्रहणासामर्थ्यात् प्रयत्नुहत्वं नित्यप्रावरणोस्यादेइत्य
नेनलोपेकपमात्परत्वमिति चेत्सत्यं प्रत्ययलक्षणत्वेनेति गृहाण प्रभृतीन्यत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न· लुकिनतन्नि
मित्तमितिनिषेधात् प्रत्ययकथमाङ्ग्रहणेन सानुबंधककृत्याद्यवर्णसामान्यग्रहणानिरनुबंधकग्रहणेन सानु
बंधकस्य प्रर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य प्रत्ययाप्रत्यययो: प्रत्ययस्यैवेति परिभाषारूपेणनिषेधात् इतिवाच्यं· प्रण्णापं
नित्यविधानेन च परिभाषात्रयस्याप्रवृत्तिज्ञापकात् नच्चान्यथाप्याभ्यामनेनविकल्प:· प्राप्तायेन नित्यमित्यद्य
वद्भवत इयकरणात् सानुबंधकग्रहणेनेनरनुबंन्धकग्रहणानेति· ज्ञापनाच्च प्रपयारात्कृतमिति प्रयच पस्य प्र
यपोतयो:· प्रपयारात् प्रच्यपोरिनिवक्रव्येनवाकरणे तत्पंकपकारेङ्क· चिदन्तर्वर्तिविभक्त्यापदत्वेनेत्यस्य
नैनवद्व्यामित्यवसारसेहत्यनेन परत्वेन प्रव्याप्तिन्यमितिनसुवचम्मादित्यस्यानुवृत्ते:· आरम्भसामर्थ्या

वेति इति सप्तमंते दत्वाचैतौनेनत्वादयौतीत्यादि सिद्धे तवपुत्रस्त्वत्पुत्र इत्यादौत्वभवत्येव एकत्वाविधानस्याभि
मित्रस्य सत्वात् अत्राहुः युवयोः युष्मो युष्मत्पुत्र इत्यत्रैवस्याद्यभावात् एकमति वाच्यम् नुधातोरित्यत्रास
भवात्स्याद्यधिकारस्त्यक्तः सोऽपि न संबध्यते अतएव त्यदादेष्टेरत्वस्यादाविभक्तावुक्तः स्यादिग्रहणं कृत
मिति । अत्र इदं वक्तव्यं त्वन्मदेकत्वे युवावौ द्विवचने इत्यत्र योहं येरपि नुधातो त्यदादेष्टेरिति सूत्रद्वयमे
धस्यत्वाविशेषणाकार्यमेकस्मिन् स्यादिर्बाधोऽपरत्रेनेति व्याख्याने संगच्छते विनिगमनाविरहात् किंतु द्वित्वे
इति वक्तव्ये वचने इत्यस्य ग्रहणसामर्थ्यात् अस्यादियोग इति समाधेयं यूयवयौ जसि । अत्र युष्मभ्यमिति वृद्धैरद्रः नत्व
नि युष्माभ्यामति युष्मानत्रावकेन गोरात्वेत्यदाद्यत्वाभावादिति चेन्सत्यम् केचित्तावद्विव्यजयोगविभागेन
परेत्वाम् स्भाविस्याव भक्तिकनिर्देशेन सार्वः पराबालशनिर्दिष्टानकारोतस्तस्मिन्न परे व्यात्वे । अत्र युष्मद
शेनात्वादेशः द्वेतु द्वन्द्वस्य प्रयोजनाभावात् युष्मास्म युष्मामसामित्यसिद्धस्तूपपादिता । एटाद्यौरिति अ
त्रेरित्यनुवर्तते स्त्र्याविधौ त्वपासिद्धे नित्यत्वाप्रतिपत्तेःकृत्वाच्छादावव प्रसक्तेस्त्यदाद्यत्वाभावः अत्राहुः
युष्मदस्मदोरन्यतरस्याः किंपि युष्मस्मस्म आइतिस्थिते टेरेत्वकृते मयाश्रयाइति प्राप्नोति । युष्मास्मस्माइ
तिचेष्यतेसत्यम् यकारोऽप्यनेन विधीयतेलत्वानुसारात्स्थूयस्या अतएव हस्तस्य यत्व मपर्योर्वसेलाप इत्यने
नैव ज्ञापितमवचनेनलुप्तोत्र यइति । अत्रेदं नत्व । अत्रापि टेरत्व प्रतिनिर्देकर्तव्या । अस्पृतादेशएव सवत्स्यदा द्युत्वे
कृतेषकारस्त्वान नित्यत्वेनसमानमुभयोरपि तथा च युष्मस्मास्मस्यत्वे अयादयोलोपश्चावेत्यत्रवा इत्यस्याव्य

रित्यधारक्लेश: कृमेरिापुउितिपदेतनुद्विवचनेइतिसन्नम्यतम द्वित्वेइत्यर्थकंतद्वाचिनोरित्यर्थ: युष्माङ्:
द्वित्वेयास्मादिर्विकल्पस्यामित्यर्थ: अत्रेदवक्तव्यं एवंसतियुष्मामावांवातिकान्तानतियुवान् अत्यावान्
इत्यत्राव्याप्ति: द्वित्वाविधायिस्याद्यभावात् आमावेति अन्मूउौदुतिच्छेद: युष्मदस्मदोराकारान्तादेश:
औकारस्याम्भवतीत्यर्थ: एवंचयुष्मयते: क्विपितल्लोपेऔकारस्यामियुष्मामस्मामिति प्राप्नोति युष्मामस्मा
मितिचेष्यते एवंवमस्याल्लरूपसिद्धिरित्याह अत्ररामात्रम: मनात्रविधानेनैवत्वसिद्ध: रकारोव्यर्थ: इत्यत्रा
स्वमतमङ्क्रवान् अङ्गम उौड्तिच्छेद: अइतियोग: विभज्यते अमश्चलोप: अत्रयुष्मदस्मदोरित्यतस्तुर्वमनुवर्त्त
तथाच युष्मदस्मदोरकारोनादेश: स्यात् तस्याप्तत: परस्यलोप: स्यात् यस्यतुयुष्मदस्मदोरपर: औकारभव
तिआमस्मावित्यात्वे सवर्णदीर्घ: इतिवादीर्घत्वे अभ्यासोरस्योतिलत्व अकाकारोच्चारणमात्मर्थामिति अ
येदमवधेयं अइतिद्विर्त्वाद्योगविभागलोपाद्यनुवृत्तिवक्तव्या युष्मामस्मामितिरूपेसाधयन्नधिकक्लेशात्या
आधिकक्लेश: कुत्र आम् उौयुष्मदस्मदापरउौकारोअम्भवति सतितस्मिन्नतयोरकारान्नादेशइति अ
न्यमताम् स्मावित्यनेनैवात्व एवंचातिप्रसंगशंकापिनेति न मात्रविधानेसूत्रप्रसंगोद्भावननिराकरण
यन्नक्लेशानेतिविभाव्यंसूरिभि: यूयंवयंजसेति जसीतिपूर्वोक्तयुक्तेर्नक्लतेजसेतित्यस्यबहने: तत्वन्मद
कत्वेइति त्वदमदूएकत्वेइतिच्छेद: अमेअमावेत्यत्रवाशब्दस्यव्यवस्थितत्वात क्वचित्त्वसानामपिअमाभ

श्री
त·दी
४६

पिसर्गादिकार्यत्वाभावात्वेप्रह्रते अन्यथाम्ब्रकारान्तादेशेन रूपाणां नत्वात्त्वाऽऽदिप्रयासेन पर्यकः सं प्रह्णातैः नतु
कं निर्देशस्तु आम्‌ आदेशस्यस्यानिरङ्गत्वे नाम्ह्नत्वमाभिन्यपक्ष्यादपि स्तु स्यादिति तान्निमृत्वये अ
श्रयमेयाम्रग्रमेस्यानिरङ्गावज्ञापकः त्वन्मदकत्वेयुवावौहिप्च चेनेशनिरूपं हूयेपि एकत्वेहि वचनग्रहो
नप्रत्ययपरौकिंत्वपरोइति व्याख्यानकृत हर्शयति॥ समस्यमाने इत्यादि एवकेनामार्थे इति पदसंख्या
यामपिनामार्थत्वादितिभावः त्विकपदेनद्वेकार्यवाचिनीइति पाठ्य॥ संख्यायामपि भक्तपदे पि
रत्वेय स्पनामार्थत्वाने पाम्रात् अन्य सरव्य अक्षिति। युष्मदस्मदर्थगत संख्येतर संख्यापुक्त आदिन्तः
र्थः समस्यमाने युष्मदस्मदी द्वेकत्ववाचिनीचेत् समासार्थ अन्य सरव्य अत्र तदा युवावौ त्वन्मदावपि भवा
इत्यर्थः तयोरिति युष्मदस्मदोद्वेकत्वार्थत्वात् हित्वार्थत्वे कत्वार्थत्वाभावादित्यर्थः संकलितार्थत्वयः
यदावाक्ये युष्मदस्मदी एकत्वेन तान्त्वन्मतादेशाभवतः त्वन्मदेकत्व इति इतिसूत्रे युष्मदोरेकत्वाभि
धानस्याप्तत्वात्. यदावाक्ये युष्मदस्मदी हित्वेन तदा युवावौ भवतः एवं युष्मदस्मदोर्हित्वाविधायित्वात्
महान्तवाक्ये युष्मदस्मदी वक्रार्थ समासार्थो हित्ववाचीवा तदा युष्मदस्मदौ हित्वार्थत्वे कत्वार्थत्वाभा
वान्नयुवावौ नत्वन्मदौ॥ युष्मदस्मदोः षष्ठीवतुर्थी द्वितीयाभिस्तमम्‌ नौ वस्नसावित्यत्र व्या
ख्यानादेवकार्यस्यकार्यात्र्यर्थस्य द्विर्थो वक्तुर्थस्यवक्तृ यि इति य आक्रमं नन्वर्थतानापि शङ्कृतः॥

राम
४६

यस्थितत्वात् यो: सम्बन्धिनोऽवर्णस्य क्वचिल्लोप इति अल्लोपे रूपसिद्धिः एवं च युष्मास्त्रस्येति सिद्धं यत्त्वापि
तवचनेन लुप्तयकारनिर्देशः प्रक्लेशो नोचितः किंचास्तन्न पत्वं हसस्य यत्वमिति व्याख्याने एकस्मिन्नेव प्रयोगे
हस्य यत्वं मस्य कत्वं केन भाव्यं तदा द्वयोर्नैतिच तन्नित्यत्वापत्तिः प्रोक्तत्वात् द्वावेव शब्दौ स्यादात्मत्वाभावात्
वररुचेरन्त्र इत्यस्य किंच पत्वं टयत्वं मन्त्रस्यात्यन्तविनिगमनाविरहः टाङ्योरित्यत्र टकारङ्कारोऽनुस्वारप्रति
पत्त्यै भ्यस् भ्यमिति भ्यस् पत्र भ्यम् इतिच्छेदः नन्वत्र शकारोऽनर्थकोऽर्थः युष्मभ्यमित्यत्र अनन्तरे सर्वादेशा
र्थोऽपि न भ्यमोऽनेकाक्षरत्वादेव तत्सिद्धिरित्याशयेनाह शकार इत्यादि सचेत्वादिर्व्यर्थमर्थः क्रतलक्षणा
भ्यसमेवेतरेणोपादीयते नतानयनानन्तरं मतार्थं प्रत्यस्त् चतुर्थी बहुवचनमेवात्र भ्यस् पञ्चम्यास्तेन ङसिसा
हचर्यात् स्यतत्रैव ग्रहणात् ङसिभ्यसोः शतुः इति शकारः सर्वादेशार्थः उकार उच्चारणार्थः अत्र ङसिभ्यसः
अः अरितिच्छेदः अकारोऽनादेशोऽनयोरपीति व्याख्यानात् युष्मस्मा युष्मदस्मदस्मत् इति सिद्धाति नवमम
ङसेति तनीयाएवंवत् सामाकमिति सामस्त्रास्त्रकमिति च्छेदः तेन युष्मस्माप्र सामकेभवति अनयोरकाका
रोऽन्तादेशार्थः अत्राहुः नन्वनि युष्माकमित्यादौ गौणत्वाद्यदात्वाभावात् नवर्णान्तत्वात् सुडभावाक यस्सा
मकं इतिचेत्सत्यम् तन्नादिना सामिति द्वयं बोध्यं एकस्यतु सुटा सहागम् सामितिद्वितीयस्यतु आमाहत ह
सोमं ततः असुट् सहितं आम् केवलं अस्य के भवति तयोः अकार इत्यर्थाभवतीति अत्रेदमवधेयं गौण
त्वाद्यदात्वाभावात् नवर्णान्तत्वात् सुडभावादिति कर्मधं गौणत्वात् सुडभावरित्यस्यैवक्रम चितत्वात् सुटा

नास्तिइतिवचनात् स्वशाग्वस्मोतर श्रून्यत्वमत्यन्यास्मिन्निति विशेषरहितलक्षणमन्येवहंति
त्वन्मदानांतुना योनिधक मध्ये श्रपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्तेनोत्तरानिति न्यायात् योगवि
विभागमामर्थ्यादनन्तरस्येतिन्यायंबाधित्वात्वामाइत्यस्येव ननिषेधः श्रन्यथात्वामार
माना द्वावित्येक योगमेवाकरिष्यन्नेति योगविभागस्त्वत्रापिनेत्याशयेनाह· विशेष्यद्
वमित्यादि: विशेष्य पूर्वयस्मात्तद्विशेष्य पूर्वसंबोधनं संबोधनेतरं पूर्वं इति संबोधनादितरत्संबो
धनेतरत् तत्पूर्वयस्य तत्तद्यमपिहितत्वात्पक्ष्ट्वा इत्यर्थः चादिभिरिति· लुप्यन्तुरोभाव्यादिप
चकस्यैवयोगेनान्यस्येत्यर्थः सोताद्योगएवायंनिषेधः परस्परासम्बन्धेत्वादेशाः स्युरेव·
हरोहरिस्त्वमस्वामीभक्तइत्यादि· श्रत्रकचित् यनहरिस्त्वंभक्तस्तेनवकारेणाहमपिभक्तः
इतियोज्यन् यदित्तनेत्यनेनभक्तत्वारोहेतुनिर्दिष्टतस्तदासापेक्षत्वविधानत्वमेवतादिममितिर
वत्वादेशोनस्यादिति तत्रातिदोहिता:तथाहि· सापेक्षत्वविधानेत्वादेशत्व नास्तीतिनावद्
संगतं श्रादेशाहिविधि· किंचिद्धि धायपश्चादितरविधिस्थान्वादेशः॥ननुनिरपेक्षत्वगर्भः
श्रशक्यार्थत्वात् शाक्तत्वया परिभाषितत्वाच्च· नचप्रयोगदर्शनादेवतथाकल्प्यत इतिवाच्यं·

अर्थतस्तेषांनवत्वं आदेशानांत्रयत्वमितिचेषम्यंशाहूनस्कषष्ठ्योस्तेमेइत्यादीक्रमप्रसंगः स्याद्वि
तीयास्वितिसूत्रत्वाद्वितीयाभिरितितृतीयोपादानं क्रमप्रमाणविभक्त्यासाहित्यलाभार्थंलुप्तायाः
प्रत्ययलक्षणेनसाहित्यासंभवात् नेनेति युष्मत्त्वत्राब्रवीतीत्यादौन तृतीयातुसहयोगे अल्प
स्वरत्वात्षष्ठ्याः पूर्वनिपातः नदेपत्तयाचतुर्थ्याः त्वामामेति॥त्वामाम्रमा इतिछेदः तेमयोरेवा
देयं आमस्त्तनग्रहणं एकवचनान्तस्यानिर्देशात् श्रीशइत्याद्यन्तुकर्मत्वात्कर्मणिद्वितीया
त्वामेतितेमेदानपात्रत्वाच्चतुर्थ्येकवचनंतुभ्यंमह्यमित्यस्यस्थानेस्वाम्यादियोगषष्ठीतिषष्ठ्ये
कवचनंतेमेतवममेत्यर्थः द्विवचनंदर्शयति पातुवामपीति युवामावामित्यर्थः कर्मत्वाद्वितीया
सुखमिति युवाभ्यामावाभ्यामित्यर्थः अत्रापिदानपात्रत्वाच्चतुर्थी पतिरिति वानौयुवयोरावयोरि
त्यर्थः अत्रापिस्वाम्यादियोगषष्ठी बहुवचनंदर्शयति सोव्याद्वोनः इति सहरिः वः युष्मान् नः
अस्मान् अव्यादवतादित्यर्थः शिववः युष्मभ्यंनः अस्मभ्यमित्यर्थः सोव्यात्रवः सन्तः वः युष्मा
कंनः अस्माकमित्यर्थः कृत्ययोगेषष्ठी अनन्वादेशइति युष्मदस्मदोरितिसूत्रेणचोवतिसूत्र
पक्षे तस्यव्यवस्थितत्वमाश्रित्यविकल्पः नात्रावति आदिस्वेचतस्यान्यस्मिन् यस्मात्पूर्वे

सश्चान्योन्यार्थे अ प्रश्नयो· अनंतर्ये ह्यस्तर्नदिने· स्वस्तपरिहिने उच्चैस· उच्चैः नीचैस नीचैः स्वर
स्वर्गे· अंतरमध्ये प्रातर· प्रत्यूषे पुनर भूयस पौनः पुन्ये अहोस्विन वितर्के· अंतरामध्ये अले
भूषायां कृतं वारणार्थे ईषत· अल्पे किल खलु वै निश्चये आरात दूरांतिकयोः भृशम त्य
र्थे यत् सत्कारे शश्वत सतत्ये अ संबोधने अधिक्षेपे निषेधेच· आमयोअत्यर्थयोः वाक्य· स्मर
णायो अ इ ई भर्त्सने उ ऊ ऊ ऋ वितर्कयोः ऋ ॠ लृ लॄ गान लोभे· ए संबोधने· ऐ आह्वाने ओ·
औ भवत्यर्थे औ अंगीकारे· औषट· वषट इति हविर्दाने तत्रः नत्रा अद्य· अस्मिन्दिने अ
धुना इदानीं· सांप्रतं· संप्रति· अस्मिन्काले पूर्वेद्युः पूर्वस्मिन्दिने· परेद्यु· परदिने· अन्येद्युः
अन्यस्मिन्दिने प्रप्रकर्षे· परा निराकरणे सं सम्यगर्थे· अनु पश्चादर्थे अव स्थितिहानयोः
निर निर्गतार्थे· दुर दुः खे अभि आभिमुख्ये वि विशेषार्थे· आङ् मानार्थे· नि· निधाने· अति
अतिशये अपि अधिके अपि संभावनायां प्रति वीप्सायां परि वर्जने उप समीपे अत अद्वायां
अंतरमध्ये· आवि· प्राकट्ये· सुपूजायां इतिचादयः अपस्वरादयः सनुतरितिअंतर्धाने ऊर्ध्व
मितिसत्ये· वियोग शीघ्र सामीप्य लाघवे ष्वित्यन्ये· युगपदिति नैककाले मनागिति ईषद

तेऽनमुह्यघिनशासनंविधेर्विधेहिकीनाशनिकेननानिथिमित्यादौसापेक्षत्वेपि एनोदृशरशनाद
नञ्जभीकरयमितितुनविधिः किंत्वनुवादः अतस्तदूममितिनविरुध्यते॰ एवंस्थितेयेनत्वेभञ्ज इतिव
च्छूह्याध्याहारक्लेशोव्यर्थः किंतुतेनत्रायतेइत्येवसम्बधप्रक्रान्तार्थत्वाच्छुनयच्छुह्यपेदेति॰ने
नेतिविच्यमानेपदेहरिरितिप्रथमान्ततन परस्यादेशः त्रायतेइत्यस्मात् [illegible]ः सइतिप्रथमान्तम
नैचत्रायतेइतिभिन्नवाक्यमितिभ्रमितव्यम सहरिस्त्रामात्रायतइतितेनेणान्वेकसंबंधात्॰ चार
दिर्निपातःइति चआदियस्यसः चादिः आदिशब्दोव्यवस्थावाची॰ आकारार्थइत्यन्य तेनाकृत्य
नामपिसंग्रहः॰निश्चयेनपतत्यनेकेष्वर्थेषुइतितद्योतकत्वान्निपाताः उक्तंचतेर्याः निपातास्त्रो
पसर्गास्त्रयधातवश्चेतितत्रय अनेकार्थाहिविशेषाः पाठस्तेषांनिदर्शनमितिकेचित् निपा
तसंज्ञातुस्वरादीनांसंधिनिषेधप्रभावार्थेतिनिष्कृष्टः प्रणाम्यपितरंशांतेश्च मञ्चमकराभिधाः ञ्च
थयाधप्रगटयेस्वोच्चार्येहदीरितं १ च॰पुनरादौ॰ वा॰विकल्पे॰ ह॰स्फुटपादपूरणयोः हिनिश्चये
अहहखेदे॰ एवमवधारणे॰ एवं॰ अंगीकारे॰ नून॰ निश्चये॰ पृथक्भिन्नार्थे विना॰ ऋते॰ अं
तरेणावर्जनार्थे॰ स्वस्तिकल्याणार्थे अस्ति॰ सत्तायां हाधानञ्के [illegible] मृषामिथ्या॰ असत्ये मिथ्य

श्री
न॰ टी॰
४८

न्कारे अप्रोर्थेति प्रतिषेधे हन्तमिति निषेधविवादयोरिति शाकटायनः अभीत्वामिति अनारते
पुनरर्थेना॰ साकंसार्द्धमित्यलौसहार्थे नमस् इतिनतौ॰ हिरुक् इतिवर्जने धिगिति निंदाभर्त्स
या॰ अथेतिमंगलानंतरारंभप्रश्नकात्स्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु॰ अम॰ शीघ्रअल्पेच॰ आमित्य
गीकारे॰ प्रतानितिगाना॰ प्रतानितिसमनार्थे प्रतानितिविस्तारे॰ माइतिनिषेधे माङितिनिषेधा
शंकयो चेत्यन्वाचयसमाहारेतरेतरयोगसमुच्चयविनियोगतुल्ययोगपतावधारणा हेतुषु॰ पादपूरणे
पि॰ वेतिविकल्पानविकल्पउपमानहेतसमुच्चयेषु॰ अहेतिविनियोगे एवमितिक्रमपृच्छयोः अपिप्रश्न
सपराममर्षप्रकारार्थावदेशनिअयोगीकारेषु॰ नूनमितिवितर्केनिश्चयेच॰ प्रस्वादिति सर्वकालेपी
नः पुरापनित्यसहार्थेष्वपि॰ कुपरितिप्रश्नावितर्केप्रशंसासु॰ कुविदितिवर्थे॰ प्रशंसायांच॰ ने
दितिशंकायांप्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति शाकटायनः॰ चेदितिचेदर्थे॰ माकल्यार्थो यमाना
संपत्तिषु काचिदितिअभिष्टप्रश्नेच॰ येतावनवन्॰ मर्षतोऽन्यथेषु नहेति प्रारंभे ॥ हंतेति
हर्षानुकंपावाक्यारंभविषादेषु॰ तानिअर्थोरपि माकमितिनिषेधवर्जनयोः नकिर्नेमा पर्ययेच॰
यावत्तावदितिमतोसाकल्यावधिमानावधारणेषु॰ ने इतिविप्रश्नवितर्केषु॰ इत्यनोवर्कं॰ रइतिदा
नान्नारदयोः नमितिवकारे नयाहि इतिनिदर्शने॰ खल्विति निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुन

राम
४८

र्थे ईषदीत्यल्पे ज्योषमिति सुखमौनयोः तूष्णीमिति मौने बहिस् इति बाह्ये अवस इति बहि
र्थे समया इति अतिक्रमध्ययोः निकषा इत्यन्तिके स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे वृथेति व्यर्थे नक्त
तिनिषेधे अद्धार्थविकल्पेषु नह्यन्यत हि हेतुप्रावधु अपि हे नाविति निमित्तार्थे इहेति सेहे ति प्राका
म्य अह्नाइति स्फुटावधारणयोः नन्वाति शपथयोरित्येके सामीत्यन्त दुष्कुत्सुगुप्सितयोः सनेति नि
नित्ये उपधेति भेदे सनाहिति सनदित्यपि तिरस् इत्यदृष्टौ तिर्यगर्थे च अन्तरेति मध्यविनार्थयो
यो ज्यागिति कालभयसत्वशमयोः शीघ्रार्थे सप्रत्यर्थेऽपि कमिति वारि मूर्द्धनि दाम्सुखेषु या
मिति दुःखापसमे सहसा अकास्मिकाविमर्शयोः नानेत्यनेकविनार्थयोः स्वस्तीति मंगला
पुण्यपक्षे क्षेममंगलप्रत्यभिवादेषु स्वाहेति देवहविर्दाने स्वधेति पितृदाने अलमिति भूषणा
र्थपर्याप्तिवारणनिषेधेषु अन्यादीति अन्यास्ये अस्तीति सत्तायां उपांशु अप्रकाशोच्चारण हे
सयोः स्वमिति हाते विहायसेति विहङ्गे दोषेति रात्रौ मृषेति वितथे मुधेति व्यर्थार्थे निष्फ
लेच पुरेति चिरातीतभविष्यदासन्नेषु मिथोइति रहः सहार्थयोः विरतायामन्यार्थयोरपि प्रायस इति
बाहुल्ये मुहुस् इति पुनरर्थे प्रवाहुकमिति समकाले ऊर्ध्वे ऽपि प्रवाहिकेतिया ठान्तरं आयह लामि वला

श्री
ना॰दी
५०

१ सत्यमितिप्रश्ननिषेधसत्येषु। अन्तमितिसत्यार्थे। नोचेन्नचेदितिनिषेधे। २

स्विदितिअहोवत् सन्तितिसर्वतोभावे। किमित्यनर्थके पादपूरणेच। आमितिप्रतिवचनावधा
रणायोः। हमितिरोषभवचनः। चामितिपुवामित्यर्थे। किमितिअतिशये। शकमितिशैघ्र्ये। अनुकमि
तिवितर्के नहिकमितिनिषेधे। जातुइतिकदाचिदर्थे। कथमितिप्रकारप्रश्ने। कुतइतिप्रश्नविकृवयोःकु
त्सितेदेशप्रश्ने। अनुस्वचेतिउपसर्गप्रतिरूपकौ अनुस्ववदर्त्यजघार्थे। हाहेहे एतत्रयोपिशोभा
यां सेवाइति अन्तःकरणे। आभिमुख्येपि। वइतिपादपूरणे। हिंसाप्रतिलोम्येषु। दिष्ट्याइति
आनन्दे। सच्चजनदर्शनप्रातिलोम्योस्वित्येके। पश्चितितुसगर्थे। सहेतिसार्द्धमित्यर्थः। अनु
थगिति आनुपूर्वे। अंगोमिसंबोधने। हाकू स्माकू इतिम्रितिनिर्थे। अरे रे इतिनीचसम्बोधने। च
टु चाटु प्रियवाक्ये। कुमित्यनिछाभयभर्त्सनकोपेषु। सुष्ठुइतिप्रशंसायां। पुरस्इत्यग्रेपूर्वदे
शपूर्वकालयोश्च। आस्वितिक्षिप्रे। नहीतिविशेषे। रहस्इत्येकान्ते। एवामर्थानांनिपातत्वा
त्कानतुवाचकाः। पदांतरंविनाप्रयोगात् किंचवाचकत्वेघटस्यसमुच्चयइतिवत् घटस्यचइत्यपि
स्यात् अपिचशोभनसमुच्चयइतिवत्शोभनचइत्यपिस्यात् द्योतकत्वेनत्यस्यपदार्थेदेशत्वान्नतत्रावि

राम
५०

येषु॥ निश्चम निश्चयविषादहेतुष्वपि॥ किलेति वार्त्ताक्यकरसंभाव्यहेतुनिरस्कारालीकेषु॥
नधेति प्राह्रप्रश्नसमुच्चयाभ्युपगमयोरपि॥ अस्मेति अलीकपादपूरणे च॥ अमृतीत्यहमित्यर्थे
आङिति ईषदर्थाभिविधिमर्यादाक्रियायोगे॥ उदिति अपर्थे उन्नइति संतर्कसंबोधनपूरणे
षु आदह इति हिंसाप्रक्रमकुत्सनेषु॥ आतंकेति कुत्सनविनाशयोः॥ प्रतिग्रह पीति स्तोकदाय
नः॥ वेलायामिति कलेपरिमाणे च मत्रामित्यल्पपरिमाणे॥ यथेति योग्यतावीप्सापदार्थानति
वृत्तिसादृश्येषु॥ किमिति पृच्छाजुगुप्सयोः॥ ईषदर्थातिशययोरपि॥ धमितिपच्चार्थे हाहा इति विस्म
यविषादशोकजुगुप्सान्तिषु॥ हुइति विनियोगत्रमपादपूरणेषु॥ हेहे प्याट् पाट् एते संबोधनार्थाः॥
अहो इति विकल्पे वदर्थेऽपि नन्विति प्रश्नावधारणानुज्ञानामंत्रणेषु॥ मन्येइति वितर्के॥ नहीत्यभावे॥ उता
विकल्पे आसीत् इत्यर्थः वाक्यालंकारेपि॥ ब्रूहीति प्रेषानुज्ञावसरेषु॥ इतिहतु प्रकारे हठदर्थेपि
माघेत्वावाक्यालंकारेषु॥ ओमित्याभ्यादानाभ्युपगमसमाधानेषु॥ फडिति विघ्ननिराकृतौ॥ यदि प
क्षान्तरे॥ होइति संबोधने॥ इहीति हि ऊं तप्रतिरूपकं गच्छत्यर्थे॥ अहे त्यत्रेत्यर्थे नदिति हेतौ॥ अहो

गेणांद्योतकत्वंनतुवाचकत्वं नउक्तम् उपसर्गेणधात्वर्थोबलादन्यत्रनीयते॥ऽप्रस्यार्थः·उपसर्गे
णद्योतकेनहेतुना ऽन्यधातुपाठपठिताभिन्नः·प्रतीयतेधातुनैव प्रगृधातोरिति· संज्ञानियमए
वायंधातोः·प्राक्प्रयुज्यमानाएवप्रादय उपसर्गसंज्ञानान्येइत्यर्थः·तेनसुरुपुरुषइत्यादावधातोः
प्राक्प्रयोगेपिनोंतातिः·ऽनधीतारितिगृहणात्केचुप्रेछतिप्रचिकीर्षतिइत्यादौनानिष्ट्युतास्त्र
न्यथाभक्तिमायुक्ताः·प्रादयस्तत्तः·प्रागितिसवाच्चेचुपाप्रश्चहूस्ययोगः·इतितस्यैवप्राक्पाठ्
त्येन·वत्कृतत्कृ·योक्ति येन्पस्ययस्मृधातोर्वाच्याक्रियेतिव्याख्यानात्·केवलस्यस्मधातुत्वाभा
वात्स्मातेरेवधातुत्वात्·नत्वव्ययमिति नचैवहूनप्रादिवादि·उपर्यादितवादिग्रहणे·ऽन्ययाने
नरत्वात्सचमौदयएवंगच्छेरन् सदृशमिति॥ऽकृतिलिंगसंख्याकारकाभावपराप्रयावाचेतिपरि
गणनमिदंइत्येके ऽन्येतुउदाहरणमात्रमित्याहुः·वगाह·इतिऽप्रादेरवाकारोलुप्यते·नात्यःऽ
पिनासाहचर्यात्·॥श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशाकरशर्मणा·कृतायामिहटीकायामव्यया
नांकृतिर्गता॥ इत्यव्ययानि ऽग्रावतःस्त्रियामिति आपश्चतःस्त्रियामितिच्छेदः·ऽतःइतितपरकरणा
दव्यक्तग्रहणान्नतुस्वतपरत्वमपिऽगतेन्यादोमहान्तस्यतुमतरर्थायांइतिनिर्देशात्·मापिउःसेर

शेषगणान्वयः॰ अथ एकयं घटस्येत्यादौ समुच्चयादिबोध इति चेत्सत्यं॰ घटपदलक्षणायामेव समुच्चि
घटबोधसंभवात् विजयन्तइत्यादौ विशिष्टनयोधातोरिवेति हिक तस्मादिर्विभक्त्यर्थ इति आदिशब्द॰
प्रकारार्थः गणाभावात्॰ विभक्तिनामर्थयोरभिधेयस्तस्मिन् तस्मादिति निपात्यते॰ तत्रेति॰ अत्र त्रप्रत्यय
स्येत्वं च निपात्यते॰ सत इत्यत्र तस्य प्रत्ययस्येत्वं च॰ बहुत इति ईकारलोपः॰ तेन प्रकारेण तथेति तस्मिन्
कालेतदेति कालप्रकारयोर्विभक्त्यर्थत्वाभावेपि सर्वस्मादयः॰ प्रादेशस्तथेति सर्वस्य सदा तथेति
कालप्रकारयोरुपलक्षणं॰ सप्तम्यादेरिति॰ अत्राद्यादिशब्दः॰ प्रकारे॰ एवं देशकालादिविशिष्टो विशि
ष्टो विभक्त्यर्थो गृहीत इहतु कालविशिष्ट एव विभक्त्यर्थो गृह्यते॰ अद्येति अस्मिन्नहनीत्यर्थः॰ इद
म॰ अत्र प्रत्ययस्य॰ परश्वः॰ परेद्यवि॰ पूर्वस्मिन् देशे पूर्वस्माद्देशात् एवमादेशः॰ इत्यर्थः॰ उपरि ऊर्ध्वमि
त्यर्थः॰ प्रादिरुपसर्ग इति प्रआदिर्यस्य स प्रादिरिति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः॰ नन्वतद्गुणसंविज्ञानबहुव्री
हिः॰ प्रकृ इति लिंगात् अन्यथा प्रइत्यस्य धातोः प्राक् पाठो न स्यात् उपसर्गेपि स्यात् ते॰ उच्चार्यते क्रिया
वाचकस्य तु उपसर्गः॰ [illegible] क्रियायोग इति लभ्यते॰ [illegible] पाठ्युक्ता॰
प्रादयस्तत्रप्रयोगेपसर्गसंज्ञा इति॰ यस्य धातोर्वाच्या क्रिया यत्क्रिया तया युक्ताः तं धातुं प्रति॰ उपसः

तेन नराणावपि नदीनर इत्यत्र नञ्प्रत्ययस्य याप्रत्ययो: प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषाबलान्नह्रस्वत्वमेव ।
विहीणानित्यं ह्रस्व: आ स्या नि नराक प्रत्यये समानस्य ह्रस्व: आर्य्यका कालिका जम्बुका डाडका
इति कृते केन कल्याणपुंस्त्रीक: आपोवा वहुविद्याक: बहुविद्याक: एवं चेनर्थे लाभाय यवक्यान्तरे
वेद नाम्न: परस्मिन्यां विहितस्य स्वरस्य ह्रस्वो वा स्यात् स्त्रीलिङ्गे परे नञ् स्त्रीलिंगलद्यानुसा
राद् नारादिकमेवग्रहणं ते इत्यादि स्थानेगौरवप्रसक्तावद्रूपं दितिते किं च स्त्रवतिस्तत्रितेन
दिकेत्यादिनानिषेधेन प्रस्य लोप इति इस्य स्थ स्य यनस्य स्वरो यकारस्य तास्तु तस्यैवप्रकर
णात् स्यदेस्यातोऽ इति लिंगाभ्यां त्यादिकत्स्वरेण अन्यादिलिंगाच्च यकारस्यैव ग्रहणं
स्वेन पनदीर्घयोरेव पलोपइजिकुनस्त्वित तन्त्रादिना यकारलोपार्थे तेन गार्गीतिरूपेपोषका
त्तिन इत्यादौ सिद्धे आत्वाश्रयणादीर्घयोरपि ईप्यन इति ईपिपरे स्वनोऽकारस्य लोप इत्य
र्थ: एतन्मलतुनोवेत्यत्र वा इत्यस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणं क्रित इति सूत्रद्वयमत्राचेतयूरं
तेद्दतो यस्य स क्षित तस्मात् पिरेसादि दंतादुदन्ताद् दंताद् नाम्न: स्त्रियामीवित्यर्थ: वराली
त्तिवरणशीले तिविंशवृत्रो धातो: वाको कणीइति वाक प्रत्यय: युणाप्रतिगुणा: कुरबुचर

रादेशस्याछन्दस्यनस्यस्त्रियांग्रहणभावात् अधिकृतस्यनाम्नोविशेषणात्तदन्तविधिः स्त्रियांइतिप्र
कृतिविशेषणमित्यभिप्रेत्याहः स्त्रियोवर्त्तमानादिति अजादस्येति इपूर्वाधनार्थमिदं अजाद्या
जातिलक्षणाईप्प्राप्त वालेतिवयसिप्रथमेइतीप्प्राप्त पुंयोगेपीति यदिज्येष्ठादयःप्रथमजातात
वर्त्तन्ते तदादन्तत्वादेवाप् यदाज्येष्ठस्यस्त्रीति पुंयोगोविवक्ष्यते तदापिआबेवभवतीति सूचयितुम
पिशब्दः एतद्दीजेनज्ञतेः स्त्रियामाविनस्तत्रपीयविपरीतानिर्देशाद्विकल्पादिलाभः काप्यतइति
कापिइअतइतिछेदः कस्यहितस्त्रियापु तस्मिन् कप्रत्ययएवग्रहीतेआपासहव्याख्यात् तेनशङ्कोक्ती
तिशंकेत्यत्रन अतः इकारयीतिवक्तव्येविपरीतनिर्देशाहन्यदपिभवति तेनकाचित्प्रत्ययस्यैकेयिकः
विषत्यस्यापिभवति नरानुकायतिनरिकामामिकेत्यत्रएवंस्थितेसाहचर्येणप्रावर्त्तनियमकं इत्युक्ति
गौरवप्रसक्तत्वादुपेक्षिता स्त्रियामित्यत्रानुवर्त्तते स्त्रियांवर्त्तमानस्यनाम्नोअतइर्भवति इतिव्याख्येयं
तेनकारकमात्रानिकारकाइत्यत्रनेत्वं अतः किमात्रका दियकेति एतद्दीजंतन्नेमेव कविद्दीन
अत्रापिविपरीतनिर्देशायबमूलं ह्रस्वोवेति ह्रस्ववाह्वाइतिछेदः स्त्रियामित्यनुवर्त्तते स्त्रियां
वर्त्तमानानाम्नः परस्याकारस्यह्रस्वइकारश्चवाभवतीत्यर्थः वेत्यस्यविवास्यितत्वंबोध्यं तेन

अकारोच्चारणस्यतुनसामर्थ्यं धर्मादिनिसुधर्मेन्याशावपि तत्सामर्थ्यात् लोपाभावप्रसंगात्·
ईहूकेरात्यतीतिईहूयति तत्र·क्विपिईहूतस्यईहू·स्त्रीईहूकुर्वत·ईहिय·स्त्रीईन्यादित्युच्यत·इत्य
उक्तेतरनहंतत्वाट्टवन·ब्राह्मणीतितुब्राह्मणामानयतिजीवयतिइतिविग्रहे अनश्राणानइत्यतोऽस्य
तत्कर्मण्यणि·पुराणान्तत्वान्तरागाईपिशालेचसिद्ध्यतिस्त्रवेतुईहूस्यस्त्रीतिवाक्येईहूत्यनिष्टरूप
प्रसंगवारणायेतिवाच्यम् ईहादेरानचेतितुनसूचितम् आगमलिंगाभावेनसर्वादेशप्रसंगात्
अनुणापिनक्षत·अल्लोपः स्वरे इतिलोपप्रसंगात् अकारोच्चारस्यतुप्रकृत्यकारवारणा
र्थत्वेनचरितार्थत्वान्नसामर्थ्यं शर्वशर्वे च·अत्राहुः·अनुकसुवर्चमात्रालाघवोहितित्र
त्रेदमवधेयं मात्रालाघवोपिप्रक्रियागौरवस्यसत्वेनतुल्यत्वात् तथाहि·अनुकसवर्णेदीर्घः सह
त्रगाईविति स्त्रमहूयअनीपितुदीर्घः स्त्रमेवेतिलाघवं·महत्वइतितत्रयत्नमहत्वमनर्थार्थत्वाभि
तिभावःतदेतचस्त्रिणामितिवक्तव्यमन्यथाधोहूस्वःस्त्रियांयोरित्यादेः प्रवृत्तिर्नस्यात्·स्त्रि
यांहूस्वभावात्·यवाद्दोषइति यवानीतिजातजरमवानेनविधीयते·अयमेवचाभ्यासे·१२

नीतिविग्रहे॰ चरणानाविन्यतोऽटाविति टप्रत्ययः॰ गोणत्वंतु नेष्टं॰ वक्रयराकायद्भक्कुरुचराविद्बुषीति उदन्ता
द्युदंतान्नुगोणत्वेपिप्रियविदुषी प्रियपचेती गोणमुख्यन्यायस्यानित्यत्वात् धृदित्याद्युधातो
ल्किार्यत्वसंख्येनैव॰ इतिनियमेनप्राप्तिर्वीधिता॰ मन्त्रनादिति एतन्मूलं तुश्रावतः स्त्रियामिति
सूत्रे विपरीतनिर्देशएव॰ एवमुत्तरत्रापि नहाटेरिति नटश्ादिर्यस्यसनटादिर्गणः तस्मान्नटादेः
नहादयो यच्चापिटितोनिपातितास्तेषामपिइहाटितिएवबोध्याः स्वरार्थत्वंतुइहानुपयुक्तमेव॰
वैदिकोनामप्रतिपाद्यत्वात् अतइत्यनुवृत्तयथासंभवंविशेषणीयं अखीन्याहिनसिद्धेत॰ यर
दितुपत्याद्विनमेयांतदानुवृत्तविशेषणत्वेनसंकोचः नदीमकुर्तीकुर्वतीचानदीनेदित्यत्रातिप्रसंगः
वारणायान इत्यनुवृत्तिरावश्यमभ्युपेया एकदेशविकृतन्यायेननदशाद्भत्वात्प्राप्तिः एवंवराकमि
च्छतीकुर्वतीमवराकीवराक इत्यत्रापिनश्वनुवृत्तेस्तत्रापिसत्वात्॰ कुमारीतिप्रथमवयोवाचीप्राद्
एवनत्वनद्वयप्रयुक्तः॰ वृद्धकुमारीतिगोणः प्रयोगः नरुणीशीलात्वपिमुख्यार्थेवृत्त्यादितस्यगोणो
तीकइतिवर्णगणत्वेपिसंभवात् इन्द्रादेरानीषहीत॰ अत्रपुंयोगेचेत्यतः पुंयोगइत्यनुवर्त्यते॰
दीर्घोच्चारणानुक्तचिदहितेपियम्यलोपइतिज्ञापनार्थः अन्यथाऽनीपिलोपएवंनस्यात॰ अ

विसुग्रहाजातिरिति लक्षणान्तरं अत्रतार्थस्त्र एकस्मिन्नियोगस्तत्र देकवारमाख्यानात्त्रयं गौरिति उप
दिष्टापिपिंडान्तरे सुनिग्राह्यानिष्कत्वं शक्योत्यर्थः अप्राप्तप्रापणं चेद् ननु सर्वलक्षणासंकोचक
तेन तदादेर्जातित्वं देवदत्तादौतु उपदेशाभावान्न लक्षणसमन्वयः यस्तु सर्वलिंगेषु आचार्याज्ञा
तिवाचित्वमुपदिशंति तेषु भवतीत्यर्थः गोत्रं च चरणैः सहेति गोत्रशब्देनापत्यमुच्यते चरणश
ब्देन शाखाध्यायिन उच्यंते तेनापत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाचीच शब्दो जातिवाचक इत्यर्थः कुकु
टीम यूरीति प्रथमस्योदाहरणम् ब्राह्मणीवृषलीति द्वितीयस्य गार्गी पैलूपवस्तीयाखी चिन्तनीयस्य
कठी बह्वृचीति चतुर्थस्य गवयेत्यादिनोक्तस्यानित्यत्वादिति भावः हस्तान्ताद्धितेत्यादि एतद्बीजनु
यस्य लोप इति सूत्रव्याख्यावसरे एवोक्तं जानपदीत्यादिषु योगे अत्र चकारस्य व्यवस्थितत्वात्प्रयोगा
ति भावः आवपन इति उप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन् तत्र तस्मिन् गोणान्यायाहत्तिके नाम अम्ब
विमध्यामिति अस्तकनायामित्यर्थः आग्रेति पक्ष्म इत्यर्थः अय्योविकार इति फाल इत्यर्थः कुपा
दुम्बरसंकव वजुर्ब्रीहिरिति एतद्बीजनु चकार एव सुरापीतिनाम्न कृते नित्यमुत्पन्ने प्रागेव समा
सः सिवनेन समासेन सुरपीतादिकमेव स्वाङ्गाहेति समंगस्वाङ्गमित्युक्तौ सुमुखा शालाइत्या
दावतिव्याप्तिः सुमुखस्य शालावयवत्वात् दीर्घके शीर ख्याइत्रमात्र्यासिद्ध केशान्तरप्रयोग

दोग्ययत्नपवा त्वजानेरभावेपितदाकारत्वुकृतिः आख्योरणीति स्वामिनीविषयपावेत्यर्थः पुंयोगेवि
ति पुंसापुंसोवायोगः सम्बंध पुंयोग तस्मिन्पुंयोगभावेसप्तसप्तमीयं पुंयोसतीत्यर्थः गणाणीर
तिगणाकस्यस्त्रीत्यर्थः स्त्रियांहीन्नि स्कसाहचर्यात् तस्येयइतिसम्बधात् तद्धितस्वभेदविवक्षातोन
यदिभेदविवक्षातदागोणकीत्यपिभवत्येव पुंयोगस्त्र नदापत्यरूपएवकिंतुजन्यजकभावलद
णापितेनकेकयीत्यपि पालकान्तान्नेति चकारस्याव्यस्थितत्वादित्यर्थः स्तरीति सूर्यागस्त्य
योरीयङीचेतियस्यलोपः जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति लक्षणमुच्यते आकृतिग्रहणाजातिर्लिंगानां
चसर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्यागोत्रंचचरणैःसह १ अस्यार्थः आकृतिग्रहणाजातिः आकृतिः
संस्थानंग्रहणंयस्याः साआकृतिग्रहणा अवयवसंनिवेशविशेषव्यंग्येत्यर्थः अनेनगोत्वादिजा
तिर्लक्षिता ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु ब्राह्मणक्षत्रियादीनांसंस्थानस्यसादृश्यात् अतोलक्ष
णान्तरं लिंगानांचेत्यादि सर्वाणिलिंगानिनभजतीति अयमर्थोविवक्षितः सर्वशब्दस्यलिं
गापेक्षत्वेपिभजोविण्प्रत्ययः समासश्चवाधकत्वात् लिंगानामितिकर्मणिषष्ठी सर्वलिंगं
नभजति इत्यर्थः सकृदिति असर्वलिंगत्वसत्यकस्यांव्यक्तोकथनात् व्यक्त्यन्तरकथनंविना

त्वाभावात्. अत एव त्वपि दारायस्वांगलक्षणमुच्यते अद्रवन्मूर्तिमत्स्वांगं प्राणिस्थमविकारजं अतत्स्थं तत्र दृष्टं
च तेन चेत्तत्तथा युतं. २ अस्यार्थः प्राणिस्थं स्वांगं प्राणिनीति स्थानीति अप्राणिस्थं एतेन अचणमुखा शाला इ
त्यत्र न भवति. अप्राणिस्थत्वात्. द्रवतीति द्रवत् ततोऽन्यदद्रवत् एवं च सुस्वेदेत्यत्र न. द्रवत्वात् मूर्तिमदिति अव
गतपरिमाणं मूर्तिः असर्वगतानि द्रव्याणि तेषां परिमाणं मूर्तिः स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्तिरित्य
न्ये तद्यस्यास्तीति मूर्तिमत् एवं च बहुज्ञाना न भवति. अमूर्तिमत्त्वात्. अविकारजमिति. विकारो वाता
दिवैषम्यं तस्माज्जातं विकारजं तेन न भवति इति अविकारजं. एवं च सुशोफा इत्यत्र न. अतत्स्थमिति सं
प्रति अप्राणिस्थस्य अपि कदाचित्प्राणिनि दृष्टं चेत्तदपि स्वांगं भवत्येवेत्यर्थः. चयाच्च दीर्घकेशी रथ्या इति भव
त्येव. इदानीमप्राणिस्थस्यापि पूर्वं प्राणिनि दृष्टत्वात् तेन चेदिति. अतत्स्थमित्यनुवर्तते. अप्राणिस्थम
पि मुखादि स्वांगं तेन चेन्मुखादिना तत् अप्राणि द्रव्यं तथा युतं भवति. प्राणिवदप्राणिस्थमपीत्यर्थः. एवं दीर्घमु
खा प्रतिमेति भवति. प्राणिवदप्राणिस्थस्यापि नेत्रात् नासिकेत्यादि वाग्रहणादेतत्सर्वं नासिको दरयो
स्वरत्वाद प्राप्तिः. ओष्ठादीनां तु संयोगोपधत्वाद प्राप्तिः. कल्याणक्रोडेति. अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा. क्रोडा. कीलिं
गायमिति हरदत्तादयः. अत्रान्यापि न हस्तेत्य दन्ताद्यप्राप्तिः. अमरस्तु नन्ताक्रोडभुजान्ता
रमित्याह. रत्नमतिस्तु पुंस्त्वमाह गण्याचक्रोडेति नाममात्रपठनात् नन्वावत मिति ग्रारत्नमहाद

धिकारः॰ एवंचाविशेष्याल्लिंगत्रयेप्युदाहरणंबोध्यं॰ माधवस्तुनदादिगणेक्रुडनिमज्जनइतिधातुमाह॥
क्रोडः अत्र॰ क्रोडाद्यस्वांनामुरस्त्वावर्तायस्वभावतो विशेष्यविठय क्रोडादिष्वत्रावंतस्यैवपाठात॰भु
जान्तरमात्रवचनस्यक्रोडशब्दस्यबहुव्रीहौस्वांगलक्षणाईपूर्वविकल्पोभवत्येव॰ कल्याणक्रोडीकल्या
णक्रोडा॰ मयूरीतिक्रोडादिराकृतिगणः प्रागनुदेशात॰ वोगुणादिति वाङोः गुणात्‌ इतिच्छेदः ऊरिति
वुन॰ ऊप्रत्ययइतिव्याख्यानेन॰ कार्यिणा॰ प्रागनुदेशात्‌ सतोविकार्यिः कार्येणाभाव्यमिति ऊरि
त्यपि उवर्णान्तस्यग्रहणात्वोकारान्तगुणस्यतदभावान्नचेवलस्यापि उमात्रस्यगुणस्याभावात
गुणशब्दोपिनहृस्वरूपपरः तस्यानुदंत्वात्‌ गुणमात्रवाचिपरोपिन॰ तस्यास्त्रियामप्रयुक्तेः गुणाङ्गु
ल्यादय॰ पुंसीतिवचनात्‌ गुणालक्षणाच्च॰ ऊपत्यनुजहात्यन्यत्‌ हृस्वेदृष्यान्तरेषपि॥वाचकःस
र्वलिंगानांद्रव्यादन्योगुणःस्मृतः इति १ स्वरसंयोगेपाद्दिवाप्राग्वादे तत्स्वरूः पातेम्वरा॰ गत्या॰ तत्र
पाणिग्रहणोत्करुठाभिधायित्वागुणावनत्वे एवमन्वाद्दरिति मनरोहिर्यस्यस मन्वाद्दिः आदिशाद्वः
प्रकारेतेनभ्रुआकप्यग्निकुसितकुसिदपूतक्रतुवोगृहीताः पूतक्रतानायीतिपूतक्रेयेनसपूतक्रतुल
स्यस्त्रीत्यर्थः भ्रुआकपायीति वर्षतिकामानितिवृषः नाम्युपधात्कः आकपयातिपापानिति

ग्नाकंपि: अन्तर्भावितण्यर्थ: इत्वरिवइति इ: यत्वागमजमनित्यमितितन्न । खित्वाभावादिप्रत्ययेऽनुमोपप्र
पेरागजत्वेनानित्यत्वाप्रयणस्य व्यर्थत्वात् वृषस्यासौ वाकपिश्च वृषाकपिस्तस्य स्त्रीत्यर्थ: हरवि
स्नु वृषाकपी । वृषाकपायी अग्नायी: पुंयोगे किं । कृताकृतेयेययासा पृतक्रतुरेव । पत्याद्युयई इति ।
नत्वेमिपात्यते ई स्तनुनान्तत्वादेष । क्वचिदेदृतिपुंयोगे चेत्यत ञ्वकारानुवृत्तेरितिभाव: उतऊरिति अन्र
ज्जु: ओरित्यनुवर्त्तमाने उतइति किमर्थं नवाच्य उदान्तानामाभूदिति । वधुरित्यादौ सति प्रसति विशेषा
भावात्तत्स्नु प्रयोगतत्संवर्हस्यवागुणशङ्कस्याप्यनुवृत्ति: स्यादिति । ऊ मत्तितनुत्तिर्मिति । माधवत्त
न्न । खलयं । यवल्व । इत्यत्र विशेषसत्वात् असत्यमित्यस्मिन् यौवतिसनि तु ऊ मिति तस्यचा
मशसोरस्यतिबाधकमिति अत्रेदमवधेयं । मनुष्यजातिवाचिन: उदन्ता दुपत्यविधानेनख
लथ्वादिशब्दानां क्रियावाचकत्वेन जातिवाचित्वाभावादियांशे विशेषस्यासंभवात् अथात्र मनुष्य
जातिर्न वर्णोदितेतिवाच्यं न । ऊड्त इति सूत्रविवरणे उदन्तान्मनुष्यजातिवाचिन ऊङ् इति दीक्षितादि भि
र्वैकल्पात् श्वसुरस्येत्यादि पतन्मूलत्वेनु दीर्घकरणमेव । अन्यथा उदन्तात् सर्वेणा दीर्घेणापि सिद्धे ।

उकरणंव्यर्थंस्यात् पुंयोगलक्षणोईपिप्राप्तउ· ततसंयोगेविधीयमानोलोपः सन्निहितत्वादकारस्यैवा
वाकारस्यनन्याहः उपमानवाचिपूर्वपदात्स्त्रितिथाद्रीकराभ्यांकरभोपमोरुरित्यत्रतुन· करभशब्दस्योपमा
मानवाचित्वेपूर्वपदत्वाभावात्· शफोरुरित्यादिशफारवुरौताविवसंश्लिष्टत्वादुपचारः यद्यपिशफंक्ली
वेखुरः पुमानित्यमरस्तथापिशफशब्दस्यपुंस्त्वमपिवहुसंमतंसपः गवादीनांमूलेविटपिनामपि
इतिहेमचंद्रकोशात्· नृनरयोरितिईपः· नृशब्दान्नरशब्दाच्चजातिलक्षणाप्व·
ननुनरशब्देन्याकारस्यषष्ठीनिर्दिष्टत्वाद्वृद्धिरस्तु इतिवाच्यं· नचान्त्यवृद्धिविफलालोपवाधित्वात्तत्क
प्रवृत्तिः उच्यते· नरस्यतत्र·नरः हलादित्वाद्दूलोपःनाचनरस्यान्तेनरौतयोरित्यर्थः प्रश्लेषसामर्थ्याच्चना
न्याकारोगृह्यते· यूनस्तिरिति· वस्तारस्तइत्यतोरसइत्यनुवृत्तेरस्यादावपिरसेनलोपः यद्वावइइति दि
त्वा युवनशब्दस्यतइतिश्चादेशोभवति इत्प्रत्ययः स्त्रियामित्यर्थोवाच्यः युवतीतियोतेः शान्नता
दीपिवोध्यम् श्रीविद्यानगरस्थायिलोकेशकरशर्मणा॥ प्रणगात्कृतायांस्त्रीप्रत्ययविचारणा॥
अथविभक्त्यर्थोनिरूप्यते·॥ ॥ ॥लिंगार्थप्रथमेति॥ ॥लिंगंचप्रत्ययार्थलिंगार्थः

तस्मिन्नलिङ्गेर्थेलिङ्गे अर्थेचप्रयमेत्यर्थः कस्मार्थेइत्याकांक्षायां यस्मात्स्यादिविधिस्तस्मार्थे सादयश्च
नाम्नोधीयंते अतोनामार्थेइति लक्ष्यमेवनामार्थमाह नियतोपस्थितिकइति नियताउपस्थि
तिर्यस्यसः यस्मान्नाम्नः योर्थोनियमेनभासतेसतस्यार्थः नियतलाभश्चामन्त्रणेचेतिसूत्रार
म्भात् नामार्थस्यद्विविधत्वंदर्शयति अलिंगाइत्यादिना अलिंगसंख्याः प्रथममुदाहरणमव्ययं
द्वितीये उदाहरणंकृष्णइत्यादि यद्यपिनीलरूपवत्परोयमनियतलिंगस्तथापिवासुदेवेभगवति
नियतपुंल्लिंगएवेतिभावः कस्मात्लिंगमेवनामार्थस्तस्यनियमेनभानात् तदुदाहृतलिंगनामार्थः
व्यतिरिक्तमात्रेलिंगमात्राधिक्येप्रथमाविधानम् कारकसंबंधयोस्तुनाम्नोनियतभानाभावात्
नतयोराधिक्येप्रथमा यदिलक्षणशक्त्योर्विषयपरः शक्तिस्तुप्रातिकलक्षणाच गौणीतुलक्षणांतर्भूता
पृथग्वास्तु जातिव्यक्तित्रिकंचनामार्थइत्यस्मीयतेतदालिंगत्यपिमास्तु लक्षणाविचित्रत्वेपिन
हानिः नियमाप्रात्यागात् शक्यलक्ष्ययोरगौणंच पुंल्लिंगस्त्रीलिंगनपुंसकलिंगत्वलक्ष्यमितिवैचित्र्यं शक्यएव
एवेतिनियमस्यपुंस्त्वादिनालिंगस्यवाच्यत्वेपिनियमस्यात्यागात् लिंगत्वेनैवलिंगस्यवाच्यताभ्युपगमात्
स्वारीत्यादिपरिमाणवाचिनामपिनामार्थएवनियमेनभानात् एकइत्यादिसंख्यायास्तुनाम्नैवाभिधा

मकप्रथमानेतिचेत् सत्यम्· नकेवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्येतिनियमात् अनन्वितार्थकप्रयोगापत्तया
अप्रतुवात्कप्रयोगस्यैवन्याय्यत्वात् ननुकृक्स्मइत्यादावस्तीन्वध्याहारेणान्योक्तप्रथमेत्यनेनैवसिद्धे
किंमेतेनेतिचेत्सत्यम् अध्याहारगौरवात् मुलोयेनपीतइत्यादौसविसेषणावाक्येध्याहारस्याना
वश्यकत्वाच्च· ननुतस्मात् सिउजसौत्तस्त्रेणैवविभक्तिविधानात् किंकारकप्रकरणेनेतिचेत्स
त्यसिद्धेसत्यारंभोनियमायेतिनियमार्थं अयमेवकारः सचद्विविधोविभक्तिनियमार्थनियमस्त्वा
द्येनमार्थएवशुप्रथमाकार्यएवद्वितीयाकरणएवतृतीयाइत्यादौ अत्रपतेन्न्यायेभ्यानप्राप्तिः ॥
द्वितीयेतुनामार्थेप्रथमैवकार्येद्वितीयैवकरणेतृतीयैवेत्यादि· अत्रपतेन्नभ्यापिभवति· आ
मंत्रणेचेति आमंत्रणमभिमुखीकरणं अनुकूलकरणमितियावत्· आमंत्र्यतेप्रसन्नः क्रि
यतेऽनेनेतिसाधनेल्युट् इहसंबोधनंप्रकृत्यर्थंप्रतिविशेष्यंक्रियांप्रतिविशेषणमितिसिद्धांतः
संबोधनपदंयच्च· तत्क्रियायाविशेषणंइत्युक्तत्वात्· एवंचदेवमांपाहीतिवाक्यस्यदेवसंबंधिसंबोध
नविशेष्यकंमत्कर्मकंत्राणमित्यर्थः भोस्तभगोस्तअघोसइत्यादिर्योग्यतावलात्भवतायःस्या
निनः आदिश्यते· इतिप्रथमा· शेषाःकार्यइत्यादि· शिष्यतेइतिशेषाः कर्मणिघञ्‌उ

क्ताः प्रथमाद्याः सप्तम्यन्ताः षड्विभक्तयः शेषाः द्वितीयाद्या इति यावत् · कर्मादयो यास्य षड्विधाः ये ते
निर्दिष्टास्तेषां यथाक्रमं शक्तिः तत्र प्रथमनिर्दिष्टमाह · कार्य्यमिति क्रियते कर्त्रा स्वक्रियया नि
ष्पाद्यते तत्साध्यं फलं तत्साध्यं च उभयमप्युद्दिश्य कर्त्ता प्रवर्त्तते · यथा स्वव्यापारेण यागेन स्वर्गं च साधयति
तदात्र यच्च द्वितीया तत्संबंधात् · द्वितीयावाच्यस्याश्रय एव ननु फलं तस्य धातुनाएव लाभात् अ
नन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् · वाच्यतावच्छेदकत्वाश्रयत्वं · अत एव नाश्रयत्वं वाच्यं · आश्रयत्वस्य
वाच्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् तच्च कर्म द्विविधं · ईप्सितमनीप्सितं च · तत्रेप्सितं त्रिविधं · निर्वर्त्य ·
विकार्यं प्राप्यं च · अनीप्सितं तु चतुर्विधं · औदासीन्येन प्राप्यं द्वेष्यं संज्ञान्तरैरनाख्यातं अन्यपूर्वकं च
ति तत्र निर्वर्त्यं यथा · पूर्वमनुत्पन्नमेवोत्पद्यते सदेव वा प्रसिद्धिं भवति तत्र विकार्यं तु द्विविधं प्रकृत्युच्छेद
संभूतं गुणान्तरोत्पत्त्या च · कटं करोतीत्यादि · कटं पूर्वमसदनुत्पादयतीत्यर्थः रूपं पश्यतीति प्राप्यं
चातुर्यइति · प्रशस्तं चतुरस्यास्तीति चातुर्यः प्रशंसायामणीयोऽण् · राज्यप्राप्तिसंस्कारे
पूर्णीकृतिरिति संस्कार्यं कर्म · सोमं सुनोति गुणान्तरोत्पत्त्या विकार्यं · अन्यदप्युदाहृयते · प्रकृत्यु
च्छेदसंभूतं विकार्यं यथा · प्रकृतेः प्रकृतिभूतस्यात्मनः उच्छेदसंभूतं तच्च यथा · काष्ठं भस्म करोति ·
औदासीन्येन तृणं स्पृशति · द्वेष्यं तु विषं भुङ्क्ते · संज्ञान्तरैरनाख्यातं यथा · गां दोग्धि पयः · अन्य

पूर्वकं यथाक्रममभिकुध्यते प्रदानीत्यंते· इप्सितानीप्सितयोः शब्दो धर्म्येकरूप एव· ईप्सितत्वादे
स्तत्र भानाभावात् तथाहि· कटं करोति कारुः कट इत्यस्य कटनिष्ठोत्पत्त्यनुकूलप्रकारः को भिन्ना
श्रयको वर्त्तमानो व्यापारः· विषं भुंक्ते इत्यत्र गलादधोदेशसंयोगस्यानुकूलप्रकाश्रयको व्या
पारः इत्यादावीप्सितानीप्सितयोरभानादेकरूप एव शाब्दबोधः एवं च कर्मशब्दस्य यौगिकत्वा
देव सिद्धे कर्मसंज्ञाविधायकानि नानोक्तसूत्राणि ज्ञानार्थानि कर्मणि द्वितीयेत्यस्य फलनिरूपिता
श्रये सर्वत्र द्वितीयाः सिद्धत्वात् असत्कार्यवादे तु निर्वर्त्यस्य कर्मकारकत्वाऽप्राप्तिः तस्यासत्त्वादे
व फलाश्रयत्वानुपपत्तेः क्रियाजनकत्वाभावात् कारकत्वानुपपत्तेश्च· क्रियां कुर्वद्धि कारक
मिति सिद्धान्तात्॥ इति द्वितीया॥ कर्त्तृकरणे चेति॥ क्रियां करोतीति कर्त्ता· धातूपात्तव्या
पाराश्रयः यदा यत्तादयो व्यापारो धातुनाभिधीयते तदा तस्य कर्त्ता· काष्ठानि पचंति ज्वालिकान्तैः
सम्यग्ज्वलंतीत्यर्थः· अग्निः पचति सम्यक्क्वाथयतीत्यर्थः स्थाली पचति स्वस्मिन्समाव
शयतीत्यर्थः तत्र व्यापारस्य धातुनैव लाभात् आश्रयमात्रे तृतीयापवादाच्च· अनन्यलभ्यस्य श
ब्दार्थत्वात् स च त्रिविधः स्वतन्त्रः प्रयोजकः कर्मकर्त्ता चेति· तद्यथा· मया हरिः सेव्यते· कथ्यते ह
रिणाऽऽगमयति कृष्णं गोकुलमस्मद्भिन्नाश्रयकाहरिकर्मकसेवनानुकूलो व्यापारः हर्यभिन्ना

अपचक उत्पादनानुकूलो व्यापारः गोकुलकर्मक गमनानुकूलः॥ स्वाश्रयव्यापारानुकूलो व्यापार
इति प्राहुर्बोधाः क्रियासाध्यतेनेनेति साधनं· क्रियासिद्ध्युपकारकं· न देवव्यापारवत्कारकं क
रणं· अविलंबेन क्रियोत्पादकं वा तत्र तृतीया तस्याश्रयो व्यापारश्च पृथक् पृथग्वाच्यो·
भिन्नं स्वरेणोत्पादि· एकरामाश्रयको व्यापारस्तन्न्यूरितोयः· परस्ता दभिन्नाश्रयकोयो व्यापारः·
संयोगभङ्गनादि स्तत्साध्योऽयः प्राणवियोगस्तदाश्रयो रावणः इत्यर्थः इति तृतीया॥ दानपात्रत्वं तु
धीति· दीयते इति दानकर्मणा युक्त दानस्य पात्रं योग्यमित्यर्थः· योग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः· वेदविदः
गोरदाति वेदविदुषे पशुकगोनिष्ठायः सत्वत्यागस्तदनुकूल एकाश्रयको वर्तमानो व्यापार इत्यर्थः· तत्प्रा
चस्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं· खण्डकोपाध्यायस्तु स्वीयत्वपटं ददामीत्यादेस्तु उद्देश्यत्वाच्चतुर्थी·
श्रोत्रियाय कन्यां ददातीत्यत्र तु स्वात्मत्वात्मीयत्वयोस्त्यागेऽपि परगोत्रत्वेन ज्ञातित्वस्य स्वत्यागादिति
मह्यं: परस्वत्वरूपस्य दानस्य स्वसत्वात्· स्वस्य भावः सत्वं· स्वशब्दस्यार्थे वस्तुत्रये आत्मीय ज्ञाति
धनरूपेषु· स्वत्वशीने· इति· पक्षे इष्टप्रापणानुकूल एकाश्रयको व्यापारः इति चतुर्थी॥
विश्लेष इति· श्लेषणं श्लेषः संयोगः विगतः श्लेषो विश्लेषः पतितार्थमाह· विभाग इति अवधा
विति अवधीयते एकत्वपनयात् ज्ञायते सोऽवधिः क्तप्रत्ययधातुपात्त्यागभ्यानाधिष्ठत्वे सति तज्ज्ञाप

श्री
त·द्वी
५८

विभागाश्रयः हिमवद्इति · हिमवद्भिन्नावधिकनिःसरणपूर्वकोत्तरानुकूलगंगाभिन्नाश्रयको
वर्त्तमानोव्यापारः धावतइति · शीघ्रगत्यनुकूलायो व्यापारस्तदाश्रयो योऽश्वस्तदवधिकोः यो देशसं
योगानुकूलएकाश्रयकोऽतीतोव्यापारः इति क्रियाविषयस्यापायस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियाश्रयति
श्रवधित्वेनाविरुद्धत्वे · नत्वपरस्य रस्मात्मेयात्वपरस्य : इत्यत्र स्वधातुनागतिरूपसापुरानाटकमथानि
क्रागतिशतिपरस्याविश्लेषावधित्वमस्मत्रैव · मेषावधिकोयः एवं देशसंयोगलदनुकूलामेषाभिन्ना
श्रयकोवर्त्तमानोव्यापारः · पर्वतात्पततो ज्याम्पततिचेत्रः पर्वताभिन्नावधिकोधोदेशसंयोगा
नुकूलायोव्यापारस्तदाश्रयोऽश्वस्तदवधिकोधो देशसंयोगानुकूलएकचैत्राभिन्नाश्रयको
वर्त्तमानोव्यापारः · विश्लेषस्य क्वचिन्मानसत्वेऽपि क्वचिद्ध्याहृतयोऽपि · अधर्म्माज्जुगुप्सते साध्या
ह्रीयते इत्यादौ मानसाधर्म्मविश्लेषादाति · सरणक्रियापत्तविश्लेषयोरवधित्वस्त्वात् · इतिपञ्च
मी ॥ संबंधेषष्ठीति · एतास्सेवज्ञाविति प्रतीतिजनकः संबंधः तत्रषष्ठीत्यर्थः सचद्विविधः
क्रियाकारकसंबंधः द्रव्यगुणसंबंधश्चेति आद्यो द्विविधः सामान्यो विशेषश्च · विशेषः कर्म
त्वादिरूपस्तत्र द्वितीयादिरपवादः सामान्ये षष्ठी नचयथा · नटस्य शृणोति नटसंबंधिश्रवणा
नुकूलावर्त्तमानोव्यापारः विशेषेनतु नटेनगीयगीतस्य शृणोति · नटाभिन्नाश्रयायायोव्यापारस्तत्सा

राम
५८

धगीताभिन्नाश्रयं यत्नात्ननादितदनुकूलफलकाभिन्नाश्रयो वर्तमानो व्यापारः अत्वंददर्शयति·
राज्ञ इति राजसम्बन्धवान्पुरुष इत्यर्थः संबंधश्चात्र सेव्यसेवकरूपः एवमन्यत्राप्यूह्यं नन्वत्र संबंधस्या
मनिष्टत्वात् कस्मात्कथं षष्ठी एवं स्मात्तेनेति चेत्सत्यम् विशेषणस्याप्रधानत्वेन तन्न एव षष्ठी·
राज्ञः पुरुषः इत्यत्र राज्ञ इति प्रकृत्यर्थो विशेषणं पुरुषस्तु नार्थमात्रनिरूपक प्रतिपाद्यते· नाव
शेषत्वेन· यदि प्रवृत्तिर्न तदा षष्ठी भवत्येव· पुरुषस्य राजेति· तथापरार्थत्वान्निरूपणाद्यादप्रधा
ने विशेषणं विशेष्यं तु प्रधानं स्यात् स्वार्थस्य प्रकाशनादिति शुक्लः पट इत्यत्र तु अभेदविवक्षया
न षष्ठी· भेदविवक्षायामेव षष्ठीविधानात् राहोः शिर इत्यत्र तु सतोऽप्यभेदस्याविवक्षाय
षा· नु दराकल्पेभि भेदवैतावकल्पनः असतोऽप्यभेदस्य विवक्षा यथा· समुद्रः कुंडिका जलाधिक्यात्
कुंडिकायास्तु समुद्रत्वे प्रागल्भ्याभावस्तथा समुद्रस्यापि कुंडिकात्वं ॥ इति षष्ठी ॥ आधारे सप्तमीति·१
आध्रियते क्रियास्मिन्नित्याधारः कर्मकर्तृद्वारा क्रियाधारत्वं न तु साक्षात्· आधारस्य षड्विधत्व
माह· औपश्लेषिक इत्यादि उप उपरि श्लेषः संयोगः सोऽस्यास्तीति अत्र श्लेषो मत्वर्थे इतीकः गौणो
वैतिगित्वाहृद्दि· समीपभवं सामीपकं· केनैयकादितीकः अभिमतः सर्वतो व्याप्यते आधेयेर
नेति अभिव्यापकं सर्वदा भाति· कर्मशाध नेनात्वार्थकं· अष्टथकुदेशयराधाराधेययोः सर्वावर

यवसंबंधिकः विषयः प्रकाशनसामर्थ्येतदस्तीति पूर्ववत् प्रक्रिया॥ निमित्तंहेतुस्तत्रभवः फलंवास्त
दस्यास्तीतिवापूर्ववत्‌ अन्यत्रविद्यमानस्यसंबंधस्यान्यत्रारोपः उपचारः तत्रभवः सोऽस्यास्तीति
वौपचारिकः निमित्तादिप्रभेदाच्चतुर्विधः केश्चिदिष्यते॥ इतिवचनात्तस्यपदस्यापिप्रमाणयं उदा
हरणान्याह कटेशेतेकुमारोऽसौ एककटाभिन्नाश्रयकोनिद्रानुकूलएककुमाराभिन्नाश्रयः
कोवर्त्तमानोव्यापारः वटेगावःसुशेरते एववटाभिन्नाधारकनिद्रानुकूलोवहुगोभिन्नाधार
कवर्त्तमानोव्यापारः तिलेषुविद्यतेतैलं वहुतिलाभिन्नाधारकआत्मधारणानुकूलएकतैला
भिन्नाश्रयकोवर्त्तमानोव्यापारः हृदिब्रह्मामृतंपरम् विद्यतइतियोज्यं हृदयाभिन्नाश्रयकआ
त्मधारणानुकूलः स्फुरणानुकूलोवाएकब्रह्माभिन्नाश्रयकोव्यापारः अमृतंस्वरूपं मरणा
दन्यवापरंउत्तमं उपाधिशून्यमित्यर्थः हृदयमपिब्रह्मविषयकप्रकाशपरतासंबंधेनब्रह्मणः
सिविद्यते युद्धेसंनह्यतेधीरः युद्धाभिन्नाश्रयकः कवचसम्बंधानुकूलः एवंधीराभिन्नाश्रय
कोवर्त्तमानोव्यापारः कवचबंधनस्ययुद्धफलकत्वान्निमित्तम् अंगुल्यग्रेकरिणांशतं दि
ष्ठइत्युदाहरणं अंगुल्यग्राभिन्नाश्रयकः आत्मधारणानुकूलः करिसंबंधिशताभिन्नाश्रयको

वर्त्तमानो व्यापारः कर्तृकर्मणोराधाराधेयभागो गुणत्वेनाध्यारोप्यते । उपश्लेषत्यादिकं तु शब्दबोधेन भासते ।
अन्यपदोच्चारणात्तु भासते गोर्वाहीक इत्यत्रोपसर्जनत्ववत् भाव इति भवनं भावः भावः क्रियाभावोऽस्तीति मत्वर्थी
यश्च लक्ष्यते इति लक्षणा क्रियया लक्षणा क्रियालक्षणा बोधकमिति यावत् अप्रसिद्धक्रियाबोधिका याप्र
सिद्धक्रिया तद्वृत्तेः सप्तमीत्यर्थः वर्षति इत्यादि देशभिन्ना अधिका यावद्योगा क्रिया तयोपलक्षितमस्तेय
दागमनं तदा अथ अवार इत्यर्थः इतोन्यत्रार्थेऽपि सीयादिसिद्धये सेवा इत्यस्य योगविभागः कार्यः इति सप्तमी ॥
कारकविभक्तिं दर्शयित्वोपपदविभक्तिं दर्शयति विनासहत्यादिना विनाश्वसहश्च नमस्स्वस्ति अन्ये अनि हीरण
च स्वामी च तत्रारभ्यायाते इति हृदगर्भावित्यादि [illegible] यमाणत्वाद्दिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते हीनो
याहीना वक्तव्य यथाक्रममन्वयः विनादियोग इति विनापापेशील पापसम्बन्धाविमर्शं मफलप्रदं भवतीत्यर्थः
द्वितीया च उपपदविभक्तयः अघ्न्यपवादे जपमनु इति हेतुभूतजपफला वृत्तिमनोति कालमेकाग्रयवर्षाण
इत्यर्थः उपहरिमिति हरे हीनामित्यर्थः न हीमिति नाचुसह संवह इत्यर्थः किन्तु वधने [illegible] अतिदेवानिति
देवानां पूज्य इत्यर्थः अभित इति उभयत इत्यर्थः धिगिति निर्भर्त्सननिन्दयोः उपरीति पर्वतस्यो
परिष्टात् समीपदेश इत्यर्थः अधीति समस्यापरिष्टात्समीपकाले इत्यर्थः [illegible] ग्रामस्या
धस्तात्समीपदेश इत्यर्थः कालाध्वनोरिति कालस्याध्वनश्च [illegible] कालाध्व [illegible] निर्गम [illegible]

स्मान्निरंतरं तस्यभावो नैरंतर्यं तस्मिन् क्रियागुणद्रव्यैः कालाध्वनो निरंतरसंबंधे कालाध्वभ्यां द्वि
तीया समासमिति निरंतरमाससंबंधिपक्वाश्रयाध्ययनानुकूलो व्यापारः मासंकल्याणीति · अव्य
वच्छिन्नमाससंबंधिनाभिन गुणावती मासगुडेति · अव्यवच्छिन्नमाससंबंद्धस्यत्वर्थे अभिनिरिति ने
रल्यस्वरत्वेन पूर्वनिपातकर्त्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसमुदायविवक्षार्थं तेनेदृन निविशते यदि
ह्यकर्मकावेपदेइति · अधिसत इत्यादि · अत्र नेयोगापलस्थितिः अवस्थान जन्यवैकुंठनिष्ठे
योगानुकूलएकदेशभिन्नाश्रयवर्त्तमानो व्यापार अभिनिविशतइति अभिनिवेशजन्यसन्मार्ग
भिन्नाश्रयकोयः संबंधस्तदनुकूलएकाश्रयावर्त्तमानो व्यापारः उपवसति इति · वैकुंठाभिन्ना
श्रयको वासजन्यायः संयोगस्तदनुकूलएकदेशभिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापारः उपपदविभ
क्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी उपसमीपेपदं उपपदं उपपदनिमित्तं यस्याः सा उपपदनिमित्ता · सा चा
सौ विभक्तिश्च उपपदविभक्तिः शाक · पार्थिवादि · तस्याः तेन नमस्करोति देवानित्यत्र कर्मणि द्वितीयै
व · ननु वनुची सहार्थयोगइति · शिष्यगासहतिगुरोस्तृतीया तस्यप्रधानत्वात् · अप्रधानेएव तृती
या इति चेत् न कथं गुरुणासहागतः शिष्य · इत्यत्र सा · गुरोः प्रधानत्वादिति चेत् सत्यम् न ह्यत्र लौकिके प्रा

धान्यौ किं नु प्राह्वे॰ चेत्तु प्राह्वइति किं यत्वं अपर्णलब्धा किं यत्वमप्रधान्ये तत्त्वमहापस्य तहानैस्यैव प्राधान्यात् प्राधा
न्ये ननु शिष्येणागतो गुरुरित्यत्रागमने शिष्यस्यापि कर्तृत्वमन्यथा साहित्यं न स्यात् इति कर्तृसाधनयो
रित्येव न तोयात् किं मतेनेति चेत् सत्यम् शिष्येणास्तु आगमनं गुरोरित्यत्रापि शिष्योऽपि कर्तृ कार्यं भारिति षष्ठी
प्राप्ता॰ तदपवादार्थमिदमिति गुरुहारा॰ सहार्थविवक्षायां सहादियोगाभावेपि तृतीया॰ भिन्नेत्यादि नि
र्देशात् श्रृङ्गिन इति अगमस्यास्तीति शृङ्गी॰ तस्येत स्वत्यर्थः जटाभिरिति जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्टं इत्य
र्थे लक्षणे किं अप्रसजटा फलेति पलशाखाशिरीषकिं मासमधीते नायात॰ नमस्कारादियोगे चतुर्थी॰ नमस्कारा
ति देवानित्याहात्तु उपपदविभक्तेरित्याद्युक्तमेव॰ स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादौ तु स्वयंभुवमनुकूलयितु
मित्यर्थे तुमोऽप्रयुक्तस्य कर्मणि इति चतुर्थी एतच्च कार्यायेति सूत्रेणाज्ञापितं कार्यार्थिधातुमित्यर्थात्
हरये इति अन्यकर्तृकोभिलाषो रुचिः हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः वैत्रैहरिं प्रीणयतीत्यर्थः॰ द्वितीयाप्राप्तावच
ने शाब्दबोधकमयं हर्य्यभिन्नाश्रयकः प्रीत्यनुकूल एकसेवानिष्ठावर्तमानव्यापारः श्लाघकुङ स्थाघा
स्तुतिः कृष्णायश्लाघते कर्मस्थाग्रीत्यर्थः आत्मानपरं वा कर्मत्वप्राप्तं वचनं कुर्वत इति सपत्नीभ्यः कृष्णं
दृत्वा॰ तमेवार्थं कर्मसंबोधयतीत्यर्थः यस्य वस्तु चित्तवृत्तिया॰ तिष्ठतइति॰ स्थित्यास्याभिप्रायं बोधयती
त्यर्थः शाब्दबोधस्तु॰ कृष्णायहृस्यकात्माभिन्नाश्रयकश्लाघ्यतादिबोधनानुकूलएकगाप्यभिन्ना॰

अयकोवर्त्तमानोव्यापारः स्वाभिप्रायाविष्करणेनिर्न्नेत्राख्यायामित्यात्मनेपदम् धोरीति षष्ठीप्राप्ता वच
ने भक्तोयति · भक्तोदेशपकोमोदकमेधारणानुकूलएकत्वेभिन्नाश्रयकोवर्त्तमानोव्यापारः पुष्य
स्वः स्पृहयतीति पुष्पादृष्टपकेच्छानुकूलोपको भिन्नाश्रयकोवर्त्तमानोव्यापारः क्रुधद्रुहइति · क्रुधक्रो
धे द्रुहद्रोहे · ईर्ष्य ईर्ष्यायां असूयेति · कण्ड्वादि यगंतः एषामर्थ एवार्थोयेषांधातूनामित्यर्थः तत्र
क्रोधोमर्षः तत्रद्रोहोपकारः ईर्ष्याक्षमासहनं असूया तु गुणेषु दोषारोपः क्रुधद्रुहोरेकमेकत्वा तत्र
गेषष्ठीप्राप्ता · अन्यथा सकर्मकत्वाद्द्वितीयाप्राप्ता · क्रुध्यतीत्यादि · क्रुराद्वेषपकक्रोधोद्भवसादिजन्यता
ऽनाद्यनुकूलएकाश्रयोव्यापारः अजेइत्यादियोगपद्यमितीति · अजेज्ञानादितिकथंनहिपुरुषारा धनम्
इति प्रामाण्यमित्येके अत्र द्वितीयापि चेतिचोदत्तत्राद्वितीयापि · क्रियागुणेत्यादि · निर्धारणमस्यास्ती
ति निर्धारणः अर्द्धइक्वित्य · निर्धारणोहेतुरितियावत् · तयाच निर्धारणाद्वियोगेषष्ठीसप्तमीचनतु
निर्धारणार्थे · इत्यर्थपरोनिर्धारणशब्दः आदिशब्दस्य द्वंद्वात्परत्वेन प्रत्येकं योगस्यानिर्वाच्यत्वात् किं
चनिर्धारणार्थषष्ठीलक्ष्ययोस्तत्र षष्ठी निर्धारणा अयानिर्धारणाहेतौ · निर्धार्यमाणाद्वितनजा
यत्नयोगे षष्ठीतिमते तत्तुयोगविधानादेतेनानिर्धार्यमाणाद्विनति घ्वनुनाभिधानान्नपरिते
षानिर्धारणा अयादेव नेत्वत्रसप्तमह सम्बोहिलतरोसंबंधएवषष्ठीकिमनेनेतिवत्सत्यम् स्वो

ष्मादित्वानिर्द्धारणायोगे सप्तमीति आस्यनेनपावाधोमाभूत इत्यनेनापि षष्ठीविधानं । श्रम्न इति गणवानुभाव
नेनानद्द्र्यर्थः हरतीति हरेनपित्रादि कमना हृत्यन्यत्रगानित्यर्थः श्वसितइति नत्वरेशसिनासक्राविसमरः नि
मिहफलेयोगे संयोगः समवायात्मकः सीम्नो मि । सीमाऽऽकृपाः पुष्कलकोगधनुगः योगविशेषार्थकिं वेतनेधात्वेलु
नानीति अधीतिरिति अधीतमनेनेतिविगृह्य इत्यादिभ्यरिनिरितिइनिः नाहर्थइति तस्मिकार्थ्योपेइनद पंकारणात्स्वर
भाव स्नात्रयम येनोपकारकत्वरूपः सम्बन्धोविधीयते उपकारत्वानेकधानेनविप्रायमधिन्यापावपिभवति फ
लेभ्यप्नोतीति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः हम्र्यादिति । हम्र्यमाहर्तुमयं पः कईकार्थपरिति । क्रोदोन्तरोणग्रहण
नन्नहरस्यस्यतेनकरस्यकेनैत्यपि । अनेनरस्येतिन्यायात् स्यनिषेधः कारकपक्षप्रापव । संबंधेषष्ठीनुस्यादेव । आप
णास्यकुर्वन् । कस्यपर्थ्युदासात्रकोननिषेधः राज्ञामनः उभयप्राप्ताविति । कर्तृकर्मणोः प्राप्तावित्यर्थः चकारस्यानु
क्तसमुच्चयार्थत्वानुवनात् एतन्सर्वार्थलाभः सर्वविभक्त्यइति । सर्वोहेत्वर्थः अन्यति । अन्येनकृमन्याः
क्तमु तस्मिन् कार्ये इत्याशेत्येके संवध्यते । प्रत्येकाभिप्रायात् एकवचनानिर्देश । कार्येद्वितीया । अन्यपात्कृप्रथमा
रि
कर्त्तृतृतीया अन्योक्तेप्रथमा । इत्यादि । पचनोऽपिरिति पच्यतेऽन्नेनेति करणाधुड़ दानीयइति दीयते ऽस्मै इति प्र
प्रस्थानेप्येयं सम्प्राप्ताने हरः ऊढनरथोयेनसः उपहृत पशुर्यस्मैसः उद्धृतमन्नं यस्मात् पीतमम्बरं यस्य पी
त । चरकायस्मिन् कुङ्कुमेन रक्ते कोकुमे मयूरपाग्नागतः । धनं विद्यतेयस्य । इत्यपि द्यतेयस्यास्ता स्ना

सांप्रतमिति सांप्रतमित्यस्य युज्यते इत्यर्थः इदानीं हकनकोदाहरणमुच्यते उदाहरणावपरहेडरूपिविद्धि
विद्धरणमुज्झिम मनुष्याक संयुक्त्या दर्कासूते तेषास्या नीहक षवन्ह॥ उदाहरणे नादादे पाना नपानीप्रभृ
तीनां च नु णीक मंगण प्रत्युज्यते तदवगे णाक मंनिपरिगणने कर्तव्यमित्यर्थः एतदर्थका स्त्रन्यापि ग्राह्याः गो
दोग्धि पयः इत्यादि अत्र गोरणात पश्चाद्पत्तु णात् पयस्वास्किन मुख्य माहात्म्यापेणान् कर्म
णाप्रत्ययेनु दुहादीनां गौणं न्यादीनां तु मुख्यं कर्माभिधेयमिति गौर्दुह्यते पयः ग्राम मजां नीयते इत्या
दि अन्यतानां कर्तरि गां दोग्धि हयति पयो गोपन चैत्रः अन्यत्कर्मणि गोर्दुह्यते पयो गोपन चैत्रेण गोपालादिः
श्रीविद्यानगरस्थायि लोकशंकरसंमेरणा॥ कृतायामिह टीकायां विभक्त्यर्थनिरूपणम्॥ ॥
समासस्यान्वयेनान्वामिति समानीपक्षे भूतानिपदानि स्वर्यो वा ऽस्यामस्ते यस्मिन् समासः आ [illegible]
घञ् अनुस्वर्थं मिपदार्थायस्मिन्नर्थे समन्वय आधारे स्वरादः नाम्नामिवहु वचनान्त [illegible]
नां च समासः अन्ययोऽव्ययत्वापरस्वरापेक्षेतियावत् चकारस्यानुक्तसमुच्चयः [illegible]
लापीत्याह चकारादिति धातुसंज्ञाप्रयोजकेति धातुसंज्ञाप्रयोजकं तिते येषु सन् [illegible]
णाभवतीति विभागः तेच यङ् णङ्‌ यः तेऽन्वयमस्येवभवंती तेषां च पद्यापि नाम सर्गादि [illegible] २॥

ह्निस्यैव । तथा प्यत्रसविभक्तिकानामेव समासः । समासप्रत्ययोरिति लुग्विधानात् ज्ञापकात् । अन्यथा
र्थयपदानामिति नुनोक्तं पचति भवति पश्य धावतीत्यादौ प्रत्ययस्येव समासप्रसंगात् । सति च तस्मिन्
यथेष्टं प्रयोगो न स्यादिति । अत्रेदं वक्तव्यं । नाम्नामित्युपादानादाख्यातनिराकरणमिति न भिमतं । एव
चाप्यभृच्छत पचतभुञ्जत इत्यादौ कथं समासः । अनाम्नामिति योगविभज्य कनिष्यतीत्येतावत् स
मासः । स च लुप्तस्यैव । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इति च समास इति च ज्ञातत्वात् तेनैव नियम
नविधानात् इत्यत्र शाश्वतिक इति च । किं तन्निराकरणाय यत्नान्तरेण । ननु सार्थवाहविभक्तिर्विगतार्थानामप
दानां समासो निरूप्यते इत्युक्तं प्राचा तत्रार्थविभक्तिविशिष्टेनैव तल्लाभात् किं च विभक्तिविशि
ष्टानामित्यपि व्यर्थं । पदग्रहणेनैव तदर्थलाभात् । विभक्त्यन्तं पदं । इत्यनेन हि विभक्तिविशिष्टस्यैव पदसंज्ञा
विधानात् पूर्वं अव्ययं अव्ययीभाव इति । पूर्वं इत्यस्य ग्रहणसामर्थ्यादव्ययस्य पूर्वनिपातः । विभक्त्या
द्यर्थे सु विद्यमानेनाव्ययं पूर्वमिति निबाध्यम् अन्य यात्रिधनइत्यादावनव्ययपूर्वः समासप्रत्यया
दिति । अत्रान्यथाभावे निपातनात् न समासः यद्वाभावे सप्तमीयं । तथा च समासे सतित्वं सतीति बोध्यं
अतीयन कर्तृत्वे नेति प्रत्ययः इत्यादौ नामप्रयोग इति न्याय्ये विभक्तेरप्रयोगभा

विभक्तिवचनाद्यादेरिव प्रकृतेस्तदर्थस्यान्तर्भावात् । परार्थाभिधानस्यैव वृत्तिपदार्थत्वात् । समासस्य च
प्रत्यन्तर्भावादिति किमनेनेति चेत्सत्यम् राजस्व इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन परकार्यं स्वाभाविकमपि
निवृत्ते: सूत्रेण विधानात् सपुंसकमिति । न च ह्रस्वस्य पूर्वपरामर्शित्वादव्ययीभावो गृह्यते । न त्वनि
पुमानिति नपुंसके स्त्रीपुंसशब्दस्य पुंसकभावोपि निपातनात्सादित्वाद्वा । अत्राहुः सन्निधानादेवा
व्ययीभावलाभे सिद्धे । स्पष्टार्थं ग्रहणमिति । अयमत्रेदमवधेयं कार्यिणः पूर्वकथनमस्य वक्तार्थं विधा
नार्थमन्यथा व्ययीभावानुवृत्तावपि विपरीतार्थप्रसंगः नपुंसकलिंगमव्ययीभावसंज्ञं स्यादिति त
न्निराकरणाय तत्र च ह्रस्वस्य विशेषकत्वात् अव्ययीभावादिति । विभज्यते विविच्यते कर्तृकर्मादयोऽनये
ति विभक्तिः योगरूढित्वात् । क्तादिषु नातिव्याप्तिः स्वादेः सिपिडतिवाकुमुचित । कुंभकार इत्यादौ तु
धातोरेव प्रत्ययविधानात् । तस्यादेर्लुक् । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादु
र्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । अधिहरीति । नियमतोऽतिविग्र
हो नित्यसमासोयं । अस्वपदविग्रहत्वात् । तथा चोक्तं अविग्रहो नित्यसमासोऽस्वपदविग्रहो वेति ।
विग्रहश्च द्विविधः लौकिकोऽलौकिकश्च । लौकिकस्य परिनिष्ठितत्वात्साधुः अलौकिके तु प्रयो

गान्हो ऽसाधुः अतोमन्तरेति अत इत्यस्य विशेषणत्वात्तदन्तलाभ इत्याशयेनाहे नादित्युक्तम्
अमादेशस्येव अलुक् क्वचिदित्यतो ऽलुगित्यनुवर्त्तने तथा च वाक्यभेदेन व्याख्याने नतु किं
वाक्यभेदेनोभयविधानं अमादेशस्य विलुग्बाधनास्तु इति चेन्न टादावमादेशाभावे लुक
प्रसंगेरनिवार्यत्वापत्तेः अन्विधानेनुसर्वादेशार्थ अन इत्येकवचनं तु अव्ययीभावस्यैकवचनान्तता
अभिप्रायेण सर्ववचनानां तत्पदेन अन इत्याद्युपलक्षणं वचनत्रयस्यापि याटाङ्प्रोरिति
अव्ययीभावादिति किं कुम्भमिनन अदेनात्कि अधिस्त्रि गेत्यस्य व्यस्यितत्वा अयणान्
समुद्रमन्मत्तगंगमित्यादौ सप्तम्या नित्यमभाव उपकुम्भमिति कुम्भस्य समीपेनेत्यर्थः अ
हिः अत्यय इति अत्ययो ध्वंसः निहूत्यादि असंप्रत्यर्थनास्तिशब्देनाव्ययीभावः तत्र असंप्रति
रित्यस्य संप्रभाव इत्यर्थः मुक्त्वनोपभोग्यवस्तुनो यो वर्त्तमानः कालः तत्सम्बन्धनिषेधः क्रियत इत्यु
क्तं केनचित्तन्न नहि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलनिषेधः केनापि क्रियते यथा शा
ह्रष इति अतादृशपरेति तेठ्वः यथा शक्त्या अयत्नाद्वत्ति तत्सारभूतो मध्यात्य योग्यतावी
प्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि पर्यायोक्ताः योग्यताश्वनुरूपता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिनाम्यानुमि

श्री
न॰टी॰
६७

त्वा॰ पदार्थानतिवृत्तिः पदार्थानतिक्रमः उदाहरणानि तु पूर्वमेवोक्तानि॰ अवधारणे यावदिति चेति॰ नि
पातार्थे यावच्छ्लोक इत्यर्थः यावच्छ्लोकमिति न हि तान्तेन विग्रहः समान्यघ्नयेन त्यस्वप
विग्रहोयं॰ तथा च यावच्छब्दस्याव्ययत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदमवधारणे एवयावदित्यय॰ सम
स्यते नान्यस्मिन्निति यावत्तावच्छ्लोकत्यऽवधीमानेऽवधारणे इत्यनेकार्थत्वान्नि समनुप
द्यते॰ अवधारणे किं॰ यावद्दत्तं तावद्भुक्तं नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति॰ इत्यादयो निपा
त्या इति सहादित्वादिति भावः टाउकाइति॰ टश्च अश्च उश्च ओकेश्च तटाउकाः समासस्यान्त
य इत्यतः समास इत्यनुवृत्तं तच्च सप्तम्या विपरिणतमित्याह॰ समासे सतीति॰ समासे विकीर्यते ना
न्वयादयो मर्यादीते वाक्यं तेनाविभक्तिं विधाय टाद्यन्तेन समासः तेन समासस्यानावयवाद्धायः
तत्राधिशरदमित्यादावव्ययीभावस्यादन्तत्वाद्विभक्तेरमासिद्धत्वेऽन्यत्राव्ययीभावात्परत्वेन
अकारस्यादन्तत्वाभावान्नामू सिद्धेरिति भावः टश्चोवर्चः राजगवीत्यादौ॥ इत्यव्ययीभावः
अमादौ तत्पुरुष इति अमन्ताद्धि येष्वसप्तमादिः प्रत्ययः सुप्पर्यन्तः पूर्वेऽव्यये इत्यतः पूर्व
इत्यनुवर्तते॰ अमर्द्वितीयैकवचनमेव गृह्यते॰ न त्वमागत्यादिकन्नेवाचीव्याख्यानात्॰

तस्य च प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणे चतदन्तलाभः इत्याशयेनाह । द्वितीयाद्यन्ते इति । मनुष्यास्तु देवेन [illegible]
मनुष्यादिर्येषान्ते मारदघः इत्यत्र द्वितीयाद्याः सप्तम्यन्ता विभक्तयस्तासां चेत्यादि कृतं तद्विचारः
पुंल्लिंगस्य समासार्थत्वेन स्त्रीलिंगस्याविशेष्यत्वानुचितत्वात् बहुवचनान्तविग्रहस्य नु चिन्त्यता
[illegible] क्वचिदनाद्यतस्य परत्वमिति । अन्यस्वरादिर्द्वि रिति निपातो हीति भावः । प्राप्तजीविकः इति
तत्पुरुषसंज्ञाविधानसामर्थ्यान्नयाव्ययहारो नु मातव्यः सच तत्पुरुषः । परपदस्य बलि
गमित्यादि । तस्य च ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र इति वचनादत्र न परस्य लिंगं । पात्रे समित इति भान [illegible]
मयूरव्यंसकादौ न तत्कार्य इत्यर्थः । अत्र सप्तम्या अलुक् । ननीति पञ्चं [illegible]
तत्पुरुषासमासान्तरपदेनान्वयात्समासः अपदार्थवाक्यमपि [illegible] [illegible]
रत्वेनान्वयाभावान्न समासः ननु एवं [illegible] [illegible] इत्याशंक्य [illegible] समासः इति वस्तुतः । [illegible]
तस्य कर्तरीत्यग्रहिनकर्त्रीत्यर्थान्तरसत्यार्थस्य समासदर्शनादन्यथापि [illegible] समासः इति । नाशनि
नञ् इति छेदः । अत्र नञोऽत्यनुवर्तत इत्याह । नञ् इति ञकारस्यानुबन्धत्वात् अकारस्यादेशः [illegible]
जनाभावान्नचोदेशः नञ् समासस्य [illegible] विनानुवर्तते । अविघ्नमित्यादौ अव्ययीभावोऽपि

श्री
न॰ री
६६

एरस्त्यादिद्वन्द्वीहो चाव्याप्तेः परिभाषायास्त्वानित्यत्वात् अनन्यवदिति अनपीत्यादिलिंगात्
हस्त्यादिद्वित्वेन॰ निरनुबंधकनेस्यीतिनिर्गतोनुबंधोयस्येतिनिरनुबंधकः सचासौनश्चेति
सतस्येत्यर्थः लत्वानुस्वारास्तु [illegible] तस्यसमासोपिनित्यः इतिनञ्पुरुषः चार्थेद्वन्द्वइतिच
स्यार्थश्चार्थस्तस्मिन्चार्थे॰ जातावेकवचनं चार्थानाह॰ समुच्चयेत्यादि यदापरस्परनिरपेक्षा
पदार्थाएकस्मिन्संबंधिसमुच्चीयंते॰ तदासमुच्चयः [illegible] रूपंनिरूपयन्न [illegible] प्रयोगपत्वाभावात्स
मासाभावइत्याह॰ तत्रेति॰ तेषुचार्थेष्वित्यर्थः ईश्वरंभज गुरुंचभजस्वेति एकस्या एवभजन
क्रियायाईश्वरगुरुभ्यांप्रत्येकसंबंधात्समुच्चयः यदातुएकस्यप्राधान्यात्तदनुरोधेनेतरद्द्र
व्यंचीयतेतदान्वाचयः॰ तदाह॰ वटोइत्यादि॰ अत्रप्रधानंभिक्षाटनंगवानयनंत्वप्रधानं॰ अट
नेनाऽऽनयनानपत्त्वात्पि अटत्येवभिक्षांभिक्षाटननुनगामानयतिअटन्नपिनान्विष्यगामा
नयति॰ मिलितयोरिति॰ परस्परसापेक्षयोरवयवप्राधान्येनएकक्रियायामन्वयः इत्य
र्थः संहतिरिति॰ परस्परसापेक्षाणामवयवभेदतिरोधानेनसंहतिरूपेणान्वयइत्यर्थः
तेषांद्वयोरिति समुच्चयान्वाचययोरित्यर्थः असन्नवयोरिति॰ अन्वयः परस्परापेक्षत्वलक्षणा

राम
६६

घादित्यर्थः पूर्वनिपातनानेद्यममाह · द्वंद्वे इति अल्पस्वरत्वे समस्यमानपदापेक्षया · पट्वश्वेति
समासेनोक्तार्थत्वाच्च प्राप्तप्रयोग · अनेकप्राप्तावेकस्य नियमः · हरिहरगुरवः हरिगुरुहराः स्वरादि
तस्येति स्वर आदिर्यस्य सः स्वरादिः · अत अन्ते यस्य सः अदंतः · स चासौ स चेति तस्य अर्थः क्वचि
न्नेति · ज्ञापकानि न सर्वत्र इत्युक्तेः नापितं चेतद्वंद्व संज्ञा सामर्थ्यात् अन्यथा चार्थत्वे न व्यवहा
रस्यात् पूर्वपदस्याकार इति यत्र प्रत्याद्यन्ता द्वंद्वे पूर्वपदस्य दीर्घ इत्युक्तेः · यन्नतद्धवासुदेवेनव्याः
ख्याते · देवतावाचकानामन्योन्यं द्वंद्वसमासे पूर्वपदान्त्यस्वरस्य दीर्घो वक्तव्य इत्यर्थः इति तन्न
र्थमनाकरवोडुपतिनं · तथा पाणिनिः देवता द्वंद्वे च इत्युत्तरपदे परे आनङ् अग्नाविष्णू इत्यादावा
नमेवाकथान् · इतिद्वंद्वः संख्यापूर्वो द्विगुरिति संख्यापूर्वो यस्य सः संख्यापूर्वः संख्याशब्दनचतद्वा
चकपदमुच्यते · तथा च संख्यावाचकपदयार्थोन्वयः स समाससंज्ञो द्विगुसंज्ञः स्यादित्यर्थः समाहा
रे गई [illegible] समाहारत्वात् समाहारध्वायमिष्यते · तद्धितार्थे चायमुत्तरपदे चेत्युक्तः पं
चगावो धनमस्येति विग्रहः पंचगवधन इति सिद्धमेवास्ते नाद्भिः पाणिनीयानुसारेणो
त्तरपदविषयत्वमप्यस्याक्तं नतिहानुपयोगात्तु पेक्षितम् तत्र तस्य स्वरान्त्यत्वात् स्वरस्या

श्री
त·टी
६०

गास्युत्पादनात् पंचानां गवां समाहारः पंचगवं तद्धनमस्येति सः द्विगुगर्भबहुव्रीहि रागागतार्थे
श्चे· अत्राङ्ग· द्वयोः पुत्रः द्विपुत्रः द्वौ च द्वौ च द्वादश· द्वौ पुत्रौ यस्य सः द्विपुत्रः इत्यादौ पूरत्वात्तत्पु
रुषद्वंद्वबहुव्रीहिसंज्ञा भवंतीति· अत्रेदं समधेयम् द्विगुसमासस्य समाहारतद्धितार्थयोरेव
विधानात् अत्र तद्भावादयाग्रो प्राक् किं परत्वानुधावनलक्षणेनेति पंचकपाल इति पंचसु कपा
लेषु संस्कृतः पुरोडाशः एवं च तुरीयद्वानधीतेन तद्धितः· अत्र संस्कृतादिषु अणादि·तस्य लु
ग्वक्तव्ये क्वचिद्विरिति लुक्· यत्रा तद्धितार्थस्य द्विगुत्वेवोक्तत्वा तद्धितार्त्तद्धितार्थयोरप्रयोगः स
माहारशतेई प द्विगुरिति· उत्तरार्थं राशीकरणं समाहारः अत्रैवांगुणादित्यतो वत्यस्यानुवृ
त्तेरस्य व्यभिचरितत्वात् क्वचिन्नेति दशगवीमीति· ननु वीचकीर्णानामेकत्र राशीकरणं
समाहारार्थः स च ग्रामारण्ये न भवतीति चेन्न· एकक्रियायां हुआरोपीकरणासंभवात् एका
दूषी त्वगतु दारिद्र्यस्य कास्म न्नेनेक लालपे गारो पितवद्व· अयं समाहारद्विगुः· त्रि
लोकनाथ इत्यादौ तु अवयवो लोका [illegible] लोक त्रयस्य नाथः इत्येवं प्रकारः इति द्विगुः

राम
६०

बहुव्रीहिरन्यान्यार्थेइति अन्यस्यसमस्यमानपदाद्भिन्नस्यपदार्थः अन्यार्थः तस्मिन्
पदा· अन्यस्याः प्रथमाभिन्नाया विभक्तेरर्थः अन्यार्थः तस्मिन् प्रथमातं ग्राहिनाउभयमपि·
तयाचाप्रथमार्थेव्रीहिः संज्ञाप्रयोजनं पूर्वनिपातनियममाह वहुव्रीहाविति· सर्वादिसंख्ययोस्तु संख्यायाः
द्युन्यः संख्यायास्त्वल्पीयस्याः द्विमाः वहुधन इति अतद्गुणसंविज्ञानोयं तस्यान्यपदार्थस्यगुणाद्विशेषणा
निसमस्यमानपदार्थाः कार्यभक्ते नसंविज्ञायंतेयस्मिन् इतितद्गुणसंविज्ञानः लंबकर्ण इत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानः अस्ति धन इति
अनीतिनियंत प्रतिरूपकमव्ययं· समासेभिन्नार्थानि मन्यानां वैयाकरणानां मतं दूषयितुवाक्यसमासयोः शाब्दबोधभे
दः प्रदर्शयते· तथाहि प्राप्तमुदकं यं इत्यस्य यत्कर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकमितिबोधः प्राप्तोदक इत्यस्य· उदककर्तृकप्रा
प्तिकर्मीभूतोग्रामइतिबोधः एवंप्राप्तानेटः ऊढरथः ऊढोरथोयेनेत्यस्य· यत्ताश्रयवहनसाध्यदेशान्तरप्राप्त्याश्रयार
थइतिबोधः उढरथइत्यस्यतु· रथकर्मकवहनाश्रयोनड्वानितिबोधः छिन्नमुद्धतो येनेत्यस्य यत्कर्तृकद्वैधीभावाश्रयो हदः
छिन्नमहदइत्यस्य हदाश्रयद्वैधीभावानुकूलव्यापाराश्रयः कुठारः उपहृतःपशुर्यस्मै इत्यस्य पशुकर्मकउपहरणा
श्रयः पशुरिति उपहृतपशुरित्यस्यतु पशुकर्मकोपहारोद्देश्योरुद्रः · एवंवदन्नार्थे · स्थाप्यः उद्धृतमन्नंयस्मादित्यस्य
स्य· यदवधिकोद्धरणाश्रयोन्नमितिबोधः उद्धृतान्न इत्यस्यतु· अन्नकर्मकउद्धरणावधिः कटाहः पीतंवरंमस्य
तेस्य यत्संबंधिपीताभिन्नमंबरं इत्यर्थः पीताम्बर इत्यस्यतु पीताभिन्नांबर· स्वामीत्यर्थः एवंचित्रगुरित्यस्य वीराः
पुरुषाः यस्मिन्नित्यस्य· यदाधारसत्ताश्रयवीराभिन्नाःपुरुषा इतिबोधः वीरपुरुषइत्यस्यतु वीराभिन्नपुरुषसत्ताश्र
योग्रामइति· केचिन्नोति ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वादितिभावः नन्वेवं सुभ्रू· परतोज [illegible] धाशाब्दबोधेरुणामा

बहुव्रीहावित्यर्थः अयजाइति नञजायस्येतिविग्रहे अस्तु किं यस्येत्यालोपे अजवसो सावितिदीर्घे सिद्धे एतच्च प्राचाम
मनुरोधेन वस्तुतस्तु प्रजामेधाभ्यामसिज्येवच्छे सुचितेः तथाचासच्प्रत्ययएवनत्वागमः एतेनयच्छे पिच्च अग
मस्य उकारानुबंधित्वाद्विनो नुमिति नुमप्राप्नोति न पापीयादोषोः सत्तुरित्यतो यानुकर्षणान्निमिति वासुदेवादिः
प्रयुक्ताः धर्माः इति केवलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दस्तदंताद्बहुव्रीहेरन्प्रत्ययइत्यर्थः केवलात्किं परमः
स्वः धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् यत्तु वासुदेवेनोक्तं वक्तव्यत्वात्केवलात्पदात् केवलो धर्मशब्दस्तस्मान्न प्रत्य
यो वक्तव्य इत्यर्थः तेनेह न परमः स्वः धर्मः परमः स्वधर्मो वा यस्य स परमस्वधर्म इत्यत्र न न अत्राप्यपरमस्य इत्यस्य
कर्मधारये गोकपदात्केवलमस्त्येव अन्त्यधर्मशब्दस्य केवलविशेषणत्वमप्यर्थ धर्मशब्दस्य बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्व
पदात्परत्वाभावात् उक्तं चेदीक्षितैरपि संदिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः एवं परमस्वधर्मेत्य
पि साध्वेवेति अन्याय इति अन्यस्यार्थोऽन्यार्थः तस्मिन्वर्तमानस्येत्यध्याहार्यं कारकविभक्तेः क्रियत्वे घस्मि
यस्मात् ह्रस्वावेत्यतो ह्रस्वानुवृत्तेः स्वरस्येतिलभ्यते त्रिचतुरोः स्त्रियां इत्यनुवृत्तं तच्चविहितविशेषणमित्याशयेनाह स्त्री
स्त्रीप्रत्ययांतस्येत्यादि अन्यार्थे किं राजकुमारी स्त्रीप्रत्ययांतस्येति किं अतिलक्ष्मीः स्त्रीप्रत्ययांतस्येति समासविशे
षणादिह च फलमित्याह नेह स्वः नन्वत्रान्यार्थत्वमेव कथमिति चेत् ब्रूमः अन्यार्थे संज्ञित्वं हि गौणत्वे तात्पर्यं त्वस्य
च अत्रोत्तरपदार्थस्यैव प्राधान्यात् पूर्वपदार्थस्य गौणत्वस्वीकारात् वेत्यस्याप्तेत्तस्य व्यवस्थितत्वाश्रयणात् बहु श्रे
यसीत्यादौ तेन यत्तु प्राचा स्त्रीलिंगस्येति पद्मवासुदेवेन व्याख्यातं त्रिचतुरोः स्त्रियां इत्यतो विभक्तिविपरिणामेन
स्त्रिया इति षष्ठ्यंतमनुवर्तते इति तन्न अतिलक्ष्मीरित्यादावतिव्याप्तेः उगितश्चेति वस्यस्यस्वस्य अयणात् उ
त्प्रत्ययांतस्येनेत्यादिकं दर्शयति कल्याणीपंचमा इति टाडकाइत्यः दर्शनीयतरेति अतिशयेन दर्शनीयेति विग्रहः गुण

गो

वचनस्येति किं कर्म्माभावः कर्म्मत्वं समासादाविति समासादिवृत्ताविन्यर्थः तथा च कृत्तद्धितसमासैकशेषधातुसंज्ञाप
योजकप्रत्ययेष्वित्यर्थः एतावत इति ङ्योनिवृत्तौ तन्निमित्तो कस्यनत्वस्यापि निवृत्तिः वृद्धिरेतारिति यस्मिन्तद्धिते तद्धितर
आदिस्वरस्य वृद्धिरित्यर्थः गोरिति अन्यार्थो शब्दस्तदन्तनाम्नो ह्रस्व इत्यर्थः यथा अतिगौरी मित्यत्रापि गोशब्दस्योपस
र्जनार्थे वर्त्तमानस्य तु नान्यार्थत्वाद्ध्रस्वः प्रसत्यत गोरन्यार्थे इत्येकयोगकृतं न कृतं स्त्रीप्रत्ययस्याग्रह प्रसंगात् गोर
अपि गोरत्वादेवनोक्तं मध्यान्त इति अब्रह्मोमध्यामिति विग्रहे क्वचिदमा यन्तस्य परत्वमित्यन्तशब्दस्य परनिपातो नोचेत्य
नेन उपधाया लोपरूपसिद्धिः राज्ञा पुंसि इति नियमात् पुंस्त्वे नावेति गोप्यस्वर इत्यतो ह्रस्वरयो रनुवृत्तिः डितिटरित्यन
वृत्तिस्यनामत्वाधिकारादेवेत्याशयेनाह नान्तस्येति नाम्न इति प्रोष्ठः वेत्यस्य व्यवस्थितत्वाद्गः वाग्रहणादि
ति पूर्वेति सप्त पूर्वमिति विग्रहः अर्धरवारमिति रवायो अर्धमिति विग्रहः एवमर्धमावणि इति वहुव्रीहि
कर्मधारयत्वात्यर्थ इति एकद्वयइति एकार्थनिष्ठ इति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकस्मिन्नर्थे निष्ठात्वमित्यस्य
त्यर्थः भिन्नार्थनामकरूपेणैकत्रान्वयविवक्षायां द्वन्द्वः विशेषणविशेष्यभावे तु कर्मधारय इति विवेकः एवं निपातेत्वनि
यमः हस्तादिरिति लिङ्गात् तथाहि आहिताग्निरेतस्य आहितहस्त इति स्यात् लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्था विशे
ष्यते अनेनेति अनेनेति विशेषणं विपल विशेषणो इत्यतः करणापुट यत्साधारणाकारेण प्रतिपन्नं यत्प्रकारवत्
प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्प्रकारे व्यवस्थाप्यते तद्धि शेषणं नीलमुत्पलमिति अत्र हि नीलार्थो भ्रमरादि
साधारणरूपेण प्रतिपन्न उत्पलार्थेनोत्पले व्यवस्थाप्यते उत्पलार्थो पि रक्तादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्नो नीलार्थे
न नीले व्यवस्थाप्यते इति एतदुवासुदेवेनोक्तम् तुल्यार्थत्वं नाम समानार्थत्वं तच्च प्रायशः पद्योर्द्वयोरिति पद्

द्वयस्युक्तं· तेननीलोज्वलघटः इत्यादौवहुपदेप्यदोषइतितन्न· वहुपदानांकर्मधारयत्वासंभवात् अनेकपदत्वं
द्वंद्ववहुव्रीह्योरेवेतिदीक्षितोक्तनियमाप्युद्धुत्त्वात्· कर्मधारयसंज्ञाविधानानुमितफलंतु पूर्वपदस्योक्तपुंस्कस्यपुंवद्भा
वः इत्याशयेनाह॥ रक्तलतेति॥ रक्ताचासौलताचेतिविग्रहः अत्ररक्तशब्दस्यगुणवचनत्वेनविशेषणत्वात्पूर्वनिपातः
तथाच गुणद्रव्ययोर्गुणस्य जातिद्रव्ययोश्चजातेः क्रियायाः गुणक्रियाशब्दयोस्तुअनियमः पूर्वनिपातइतिबो
ध्यम् अग्रेलौकिकविग्रहेभेदद्योतकश्चशब्दोधर्मभेदद्योतनायप्रयुज्यते· सर्वादिश्चधर्म्यभेदबोधनायत्र
गार्थेचस्त्रहलात्वासौपृथतीचेतिशेषोक्तिरनुकूलात्तदभावेपि· एको॰ नञ्जायेव पक्काजितिनडुक्तिरिवेतिद्वयमपिम
न्यगेवेति॥ नाम्नश्चेति। प्रादिरुपसर्ग इत्यतोविभक्तिविपरिणामेनप्रादेरित्यनुवर्त्तते प्रादेरपिनामत्वेनग्रहणापिनामा
ख्यातनिपातोपसर्गेत्यत्राभिन्नत्वेननिर्देशात् व्युक्तिः शाकपार्थिवादीनामिति· मध्यमपदलोपइतिपाठेनु पू
र्वपदस्यवहुपदत्वापि तयाअन्यथाकर्मधारयः देवब्राह्मणाइतिषष्ठीतत्पुरुषगर्भः उत्तरपदलोपइतिपाठे
पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदंग्राह्यं· ननुकर्मधारयस्यपार्थिवादेर्लोपप्रसंगात् सहादेस्सादिरिति· आदिशब्दउभ
यत्रप्रकारेप्रकारस्यसादृश्यं· सहआदि· सदृशोयस्य· सादृश्यंचअवहितादेशाश्चयत्वेनग्राह्यं· सदृशआदिः
सदृशोयस्यसादृश्यंचविहितादिश्यमानत्वेनरूपेणग्राह्यं· अतः सहादयः सादयश्चानंताः प्रयोगवशाज्ज्ञात
व्याः सध्र्युडितिसहस्यसध्रिरादेशः· समः समिः तिरसः तिरिरित्यादिसर्वत्रज्ञेयं· अलुकुत्तरपदेदिति· समा
सप्रत्यययोरित्यस्यापवादः· कण्ठेकालः इत्यस्यपदत्वेसिद्धत्वेपिकृत्कृत्नुजकेत्यनिष्टापत्तिवारणायेदमावश्य

कंर्हृद्स्पृगिति॰ हृदयंस्पृशतीतिविग्रहः कर्मण्याधिकरणेच्चे[illegible]दासप्रभी अमुष्यकुलिकेति अमुष्य कुलस्य
भावः एवममुष्यपुत्रभावः इत्यपि॰ देवानांप्रियइति मूर्खाहि देवानांप्रीतिंजनयंतीति देवपशुत्वात् शुनःशे
फइति शुनइवसेफमस्येतिविग्रहः [illegible]पुच्छलांगुलभामपिवद्दूआहिः [illegible] यथाम् ऐता॰ सेज्ञा॰ द्विदः
परस्यति॰ उभयत्रापवर्गाईतौयस्य सतयातस्मात् मालभारीति॰ मलांविभर्त्तीतिविग्रहः ताच्छील्येणिः
नि सत्यंकारइति शपथकरणम् अगदंकारोवैद्यः अस्तु॰ करोभ्युपगमः अस्तु इति तिंगतप्रतिरूपकमव्ययं धेनु
भव्येति धेनुआसीभव्यतिविग्रहः भविष्यति धेनुरित्यर्थः अनभ्याशमित्यइति॥ दूरत॰ परिहरतव्यइत्यर्थः ति
मिंगलइति मत्स्यविशेषः गिलगिलेचेति॥ गिलंगिलतीति गिलगिलः तिमीनांगिलगिलः॰ तिमिंगिलगिलः॰ इति
विग्रहः नहिवृतीति॰ उपनह्यतेइत्युपानत् निवर्त्ततेइति नीवृत् प्रवर्षतीति प्रावृट् मर्माणिविध्यतीति मर्मावित् नि
रोचतेनीरुक्॰ ऋतिं सहतेइति ऋतीषह् पपितनातिइति परीतत् अपादेश्चयह्हइति॰ द्वंद्वसमासेक्वचिदपिमहतस्य
पदस्यलोपः अन्त्यस्यलोपइत्यतोलोपग्रहणामनुवृत्ते व्याख्यातेन उदाहरणं पितरावित्यादि॰ उदा॰ मध्यान्हव
माह॥ अत्रनाम्नामित्यनुवृत्ते सद्विभक्तिः परंबोध्यम् ननुपदार्थैकद्वंद्वइत्यर्थेर आदिरित्येकवचनमविवदितम्॰ स्त्र
स्त्रैलिंगवचनमविवक्षितमित्युपसर्गात् तुल्यार्थे इत्यनुवर्त्य विभक्तिप्रत्ययेनवाक्यभेदेन व्याख्येयं यथाच समानप
दकानांचनाम्नामद्धेश्याद्यः आद्या॰ आद्यानां वान्त्यआदेशःस्यात् रामश्चरामश्चरामौ॰ घटश्चकुंभश्चघट
कुम्भौ॰ घटश्चकुंभश्चकलशश्चकलशाः॰ पूर्वपदानामन्त्यपदादेशेनकृते सविभक्तिकस्यादेशस्तस्यैवश्चव

गाश्चसंगात् द्वंद्वार्थश्च सहविवक्षा॰ सहविवक्षाचेयं अनुस्तेत्य भेदानामेकाग्रेणोपजायते यदा सहविवक्षा तामाश्रित्य
द्वंद्वैकशेषयोः इति॰ अतो द्वंद्व इति॥ विद्यायोनिसंबंधाच्चिनामेव ऋता नामित्यर्थः तेनेह न॰ कर्तृभोक्तारौ गावइमा इति
ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्रियाः एकशेषइत्यर्थः सुल्कइति अलकिः सहोक्तौ क्लीवमेव॰ शिष्यतेइत्यर्थः यातोवेति स्यात्सु
परंविकल्पेनेत्यर्थः दिक्संख्ये संज्ञायामिति दिक्च संख्या च दिक्संख्ये॰ दिग्वाचिसंख्यावाचिनावित्यर्थः कर्मधारय
स्तुल्याः इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं संज्ञायामेव नान्यत्रेत्यर्थः दक्षिणाग्निरिति दक्षिणादिग्वस्थितेवस्तुनि दक्षि
णाशब्दः अतो दक्षिणादिग्व्यवस्थितो दिग्व्यवस्थाप्यते॰ अग्निशब्दोपि चित्रकाद्यर्थो भवति तत्नामव्यवस्थाप्यते॰
अतो विशेषणविशेष्यभावात्कर्मधारयः संज्ञायां किं पंचफलानि॰ दिक्संख्ये किं॰ सूर्यगात्सूर्याद् दक्षिणाग्निरित्या
दौ॰ लोकेसंज्ञान गमान्नित्यसमासत्वं अविग्रहस्यनित्यसमासत्वं॰ नविग्रहोयस्यलोकेप्रयुज्यत इति शेषः अन्यथा
दक्षिणाग्निरनन्तागंगायस्यत्यादिविग्रहस्य सर्वत्र दर्शनात् अविग्रहत्वासंभवएवस्यात् अथ मत्रसंग्रहः क्वचित्
समासैकशेषयदुक्तं तद्धातुरूपाः पंचवृत्तयः पर्यायाभिधानवृत्तिः बृन्धार्थबोधकवाक्यं विग्रहः सद्विधालौकिकोलौ
किकश्च॰ तत्रलौकिकं चैव॰ समासोपिद्विविधः नित्योऽनित्यश्च॰ नित्योपिद्विधा॰ अविग्रहोऽस्वपदविग्रहश्च॰ न
स्वस्वसमासस्यपदैर्विग्रहोयत्र॰ समासः चतुर्धेतिप्रायोवादः द्विग्वव्ययीभावतत्पुरुषद्वंद्वबहुव्रीहिकर्मधारयभिन्न
स्यापिनाम्नश्चकृतेतिवाधानात् एतेननोऽन्यत्कृतासम। सइति सूत्रेसमासग्रहणात्सुकुठपरक समासस्यपूर्वोत्पत्ति
विधानात् अमादौतत्पुरुषइत्यलामेन कपुत्यानुवृत्तेर्वेतिवामेवोक्तिः पराक्ताः तथा पूर्वपदार्थप्रधानाव्ययीभावः
उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः उभयपदार्थप्रधानोद्वंद्वः विशेष्यपूर्वः कर्मधारयः

पूर्वपदार्थप्रधानः विशेषणपूर्वस्तूत्तरपदार्थप्रधानः द्विगुरन्यपदार्थप्रधान इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः रूपप्रतिउन्म
त्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्राइत्यादिबहुव्रीहौ इत्याद्यमित्यादिद्वंद्वे चाभावादेकपदत्वं द्वंद्वबहुव्रीह्योरेव।
एकपद्यमेकविभक्तिकत्वं च समासप्रयोजनं पूर्वनिपातः समासान्तप्रत्ययादिश्च प्रयोजनं। निःकौशाम्बिरिति कौशाम्ब्या निर्गतः
इति विग्रहः पञ्चगवमिति। पञ्चानां गवां समाहार इति विग्रहः सुदिनाहमिति सुदिनशब्दः प्रशस्तपर्यायः सुदिनानां
घासुकार्यमेतत्तु विचिन्त्यं तत विपर्यस्तः स्वयं चेत्यादिप्रयोगदर्शनात् त्रिपथं विपथमिति व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा का
पथः समा इति अमरे विपथ्यकापथाविति रभसकोशे च पथितावित्यस्मात्त्वचा छन्दो बोध्यम्। वाटः पथश्च मार्ग इत्यपा
दितित्रिकाण्डशेषे प्रत्यनुकूलः स्वरूपवतीति क्रिया विशेषणत्वाद्द्वितीयान्तं धातुपाठभावात्तो प्रतीति फलाशः कर्मी
भूत इत्याच फलसमानाधिकरणापि हिती। सामान्ये नपुंसकमिति वा नियतलिङ्गविषयत्वेन आदिपवनीत्यादौ प्रातर्गादि
रितिपुंस्त्वमेव। इक्षुच्छायामिति। इक्षुच्छायानिषादिन्य इति इत्यत्र त्वाऽ प्रश्नो बोध्यः इनसभमिति। नृपतिसभामगमन्न
वैयग्रतराजविशेषवाचीन्नपतिशब्दो बोध्यः॥ ॥श्रीविद्यानगरस्थायिलोकप्रकाशकरसमेत्राकृतायां मृदटीकायां समा
सविग्रहनिर्गता॥ ५ ॥ अपत्येऽणिति॥ अत्र प्रकरणत्वाद्व्याख्यादिनाऽपत्यान्वयप्यासंभवत्यादिप्राश्च्याख्यानामलाभतन्ना
माख्यानमित्यर्थः अस्य तस्य वा पत्यापत्यवद्भाव सेयस्यापत्योचितत्वात्। अदिस्वरस्वरस्यानि तद्धित इति। अत्र स्वरगाला
दिः आदिस्वरः स्वरः सुचा। निर्द्धारणार्थे कषाय। अत्र स्वरात्प्रत्याहारसमासः क्वचिदमाद्यंतस्य परत्वस्य इदमपि ज्ञापकं। निर्द्धा
रे च सजातीयापेक्षेतेन स्वरपवर्गस्थाने। नहस्तइति लघुभाष्ये। अत्रेदमवधेयम् निर्द्धारणार्थश्चात्र समासः तिताव द्वौ
ने नयाहि। हरि [illegible] को [illegible] निर्द्धारणाद्दलान इति नानिर्द्धा [illegible] इतिया

गोनिस्त्वत्रैवान्नार्थेऽनुकूलमिति तस्मात्सप्रसंगेनेन समासः कर्मधारयो वा कर्मधारये च यस्त्वर इत्यतः स्वर इत्यनुवर्त्य
जातेवकवचनं बोध्यम् तथौत्स्वरे च यम आदिस्वरस्तस्य वृद्धिरिति व्याख्येयं अचणाचत्रोणानावितीयस्यैत्रिगात् तस्मिन् प्र
करणात् तद्धितस्यैव विशेषणं आणितीनिर्जितीतिवाच्यकमेवकर्तव्यं सर्वत्र णाकारणवत्रकारणचानुबंधास्त्येनकार्यं इत्यु
क्ते स्त्र अनेकस्य लुङनुबंधस्य व्यत्यासकारणं स्त्रप्राक्रपेदिता नन्वादेर्णित्वाद्वृद्धिरित्येवास्तु किं स्वरग्रहणेनेति चेत्सत्यम्
हसस्य वृद्धिवारणसंभवेपि यत्र द्वावेव स्वरस्तत्र नायं वृद्धिर्नेवादि हसात्परस्याप्रतिषेधकानिराशाय स्वरग्रहणस्यावश्यक
त्वात् आदित्वं तु यस्मात्पूर्वं नास्ति तत्त्वं एवमंतत्वमपि यस्मात्परो नास्ति तत्त्वमेव इत्थं च व्यपदेशिवद्भावेनैकस्वरस्य
यदि तु सत्यन्यस्मिन्नित्यपि विशेषणं तु योरयं तदा व्यपदेशिवद्भावेनैकस्वरस्य वृद्धिः चौव्यक्षर इति वौग्रवृक्षश्च र इति तद्धि
दः उक्तश्च एतयोस्समाहारः वा एकत्वे द्विगुद्वंद्वावित्यस्यानित्यत्वान्नपुंसकत्वाभावः नपुंसकत्वे वाह्रस्वत्वस्यवानित्यत्वम्
यश्च स्वरश्च यस्वरं तस्मिन् यस्वरे अत्र औकारस्य स्वरे अवृद्धिधानस्य सिद्धत्वेपि यकारार्थे योग्रहणस्यावश्यकत्वात्
तन्नहरणं वस्कतस्क [illegible] चिन्त्रक रेपि स्वरका यातिहराद्द वसिद्धिरित्योकारग्रहणं न कर्तव्यं यस्वरयोश्च प्रकरणात्तद्धितया
स्वेग्रहणं उपगोरपत्यमिति गास्तुपगतः उपगुः नाम्नश्चेति समासे गोरिति ह्रस्वः उपगुयो द्ववि शेषः उत्त एवं जेयुकश्च
ने अणः प्रयोगे उक्ता यौ नामश्चयोगः इतिन्याय्याद पत्यशब्दस्याप्रयोगः मृगापत्येमगत्वसत्त्वात् न तद्धा विभ्यस्तद्धितः
उपगुत्वं उपगवेनास्ति इति भवत्यपत्यप्रत्ययः रिउरणाइति मातृशब्दोति जननीवाचकस्यैव ग्रहणं व्याख्यानात् असा
मातृणामपत्यमिति संख्यापूर्वो द्विगुरिति तद्धितार्थे द्विगुः अमेन्मावित्यत्र व्यवस्थितत्वात् यणः क्वचिन्नवस्यापि इकार
स्यजमानानां मध्ये सवर्णत्वेन णाकारः शिवादेश्चेति अत इति योगविभागात् वो हरकारान्तादप्यण् अत इञ् न योरिति

अत्र अत इति योगविभागः तेनाकारान्तादन्यस्मादपि क्वचिदण भैमसेनिः इत्यादौ वा कृत्वादेशो वा। इञ इति द्वितीययोगाद
नकारान्तादपीञ् सिद्ध्यतीति भावः तेन मार्वणिरित्यादिसिद्धिः अद् इ चेति ङित्वादन्त्यस्यायमादेशः सौधातकिरिति सुधातु
रपत्यमिति विग्रहः रयायनगार्ग्यगार्ग्यायणा इति स्यञ्जायनराचपयरा चरणीयस्य इति गर्गस्यानन्तरापत्यं [illegible] पितृष्वसा
च पत्युः समाहारः मातादिपस्य संतत्यातस्मात् स्वात्पर इति शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते स्त्री शाङ्गरवाद्यञो ङीन् गर्गान्
दिशेद्य प्रयोगः अत्र नव्या अत्रादि शब्दः प्रकारवाची नन्वयं स्वार्थः एतदादिगणास्यान्नाद गोनात इत्याह तन्मते गार्द
गर्गादेरपत्य इत्यादिवासुदेवाक्तिः प्रत्युक्ता गर्गादिपाठात् तदपत्येऽन्त्यानां तेन गुन्स्यापत्ये गार्ग्य इत्यत्र गार्गस्यापत्य
मित्यर्थो बोध्यः साक्षादपत्यमनुगामिनि त्यजेति इनङ् चेति ङित्वादन्त्यादेशः कल्याण्यादिनय इति कल्याण्याया अपत्यमिति विग्र
हः गौधार इति गोधाया अपत्यमिति विग्रहः पार्ष्णार इति पार्ष्ण्यापत्यमिति विग्रहः पैतृष्वसेय इति पितृष्वसुरपत्यमिति विग्र
हे पितृष्वसादेरित्यत्र कृतयत्वनिर्देशात् समासे क्वचित् स्थले परतो न पदस्य तस्य तस्य सः तेन ज्योतिष्टोम इत्यादौ षत्वं चाट
क इति चटकस्य चटकाया वापत्यमिति विग्रहः चटकेति चटकस्य चटकाया वापत्यं स्त्रीति विग्रहः लुग्वक्तव्ये क्वचिदिति
क्वचिद्ग्रहणात् यान्तरा कल्पनानुसारेण लुग्भवतीति बोध्यं ग्रन्थगौरवभयान्न तत्तवैमुदाहृते अवर्ततीति अवतरपत्य
मिति विग्रहः पुमांस्त्वावर्त्य कुन्तीति कुन्तेरपत्यमिति विग्रहः कुरुरिति कुरोरपत्यं पुमांस्तु कौरव्यः उतऊ रिति ऊ सू
रसेनस्यापत्यं स्त्री सूरसेनी पुमांस्तु सौरसेनः देवतेमदर्थ इति देवता च इदं च अनयोः समाहारः देवतेदं तच्च तादर्थ्यं च
देवतेमदर्थं तस्मिन् इदं तेऽस्य मनागत्वादर्थग्रहणस्य प्रत्येकं योगः इत्याशयेनाह देवतार्थ इत्यादि इन्द्रो देव
ताऽस्येति त्यज्यमानद्रव्यउद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च ननु देवतार्थस्याऽपि इदमर्थत्वाद्देवताग्रहणं [illegible] व्यर्थं

इसिचेत्सत्यम इत्यर्थे इत्यस्यांधेहविषि: वाध: देवतार्थेनुइ इदेवतोहृपपकं हविरितिजशेषवोधार्य पृथक: ऋपो
नपात्पानतोरिति अत्रारेण यथासंख्यं नतुप्रत्ययेव्याख्यानात कायमिति· अत्रयस्यलोपंवाधित्यापरत्वाहृद्धि:॥
क्वचिहृद्धयोरिति अपत्रादिस्वरस्येति संप्रगः स्त्रममनुवर्त्तते· द्वयोरितिद्यस्यंतंपदविशेषण यद्यपिसमासेनैकपदत्वं न
थाप्यंतर्वर्तिविभक्त्यापदद्वयत्वंवोध्यं· पदांतइतिज्ञापितं उत्तरस्यपदत्वेनज्ञापकसिद्धं नसर्वत्रइतिवचनान्नेहाग्न
यणीयं· अग्निमारुतमिति अग्निमरुतोदेवतयस्येतिविग्रह: अग्नेरितिमत्वुत्तरपदेअग्नेरिदादेश: स्यादित्यर्थ: सौभा
ह्यमिति सुहृदोभाव: सौभागिनेयइति· सुभगायाअपत्यमित्यर्थ: साक्तुसैधवइति· सक्तुप्रधाना:सैधवा: सक्तुसि
धव: तेषुभव: सतेनक्रीत: प्रातिकत्वमनुगतोऽनुसतिकत्वस्येदमानुप्रातिकं: गतौ ॥ अत्रवृत्त्यस्यव्यवस्थि
तत्वात्क्वाचिदत्तानेपिशिगाम्य· क्वचिद्दत्तानेऽपिगात्वं क्वचिद्विकल्पइत्यादिवोध्यं· गातावकुत्वागसातइत्युक्ते: आस्नग
ग्रस्मइतिवत् गितापिजित्वविकल्पावोध्य: पित्र्यमिति· पितुरिदमितिविग्रह: क्वचित्तु रवत्वाद्रत्वम् एवगव्य
मित्यपि· मातृपितृभ्यामिति घित्वादीप: कारकाक्रियायुक्त इति· कारकशब्दोयद्यपिद्यर्थ: कर्तृपर: सर्वकारकप
रश्च· तथाप्यत्रसर्वकारकार्थएवगृह्यते· अन्यथाव: नुरित्येवावदत्पत क्रियाचधात्वर्थ: सचफलव्यापारात्मक:
क्रियायुक्तकर्त्तुरित्यादि· कुंकुमेनरक्तमिति रंजनक्रियाया: करणकारकात्कुंकुमात्तरण तद्युक्त मत्रवसप्तकमिति
माथुरइत्यत्रआगमनक्रियाया: अपादानकारकात्मथुराशब्दात्तरण तद्युक्तोत्रिकत्वेत्यादिकमूह्यं कारकादि
ति किं· फलानांसंहत: क्रियायुक्तो किं· काष्ठेपाक: नात्रपाकादिक्रियायुक्त: किंतुक्रियैव· क्रियेतिकिं गृहघट:
अत्रघटयुक्तोघट: नक्रियायुक्त: क्रियायामित्युक्ते: शाहकरोतीतिशाहिक: इत्यादौप्राधान्येनक्रियायाएवभा

नेस्यात् न तु कर्तुः यादे कर्तृ का र्थ्यग्रहणं मत्तुक प्रत्यानुवर्त्तते तदा कारकादित्येवाल्लं धुर्य्य इति संज्ञा पूर्वक विधे
रनित्यान्न दीर्घः एक धुरीणा इति णिञ्च विकल्पान्न वृद्धिः मुखपार्श्वतसोः इति ईद्धां त्र्ययमारात्वाद्गुत्तेः प्रत्येकं योगः मुखतीयमि
ग्रहीनिर्दिष्टस्येति स कारलोपः अस्येत्यलोपश्च रूपसिद्धिः देवकीयमिति देवस्येदमिति वाक्यं राजकीयमिति अत्र नलोपः यतः ना
म्नानोलोप इत्यस्मान्नस्यना न इति व्याख्यानात् प्रत्ययान्तकारामात्यादावयवत्वानान्तत्वाभावात् अतानोपि त्वत्र वेत्यस्य व्यव
स्थितत्वाश्रयणादत्र लोपः हैमनमिति हेमन्ते भवमिति विग्रहः टि लोपस्तु ग्रन्थे रत्नपश्चिममिति पश्चाद्भवं डिमादादित्यस्य
लोपः हैतुमनुष्येभ्य इति हेतुमनुष्यवाचिभ्य इत्यर्थः छागलेय इति णित्वाद्वृद्धिः परासेव्याति भितुस्त्रत्वात्प्रपराशर्य्यशाङ्गोन्य स्व
शिलालि पाराशर्यनिरित्यर्थः पराशारिणि इति कत्यादेत्याच्च लोपः उक्त छ यद्य इति मित्रनेटस्तत्रयोरित्यर्थः ग्रामीलोनि ग्राम्य
विकार इति विग्रहः पिन्नादीप शौक्तिकी इति शुक्तिः अहणं स्येति विग्रहः केनेयका इति कश्च इनश्च इयन्महक श्रेति देवतट
म इत्यत्र देवतटमोरिति वक्तव्यं अर्थग्रहणं स्याद्यर्थमहानुवर्त्तते ततश्चोक्तानुक्तार्थलाभ इत्याशयेनाह उक्तेत्यादि स
ध्रीचीन इति सध्र्यग् इति विग्रहे स्वचेईनः णित्वाभावान्न वृद्धिः एवसम्यगेवांतसमीचीनः अन्य लोपादीर्घश्चेत्यकार
लोपः पूर्वस्यकारस्य दीर्घः तस्यापि तद्धितविधानात् कानीन इति णित्वाद्वृद्धिः व्यासः कर्णाश्च शाकुनिक इत्यादीनां श
कुनीन् हंति इत्यादिकं वाक्यं ऐतिहासिक इति इतिहासमधीते पाकस्त्रलयोरिति यथाक्रमेन्वय इत्याह पील
पाक इत्यादि अश्वयद्भवमिति घटश्चम्बा इत्यर्थः इनपरका इति यथाक्रमं प्रत्ययद्वयाद प्रात्ययं वोध्यम् त्यतनो
प्रावर्त्तिकमिति स्वोभवमितिविग्रहे ह्योरादित्वादिकारात्पूर्वमुडिकृते पक्षाद्वृद्धिः प्रातस्तन इति एतत्तन्न्निपातनात्
स्वार्थेपीति व्यय एव वा यत्त इति स्वार्थिकाः प्रकृतितः लिंगवचनानि न व्यभिचरंति इत्यस्यौत्सर्गिकत्वाल्लिंगविपर्य्ययः

अगीनयोरा हेरोयथासंख्यंनञ्प्रत्यये॰ वत्तुल्यइति अग्रक्रियाग्रहणमनुवर्त्तते तच्चतुल्येनसंबध्यते तेन तुल्यंक्रि
क्रियायामर्थेलभ्यते॰ तोलनंतुला तुलयासमितंमितायिग्रहे॰ कारकादितिणयप्रत्ययगणतोवेतिणात्वाभावा इत्यभा
व॰ चतुर्थीत्वतिनिर्देशात्क्रियासाहश्याभावेपि षष्ठ्यंतान्नप्रत्ययान्न भवतिइत्याशयेनाह॰ मथुरावदितियोगविभागान्म
हान् सर्वादित्यादावक्रियासाम्येपिभवति॰ भावेतत्वयगाइति तस्मात्वस्यघराणवेत॰ भावशब्दोभिप्रायाच्चनेकार्थोप्यत्रप्र
वृत्तिनिमित्तंवचनपरक्रियते॰ नतुअभिप्रायाद्यर्थः॰ अनविधानादित्याशयेनाह॰ शब्दस्येत्यादि॰ प्रवृत्तेर्निमित्तंप्रवृ
त्तिनिमित्तं तस्मिन् प्रत्ययाइत्यर्थः॰ यगतत्तुभयंमेवग्रमेत्रिकमेणयपीति॰ अत्रक्रियानुवर्त्तते क्रियायामित्यर्थ॰ लौहि
तिमति॰ लोहितस्यभावाव इत्यर्थः॰ लाघवमिति लघोर्भावइतिविग्रहः॰ अरइमनीति॰ प्रयोगानुसरणमेवहसादेले
घोरितिव्याख्याने शरणा१ वहोरिति॰ वहोरितिपंचम्यंत॰ तत्रअस्य पंचम्यंतनिर्देशात्याहेलोपवर्णस्येवत्याप्
येनेभरोस्यत्युक्ते पुनर्ग्रहणात॰ बहोरस्यानित्वं॰ पाशेपति॥ पाशानांसमूहइतिविग्रहः॰ खोत्विलोकात् पाश्यमिति
डित्वादिलोपः॰ खलगोरथेभ्यः इति॰ यथासंख्यप्रत्ययाः खलनीति। खलानांसमूहइतिविग्रहः॰ एवमन्यत्रापि सूरीयइति सू
र्यागस्त्ययोरितियलोपः॰ ऊधन्यइति ऊधसेहितः॰ अजथ्यइति अनायाहिताः॰ अस्त्यर्थेमतुरिति॰ अस्तीत्यत्रपुरुषवच
नेअविवक्षितेकालस्तुविवक्षितेः तथाचास्ति कर्त्तृभूतागुणरूपान्नाम्नः अर्थेसाद्रोमतुप्रत्ययः॰ अस्तित्वेनेनस्वाम्याधार
योराक्षेपः॰ एवंचप्रथमान्तान्नाम्नि कर्त्तुरस्यास्मिन्चेत्यर्थेमतुरितिपर्यवसितार्थः॰ उक्तंच भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगे
तिशायिनि। संसर्गेस्तिविवक्षायांभवंतिमतुबादयः॥ २॥ अनद्यतिना॰ अस्तिविवक्षायांयेमतुबादयोविधीयंतेतेभूमा।

दिवुविषयेषुभवंतीतिवाक्तिकार्थः भ्रमावहत्वं तच्चापत्तयायस्ययावत्तातस्यभावतावोधमस्मिनी मान्. निंदायांककुदा
वर्तिनीकन्या प्रशंसायांरूपवान् नित्ययोगेलाविरोगाहृदा: अतिशायिनि उदीरितीकन्या संवंधेदेहीसंसर्गःसंयो
गेस्तेनसंयुक्तएव. नतुगृहावस्थितोपिदाराः एतेनएतदुदाहृत्यऋत्यर्थोदाहरणोचोक्तम् इत्युक्तवतोवासुदेवादयो
निरस्ताः यच्चोपयद्यस्यतत्रतस्मिन्नपियच्चास्मिन्ततत्स्यापि. भवत्येवतुभयनिर्देशोव्यर्थः तथापिद्युदवान्यवंतः पुत्र
वांश्चैत्रः इत्यत्रपर्वतेद्युदासवधस्यचैत्रउत्राधारलस्यचासत्वाद्उभयनिर्देशः असन्निहितपुत्रस्यापि पुत्रवानितिप्रतीतेः
सामीपिकाधारत्वस्याविवक्षणादिति अइकाविति अअइकअतो. संध्यभावोसंदेहार्थः मांतोपधादिति. मश्चअश्चमौ.
अन्त्यश्चउपधाच. अन्तोपधे मावंतोपधेयस्यतन्मांतोपधम्. तस्मात् यद्यपिसत्वेनप्राकनीयं लाघवमुत्सृज्यगो
रवस्याश्रयणत्वात्. तथाहि. मांतोपधादित्युच्यमाने. अंयस्यतन्मत्त: अउपधायस्यतत्उपधम् मंतंचउपधंचमंतो
पधम् तस्मात् उभयत्रलाघवगौरवयोर्विशेषाभावात् इत्याशयेनाह. मकारांताद्इत्यादि यप्रास्त्वानितिनातसानेयो
हंसादावस्त्यर्थेअपदात्तनावाच्या. अतोनविसर्गः मस्वरपोस्तसर्वथाभवदीयइत्यत्रतुकन्यादित्वाहत्वेवाधमर मवोद
नैति शितोवत्स्यव्यवस्थितस्यमइकप्रत्यानुवर्त्तनान्नेत्यर्थः तद्धितान्तेति. अपदात्तन्वाहत्वे शोनलाइति म
धासंस्यंवाध्यं. लक्ष्मणाइति लक्ष्मीरस्यास्तीतिविग्रहः विग्रुणाइति. विगुनानाअंचतीतिविष्वंचितान्यस्यसंतीति
विषुण. विषुवरोरव्य:कालस्तस्यहिनानागनानिदिनानिसंतिदिनांतराणान्यूनाधिकभावस्यनवत्त्वाद्यदिकृत
संधेः स्यात्तदावलापोविसर्गः स्यादित्यनआह. अकृतसंधेरिति. ज्योत्स्नइति शुक्लपक्षः तामिस्रः कृष्णपक्षः नैरक

विशेषश्च· उषश्रुधिइति ऊधाइ यथाप्राव· श्रुधिश्रिकुह्र·स्तुफ्कों इ: मधुमाधुर्य्यमस्यास्तीति सर्वत्रविग्रह: कुंसाद्दाम्नत्नु:
स्वरइति महत्कंठविवरंखंतद्वान्नइत्यर्थ: गर्धभ्रूटायतनगरइतिनगा: वृत्ता:पर्वतास्य· आतस्राभृत्वोन्नागरीत्यपि·पा
डुरइति· पाडुःस्तुक्लोवर्णस्तद्वान् कच्छुरइति कच्छुरोगविशेषस्तद्वान् युद्रुम्याम इति· चौरस्यास्तीति दुरत इत्यत्र
अव्युत्पन्नोपिप्युपाक्षोदिनवाच्योलिंङ्कुईद: सोस्यास्तिजनकतयेति इमोपिचूहण · केशवइति प्रशस्ता: केशा·
स्यस्यतिविग्रह: अर्णावइति अर्णांसिजलानिसंत्यस्येति परियद्वुलइति परित: सीदतीतिपारेषत् एतत्किं यत्तद्ध:
परिमाणोवतुरिति· मान्तोपधादित्यनेनेवमिद्ध परिमाणार्थवचनं यत्तदेवतामावत्तावीति· यत्र देवतच्छूत्वानाव
तुप्रत्ययेपरेआकारान्तादेशा· इत्यर्थ: यवानितियत्यादिमाणामस्यातिविग्रह: इदमइशाइति· शाकार: शार्वादे
शार्थ: अस्माथेति· अस्त: प्रत्ययस्यग्रहणानतदन्तस्यग्रहणं इतिअस्वत्पर्यायोनान्मायादेश्यविन्तिजपर्यः
यावोगमन्निति गकारोजनमादित्वाद्युत्रत्यर्थ: तेनगत्वमेव यद्वा· गर्मिन इति छेद: गन्तारद्वेभिन्प्रत्यय:
कुत्सितेति कुत्सितमनुचितंभाषितुशीलमस्यसतथा· तस्मिन्नित्यर्थ: प्रत्ययान्तार्थेवाच्य इत्यर्थ: ईषदिति ईषद
परिसमाप्ति: किंचिन्न्यूनत्वं वहुवीतिपेसवप्रागेवेति उक्तेर्थे किंचिद्दनत्वार्थेवहु प्रत्ययोविकल्पेनभवति· सच
वहुप्रत्यय: प्राकृते· प्रागेवनतुपरत: लिंगस्यरव्यस्त्रापिप्रकृतेरेवनतुतद्विपर्यय: तेनवहुगुडोद्राद्दालघुवकुल
रागनर इत्यादौनविशेष्यानिघ्नता· कुतुपइति कुतु: स्नेहपात्रं ह्रस्वाकुतुप: पुमान् कास्तूतरीति· आयु
धविशेष: कास्तू: ह्रस्वेत्यर्थ: वत्सरइति· द्वितीयवय: प्राप्त: उद्दतर: नवीनमिति· नवशब्दस्यईनप्रत्यय: उक्त

थः यथासंख्यापरिमाणप्रमाणोन्मानवाचिभ्यः। उक्तं च। ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्या
त्संख्या बाह्या तु सर्वतः॥१॥ ऊर्द्ध्वमानं तुला। परिमाणं द्रोणादि। प्रमाणं हस्तवितस्त्यादि। संख्या पञ्चादिः। यद्यपि सा
मान्येन तरादिविधाने तथाप्येकस्य द्वयोश्च प्रकर्षे तरप् बहूनां तु तमप् इत्यवीतविवेकः। पाचकादिभ्यस्तु ईयस्विष्ठौ नाविधा
नात् टलोपस्यापि। टेर्लोपस्य लोपः। ईयस्विष्ठयोः डित्वाट्टिलोपे प्राप्ते निषेधः। कत्यादि इयं च पञ्चतानि इति बोध्यं ई लोपोऽन्याराद्वा
दिति। आदेशादित्यर्थः। प्रकरणात् बहोरिति इष्ठस्य इष्ठे लुप्तप्रत्यर्थी कमित्याशयेनाह। वहोः तरस्य च स्य कारस्येति किमोव्यादा
व्यातात्वतरतमयोरामद्रव्यप्रकर्षे इति। आमन्तस्य च कार्यं तथा द्रव्यपत्वे बोध्यं तेन पचतितरामित्यादि भक्तलुक्। प्रमाणे इति।
अत्र प्रमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं तन्मात्रट् द्वयसट् दघ्नट् उत्तमाने एव। ननु [illegible] मानाराचितिविवेकः। हास्तिनमि
ति हस्तिप्रमाणमस्येति विग्रहः। नोवत्सत्रेवत्समस्य अवस्थितत्वाट्टिलोप[illegible] भीममिति तावदेवेत्यर्थः। द्वयोरे[illegible]
द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतरः। बहूनां मध्ये [illegible] निर्धारे डतमः। [illegible] त्यर्थः। कतर इति। डित्वाट्टिलोपः। संख्ये[illegible]
संख्यातुमः। हे संख्येयं तस्य विशेषस्तत्[illegible] स्याव धारणा[illegible] र्थः। [illegible] चेति। संप्रसारणमिति विहाय [illegible]
सुक्तिस्तु लाघवाय वस्कतस्क। [illegible] इत्यस्य प्रत्ययान्त [illegible] निराकरणाय तदुक्तिः। वष्ठ इति कत्वा [illegible]
इत्वाभावः। पञ्चतुर्थ इत्यत्रापि विसर्गाप्र[illegible] र्थ इति। चतुर्णां पूरणाईतविग्रहः। एकादशः इति। एकादशादेरिति नि
र्देशादिकषष्ठस्यात्वम् कारकारितिनेन [illegible] स्वामीत्यत्रन। संख्यैकवचनाभ्यामिति संख्या च एकवचनं च संख्ये
कवचने। ताभ्याम्। प्रत्ययः स्यादिति। प्रत्य[illegible] त्यर्थः। एकवचनग्रहणं न द्वित्रावेकार्थ्यं तानियता। परिमाणश
ब्दा एव गृह्यन्ते तेनेह न। घटघट इति [illegible] ह जातिशब्दानेकार्थो भवति जातिर्यागस्य कानेकसाधारणत्वात्। के

च

रस्पवोऽस्वरइत्यवादेशः भूतपूर्वेइति पूर्वभूतः प्राप्तः ज्ञातः इतियावत् प्राचुर्य्येति प्रचुरस्यभावः प्राचुर्य्यं बाहुल्यं प्राचुर्य
चविकारस्य प्राधान्यादिस्यते नेत्रुज्जालभोस्समीष्यकारी अन्त्यतमयइति आदिपरान्नाद्युष्यपि नमधियो युद्देचेति सं
धानं पूर्वपरयोरव्यवधानेनोच्चारणं संधिः तडकोइनिकि संधोजातोसंधिजो क्विप्वान्तिप्रडाइतिजनेर्डः युचवृचच्यो
सन्धिजोचतोस्वोचसन्धिस्वो शाकपार्थिवादि तयोः इस्य उस्थानयोः समाहारोपुनेन सहितः इ पुड हुद्गानेऽस्य
मारात्वात्वत्येकसम्बंधः इइ उउ इति सोत्यिपितित्योदिसि ह्रयेईहू तोरेवनह्रद्धि इतिनाशंकनीयं युटकरणसामर्थ्यात् अस्य
घासवर्णदीर्घेणातद्विधानंव्यर्थंस्यात् नचयुडविधिसामर्थ्यात् सवर्णदीर्घस्यवभाविष्यतीतिवाच्यम् नञोवैयर्थ्य
मगात् युटः यस्यभावान्नवृद्धिनिषेधः उत्सर्गसमानादेशात्प्रयवारोभवंतीतिन्यायात् दधत्स्वइत्यादौनरधिप्राप्त्या
स्यादघ्वस्वपुतस्यायमिति चकारान्तः स्वधरस्यंगव्यडव्यवहारव्यायामशब्दानांनिषेधस्फुटो हारादीनासंधि
जत्वाभावापत्तेः वस्तुतस्तु अलब्धारित्येवमुच्च अनघाह्रस्वपूर्वान्तपरतयाव्याख्येयः अनंतइत्यादौतथव्याख्या
नात् नुडादिवर्डवस्तुनानागमः व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिः वैयाकरणाइति कारकादित्यगर यकारात्पूर्वमिदन
स्यपश्वाद्वृद्धिः सौवराणिति स्वरस्येदम् सौवरमिति शुनइदम् शौचग्रामिक इति स्वग्रामेभवः सौयावद्मदवमिति स्वां
चतन्मडुव नस्येदं शौवस्तिमिति श्वोभवं श्वस्तिक ग इतोजातेर्थइति अन्यजातमित्यर्थः इतप्रत्ययइत्यर्थः तरतमौ
यस्थितौडीति तरप्तमप्अवईयसुअ इष्ट अन प्रकर्षेणाप्रकर्षस्यात्रनाधिक्यमं किंत्वभिभवो मतः यद्यपिकेवलः क्रियाविलक्षणा स्व
र्थे तथाप्युपसर्गवसात् अभिभवार्थेपि प्रकर्षस्य सजातीयप्रतियोगिकत्वात् सजातीयत्वबाचकयोस्तद्वाचायात्रा द

चित्रकुंडपो दह्यातीति प्रयुंजानां ज्ञाति शाङ्गेभ्यो मन्यंते पैकैकश इत्यादि प्रयोगस्तु प्रमादिक एव प्रात प्रत्ययेनैव
वीप्सावगतेः स्वार्थैक प्रासानुनदाति: अजनानाम मंत्राणां जातिमात्रोपजीविनां ॥ सहस्रशः समेतानां परिष
त्त्वं न विद्यते ॥१॥ इत्यत्र तु सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामपि परिषत्त्वं नास्त्यर्थ. इति समवाय क्रियाप्रति सहस्रस्य क
इत्वे वीप्सा चास्य वेति: नयइयटाविति. नयष्टूच अयट्पत्तयइयटा [illegible] मीवर्थ. यत्तु प्राचा. तयाथवो इति पठितं.
तद्व्याख्यातृभिर्वा तु देवादिभिर्यज्ञो ... हितयीत्यत्र नदादित्वादीप्. इर्यात्यत्र तु टित्वाद्दीप् इति तत्र पो ह्रिह
तुकं कत्वेन गौरवाद्युपेक्षितम् चतुष्टयमिति चत्वारो वयवा अस्यति विग्रहः रेफस्य विसर्गस्तस्य तु षत्वे कृते
तुर्पसिद्धिः पोसं इति : संयोगान्तस्य लोपइति सलोपः वीप्सायामिति व्याप्तुमिच्छा वीप्सा. व्याप्तिं प्रतिपादयिष्यतीति यावत्.
व्याप्तिश्चैककात्स्र्न्यं. वृंदं वृंदं संवर्ततीति सेचन क्रियायाः सकलवृंद अन्वयः बहुवचनप्रसंगस्तु बहूनामानि पि
बहुत्वसंख्यायाः अभानादेवन ॥ प्रत्येक निष्ठमेकत्वमेव हि तत्र भासते. परेर्वर्जन इति अत्रा वा शब्दस्य व्यवस्थि
तत्वात्समासेन. तेन परित्रिगर्त्तं वृष्टो देव इत्यादौ न. उपरीति उपरि शिरोपि घटं धारतीति. अत्र तु उपरि राधर्य्यमा
त्रविवक्षायान सामीप्याभावान्न द्वित्वं. वाक्यादेः इति वाक्यादेस्सम्बोधनस्यास्सूयाद्यर्थेषु द्विरित्यर्थः पुराणपुदे
आरोपास्यां अयं यह इति वैदिकानां पदपाठ इत्यर्थः गतगतेति इह पुंवद्भावः सर्वपदस्य बहुव्रीहिवद्भावान्नो
तरस्येति भावः पटुपट्वीति बहुव्रीहिवद्भावात्सर्वभागे सिलोपपुंवद्भावौ. नवंनवंप्रीति रहो करोति. अत्र वीप्सायां
द्वित्वम् अनेन द्वित्वे सि लुक् स्यात् कथं भीत भीत इव शीतामयूखः इति भारविः ॥ इव शब्दसाह प्रपात्तेन यास

ह प्रपेहित्वायोगात्तत्पम्भ भीतेभ्योभीत इति व्याख्येयं तेनातिभीतिरिति फलितं॰ खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य
गतासियत्र॥ तीरा तीरा परि लघुपयः स्रोतसां चोपभुज्येति मेघदूते॰ एकस्यापि खेदावस्थास्तयावस्थो
र्वभेदप्रकल्प्य वीप्साबोध्या॰ मंदं मंदं नुदति इत्यत्र मंदस्वतो मंदगामिनं मंदं नुदति इत्यन्वयो बोध्यः॰
क्रियासमभिहारेपौनःपुन्ये भृशार्थे चेत्यर्थः॰ क्रमेव्यतिहार इति॰ क्रियाविनिमय इत्यर्थः॰ दलहद्य इत्यादि॥ दलहद्य
श्राभावः श्राप श्रभावः श्रन्योन्यपरस्परमित्यत्र दलहद्येपि श्राप प्राप्तः सनेत्यर्थः श्रन्योन्यमित्यत्र श्रन्योन्यादिरिति
तु श्राप्तः सनेत्यर्थः श्रन्योन्याश्रय इत्यत्र इत्यत्र समासे लुक् नेत्यर्थः तद्धितप्रत्ययानामनंतत्वात्कात्स्न्ये
नाभिधातुमशक्यत्वादनुक्तसिद्ध्यर्थमाह॰ शेषाइति उक्तेभ्योन्ये शेषाः निपातनात्साधवो निपात्याः किंनः
संख्यापरिप्रश्न इति॰ दाविक इति॰ देविकायांभव॰ इतिविग्रहः कारकादित्यण् एकारस्यात्वं निपात्यते प्रा
प्राप इति॰ शिंशपाया यो विकारः श्रत्राप्यादेः स्वरस्याकारो निपात्यते॥ इत्यौहइति॰ इत्यौहार्यमिति विग्रहः
इदमर्थेऽण् श्रत्राप्यादेरात्वं निपात्यते॰ क्वचित्क्वचिदित्यवाह इति तत्रवाहो वाविवा इत्यस्यात्वं॰ दीर्घसत्त्रेभवो
दीर्घसत्त्रः श्रत्रापि कारकादित्यण्॰ श्रादिस्वरस्यात्वं निपात्यते॰ श्रायस इति श्रेयसि भवः इतिविग्रहः
श्रत्राप्यादिस्वरस्यात्वं निपात्यते॥ सिद्धांतचन्द्रिकाव्याख्यायामियं तत्त्वदीपिका॥ तत्पूर्वार्द्धमनंतरोगात
नतु ध्यतु पार्वती॥ श्रीरामकरपौत्रेण लोकेशाकरशर्मणा॥ कृतायामिह टीकायां तद्धितव्याकृतिर्गता॥२॥
इतिश्रीलोकेशाकरविरचितायां सिद्धांतचंद्रिकाव्याख्यायां तत्त्वदीपिकायां पूर्वार्द्धं समाप्तं॥ शुभमस्तु॥ ॥
कार्तिके मासि कृष्णपक्षे त्र्याहस्याशुक्रवासरे॥ लिखितं चान्द्रकाव्याख्या रघुनाथस्य सूनुना॥